สายพระหัตถ์

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิพิธภัณฑกิจวิฆนนิมิต
กาญจนสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต

และ

บันทึกรายวันตามเสด็จพระราชดำเนินประพาสเกาะชวาครั้งที่ 2
ร.ศ. 120 ของสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมดำรงราชานุภาพ

915.982
ท 466 สท

ลายพระหัตถ์
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี
ถวายสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต
และ
บันทึกรายวันตามเสด็จพระราชดำเนินประพาสเกาะชวา ครั้งที่ ๒ ร.ศ. ๑๒๐
ของสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้านภาพรประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี

915.982
ท166ลท

ณ พระเมรุ วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๒๖ ตุลาคม พระพุทธศักราช ๒๕๐๑

หอสมุดแห่งชาติ
28 พ.ค. 2527
กรมศิลปากร
หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

สายพระหัตถ์

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิรีฏกุลินี

ถวายสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต

และ

บันทึกรายวันตามเสด็จพระราชดำเนินประพาสเกาะชวา ครั้งที่ ๒ ร.ศ.๑๒๐

ของสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร

หอสมุดแห่งชาติสาขานครราชสีมา

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้านภพรประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิรีฏกุลินี

ณ พระเมรุ วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๒๖ ตุลาคม พระพุทธศักราช ๒๕๐๑

เลขหิ้ง ๑๗.
915.982
เลขหมู่ ท๑๖๖ลท
เลขทะเบียน 26. ๒๐๓๒๖ . ๒๕๓๓

คำนำ

ในการหาหนังสือที่จะพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ พระองค์เจ้านภาพรประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลนี ไปค้นได้ลายพระหัตถ์ของพระองค์ท่านเอง ซึ่งทรงมีไปยังสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต พระนัดดา ขณะทรงศึกษาอยู่ ณ ทวีปยุโรป ในปี ร.ศ. ๑๑๕ ถึง ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๓๙ – ๒๔๔๕) แต่มีอยู่ไม่กี่ฉบับน่าจะหายไปเสียบ้างเพราะบางปีก็ไม่มีเลย ใจความในลายพระหัตถ์นั้นท่านผู้ที่เคยได้อ่านลายพระหัตถ์สมเด็จพระบิดุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรีพระอัครราชเทวีแล้ว อาจจะรำลึกได้ว่ามีเรื่องเดียวกันอยู่หลายตอน แต่ได้นำมาพิมพ์ไว้ก็เพราะเห็นว่าเป็นของทรงเขียนไว้เองประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งก็เพื่อประกอบพระประวัติตอนหนึ่งว่าในระยะเวลา ๗–๘ ปี เสด็จกรมหลวง ฯ มีพระทัยจดจ่ออยู่กับพระนัดดา เฝ้าคอยอยู่แต่ว่าเมื่อไรจะได้เห็นเสด็จกลับมาครอบครัวและลูกเต้า

นอกจากลายพระหัตถ์เสด็จกรมหลวง ฯ แล้ว ได้เลือกบันทึกรายวันในการตามเสด็จพระราชดำเนินประพาสเกาะชวาครั้งที่ ๒ ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔) ของทูนกระหม่อมหญิงสุทธาทิพย ฯ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร) พระนัดดา ซึ่งได้เก็บรักษาไว้นานปีจนกระดาษเปราะจะหมดอายุอยู่แล้ว พอคัดลอกเสร็จจึงรำลึกได้ว่าเมื่องานพระเมรุทูนกระหม่อมหญิงสุทธาทิพย ฯ ใน พ.ศ. ๒๔๖๖ ก็ได้พิมพ์หนังสือเสด็จพระราชดำเนินประพาสเกาะชวาครั้งเดียวกันนี้ออกแจกแล้ว แต่เป็นของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้ โดยตรัสบอกให้ทูนกระหม่อมหญิง สุทธาทิพย ฯ ทรงเขียน และได้ทรง รักษา ไว้จนสมเด็จ พระบรมชนกนาถเสด็จสวรรคตแล้วทูนกระหม่อมหญิงสุทธาทิพย ฯ จึงได้ประทานไปยังหอพระสมุด ฯ

เมื่อได้นำมาเทียบกันดูกับบันทึกนี้ ก็เห็นว่าฉบับโน้นยืดยาวกว่า แจ่มแจ้งกว่าและให้ความรู้มากกว่า แต่ฉบับนี้ยังน่าอ่าน และสนุกไปในเรื่องของผู้หญิงและมีเกร็ดทับขันเพิ่มขึ้นอีก นอกจากนี้ผู้อ่านยังจะได้ทราบถึง ทัศนในเรื่องต่าง ๆ ของกุลสตรีไทยในสมัย เมื่อห้าสิบปีกว่า มาแล้วอีกด้วย เพราะทูนกระหม่อมหญิงสุทธาทิพย ฯ ได้ทรงบรรยายความรู้สึกนึกคิดของพระองค์ไว้อย่างชัดเจน

อีกประการหนึ่งเห็นว่าฉบับโน้นได้พิมพ์ออกเป็นเวลานานมากแล้ว คนสมัยนี้คงไม่ใคร่มีใครได้อ่านจึงได้ตกลงใจพิมพ์บันทึกรายวันของทูนกระหม่อมหญิงสุทธาทิพย ฯ นี้

ในการพิมพ์ตั้งใจทำคำอธิบายโดยฟุตโน๊ตให้น้อยที่สุดและใช้วงเล็บไว้แทน นอกจากคำอธิบายยาวมากจึงใช้ฟุตโน๊ต ท่านผู้อ่านโปรดเข้าใจด้วยว่า คำในวงเล็บที่ไม่มีเครื่องหมาย = ข้างหน้านั้นเป็นคำที่ทูนกระหม่อมหญิงสุทธาทิพย ฯ ได้ทรงอธิบายไว้ ส่วนคำในวงเล็บที่มีเครื่องหมาย = ข้างหน้านั้นเป็นคำอธิบายของผู้จัดทำหนังสือนี้ ส่วนตัวสกดได้รักษาไว้ตามต้นฉบับเป็นส่วนมาก คำในภาษาชวาบางคำได้แก้ไขตัวสกดเพื่อให้ตรงกับสำเนียงของคำนั้น ๆ มากขึ้น

พระประวัติ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ พระองค์เจ้านภาพรประภา กรมหลวงทิพยรัตนกรัฏกุลนี เป็นพระเจ้าลูกเธอพระองค์ที่ ๖๘ ในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และที่ ๕ ในเจ้าคุณจอมมารดาสำลี (ธิดาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ ทัด บุนนาค ที่เรียกกันว่า สมเด็จองค์น้อย) ประสูติในพระบรมมหาราชวัง ณ วันเสาร์ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๖ ปีชวด จุลศักราช ๑๒๒๖ ตรงกับวันที่ ๑๓ พฤษภาคม พระพุทธศักราช ๒๔๐๗ สมเด็จพระบรมชนกนาถพระราชทานพระนามพร้อมด้วยคาถาดังต่อไปนี้

สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ขอตั้งนามบุตรซึ่งประสูติจากสำลีผู้มารดา ณ วัน ๗ ๗ ๖ ค่ำ ปีชวด ฉศก ศักราช ๑๒๒๖ นั้นดังนี้ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้านภาพรประภา วรรคบริวารเป็นอาทิอักษร วรรคอายุเป็นอันตะอักษร ขอให้มีความเจริญชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ สารศรีสมบัติพิพัฒนมงคล ศุภผลอันดี ทุกประการเทอญ

ตั้งนามมา ณ วัน ๔ ๑๐ ๗ ค่ำ ปีชวด ฉศก ศักราช ๑๒๒๖ เป็นปีที่ ๑๔ วันที่ ๔๗๔๕ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

คาถาพระราชทานพระนาม

นภาพรปภา นาม โหตฺวายํ เม กุมาริกา
ชีติกา กุลสมฺปนฺนา อุภโตปิ สุวฺหิยา
สา จ ทีฆายุกา โหตุ อโรคา นิรุปทฺทวา
นานาสมฺปตฺติสมฺปนฺนา อทฺธา โภควตี สทา
พุทฺโธ ธมฺโม จ สงฺโฆ จ อิจฺเจตํ รตนตฺตยํ
เทวา อารกฺขกา จาปี อภิรกฺขนฺตุ นํ สทา

คำแปลคาถา

กุมารีผู้เป็นธิดาของเราคนนี้บริบูรณ์ด้วยตระกูล เกิดในวงศ์ทั้งสองฝ่าย จงมีนามว่านภาพรประภา และกุมารีนนจงมีอายุยืน ไม่มีโรค ไม่มีอุปัทวะ บริบูรณ์ด้วยสมบัติต่าง ๆ มั่งคั่งมีโภคทรัพย์ทุกเมื่อ พระรัตนตรัยคือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ และเทวดาอารักษ์ทั้งหลาย จงรักษากุมารีนนทุกเมื่อ เทอญ

กรมหลวงทิพยรัตน ฯ มีพระเชษฐาพระองค์เดียว สืบพระชนม์เสียแต่ยังทรงพระเยาว์ ยังไม่มีพระนาม เรียกกันว่า พระองค์ชายแดง และพระเชษฐภคินี ๓ พระองค์ คือ ๑. พระองค์เจ้าหญิงเชยวสืบพระชนม์แต่ยังทรงพระเยาว์ ๒. พระองค์เจ้าบุษบงเบิกบาน (สืบพระชนม์เมื่อพระชนม์ได้ ๑๗ ปี ในรัชกาลที่ ๕) ๓. สมเด็จพระบรมราชเจ้า สุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี (สืบพระชนม์ในรัชกาลที่ ๗ เมื่อพระชนมายุ ๖๕ ปี)

เมื่อพระชนม์ได้เพียง ๔ ขวบ สมเด็จพระบรมชนกนาถก็เสด็จสวรรคต ตามธรรมดาครอบครัวเมื่อสิ้นหัวหน้าครอบครัวสถานะการภายในบ้านก็ย่อมเปลี่ยนแปลงไปมากบ้างน้อยบ้าง การผลัดแผ่นดินหรือเปลี่ยนรัชกาลใหม่ก็ทำนองเดียวกัน โดยเฉภาะในตอนสิ้นรัชกาลที่ ๔ เพราะพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ (รัชกาลที่ ๕) พระชนมายุยังไม่บรรลุนิติภาวะ ต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ บรรดาพระสนมในรัชกาลที่ ๔ ต่างเก็บตัวอยู่กับเรือน ส่วนพระเจ้าลูกเธอที่ยังทรงพระเยาว์ เจ้าจอมมารดาก็ไม่ยอมให้เสด็จออกไปนอกตำหนัก

เสด็จกรมหลวง ฯ เคยทรงเล่าถึงสมเด็จพระบรมชนกนาถและเหตุการณ์ภายหลังสวรรคตว่า สมเด็จพระบรมชนกนาถโปรดให้พระเจ้าลูกเธอขึ้นเฝ้าเวลาเสวย พระเชษฐภคินี ๒ พระองค์เสด็จขึ้นเฝ้าพร้อมกับเจ้าคุณจอมมารดาเสมอ ส่วนพระองค์เองเจ้าคุณจอมมารดาไม่ยอมให้เสด็จไปด้วย เพราะทรงเป็นเด็กยังอ้อน จนพระชนม์ได้ ๓ ขวบจึงทรงอ้อนวอนขอตามขึ้นเฝ้าและสัญญาว่าจะไม่ทรงพระกรรแส่ง เสด็จกรมหลวง ฯ ทรงจำได้ว่า ขณะที่ประทับคอยเฝ้านั้นมีผู้ชายแก่คนหนึ่งเดินออกมาทุกคนที่นั่งอยู่ก็ลงหมอบ พระองค์เองจึงทรงหมอบตาม แล้วทรงได้ยินสมเด็จพระบรมชนกนาถมีพระราชดำรัสทักว่า "อ้ายขนมาได้แล้วรึ" แล้วประทับลงข้าง ๆ ทรงจับให้ยืน และจับพระหัตถ์เสด็จกรมหลวงขึ้นจูบพระเศียร เสด็จกรมหลวง ฯ ทรงเล่าว่าอารามดีพระทัยและตกพระทัยปนกัน พอสมเด็จพระบรมชนกนาถทรงหันไปทักพระองค์เจ้าแขไขดวงซึ่งประทับอยู่ข้าง ๆ ว่า "แขจ๋า" เสด็จกรมหลวง ฯ กราบทรงขาน "เพกะ" ซึ่งเป็นที่ขบขันและเอ็นดูของผู้ใหญ่ที่ขึ้นเฝ้าในวันนั้น

ต่อจากนั้นไปทรงจำไม่ว่าได้ขึ้นเฝ้าสมเด็จพระบรมชนกนาถอีก จนกระทั่งวันสวรรคต เจ้าคุณจอมมารดาพาขึ้นไปส่งน้ำพระบรมศพ

เมื่อถวายพระเพลิงพระบรมศพแล้ว เจ้าคุณจอมมารดาไม่สบาย จึงกราบถวายบังคมลาออกไปพักรักษาตัวที่บ้านสมเด็จเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี ซึ่งเป็นบ้านเดิมของท่าน เสด็จกรมหลวง ฯ ทรงตามเจ้าคุณจอมมารดาออกไปประทับนอกวังด้วย เป็นโอกาสให้ได้ทรงคุ้นเคยกับพระญาติทางฝ่ายเจ้าคุณจอมมารดา ทั้งทางสายสมเด็จองค์น้อยและสมเด็จองค์ใหญ่

พระชนมายุประมาณ ๓๒ ปี

เสด็จกรมหลวง ฯ ทรงเล่าถึงงานวันเกิดสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ (ช่วง บุนนาค) ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ว่าใหญ่โตมโหฬารมาก พวกต่างชาติมาอวยพรล้วนแต่งตัวเต็มที่ตามประเพณีของตน สมเด็จเจ้าพระยาออกมารับญาติพี่น้องก่อนแล้วจึงออกไปรับแขก มีลูกหลานเด็ก ๆ เดินตาม พระญาติชั้น "คุนบ้า" คนหนึ่งทูลเสด็จกรมหลวง ฯ ให้ทรงตาม "คุณลุง" (คือสมเด็จเจ้าพระยา ฯ) ออกไปทอดพระเนตรงานข้างนอก เสด็จกรมหลวง ฯ ทรงหันมามองเจ้าคุณจอมมารดา เห็นท่านถลึงตา ก็ทรงนิ่งเสียไม่เสด็จออกไป ในวันนั้นพอกลับถึงบ้านเจ้าคุณจอมมารดาบ่นว่า "เรื่องอะไรจะมาให้ลูกเจ้าลูกนายไปเดินตามหลัง หากแต่องค์เล็กฉลาดหันมาดูตาแม่แล้วเข้าใจ"

เสด็จกรมหลวง ฯ ประทับอยู่บ้านสมเด็จจนเจ้าคุณจอมมารดาหายป่วยดีแล้ว ก็เสด็จกลับเข้าพระบรมมหาราชวังตามเดิม ในตอนนี้พระเจ้าอยู่หัวพระองค์ใหม่โปรดเกล้า ฯ ให้พระอนุชาและพระขนิษฐาชั้นเล็กเหมือนครั้งสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระอนุชาและพระขนิษฐาที่ยังทรงพระเยาว์บางพระองค์ถูกเจ้าจอมมารดากักไว้มิให้ไปใกล้ตำหนัก จนเห็นว่าทรงพระเจริญพอที่จะเลี้ยงพระองค์เองได้แล้ว จึงยอมให้เข้าเฝ้า โดยที่ไม่ได้ทรงพบปะกันเป็นเวลาแรมปี เจ้านายพี่น้องบางพระองค์ถึงทรงจำกันไม่ได้ เสด็จกรมหลวง ฯ ทรงเล่าว่า วันหนึ่งขณะเสด็จขึ้นไปเฝ้า ฯ พร้อมกับเจ้านายพี่น้องพระองค์หญิงอีก ๓–๔ พระองค์ ทอดพระเนตรเห็นเด็กผู้ชายคนหนึ่งนั่งพับเพียบเรียบร้อยอยู่ข้างพระทวาร จึงพากันไปถามว่า "แกมาจากไหน" เด็กนั้นพนมมือตอบว่า "มาจากเรือนจ้ะ" ถามต่อไปอีกว่า "ชื่ออะไร" เด็กนั้นตอบว่า "ชื่อดิศจ้ะ" เด็กชายคนนั้นคือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งมีพระชันษาแก่กว่า ๒ ปี

เมื่อทรงมีโอกาสได้ขึ้นเฝ้าและรับใช้ใกล้ชิด ก็ได้ทรงเห็นพระราชหฤทัยพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ใหม่เต็มไปด้วยพระกรุณาธิคุณ ภายในเวลาไม่ช้าบรรดาพระราชโอรสพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ก็บังเกิดความรู้สึกอบอุ่นและเชื่อมั่นในพระทัยว่า พระเจ้าอยู่หัวพระองค์ใหม่นั้น ไม่ทรงเป็นแต่เพียงนายเท่านั้น แต่ทรงเป็นทั้งพ่อและผู้คุ้มครองรักษารวมอยู่ในพระองค์ ความจงรักภักดีของทุกพระองค์ที่มีต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ฝังแน่นอยู่ในพระหฤทัยจนตลอดพระชนมายุ

เสด็จกรมหลวง ฯ เริ่มทรงพระอักษรกับครูผู้หญิงเมื่อพระชนม์ได้ ๖ ขวบ ภายหลังเสด็จออกไปเรียนต่อกับพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ที่โรงศึกษา คือโรงเรียนซึ่งพระเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ เกล้าให้ตั้งขึ้นในพระบรมมหาราชวัง อยู่นอกประตูพิมานชัยศรีด้านขวามือ สำหรับ

เป็นที่ศึกษาของพระอนุชากับโอรสเจ้านายและบุตรข้าราชการ เสด็จกรมหลวง ฯ และเจ้านายพี่น้องอีก ๒–๓ พระองค์ยังทรงพระเยาว์อยู่ จึงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เสด็จออกไปเรียนเป็นพิเศษ มิได้เข้าชั้นกับเด็กผู้ชาย ทรงเรียนแต่เฉภาะภาษาไทย ภายในเวลา ๓ ปีเสด็จกรมหลวง ฯ ทรงเรียนหนังสือจบ ๕ เล่ม คือ มูลบทบรรพกิจ วาหนิตนิกร อักษรประโยค สังโยคพิทาน พิศาลการันต์ เป็นอันพอสมควรสำหรับเจ้านายฝ่ายในสมัยนั้น วิชาความรู้ทรงได้จากการศึกษากับพระยาศรีสุนทรโวหารนั้น เป็นประโยชน์ไม่เฉภาะแต่พระองค์ เพราะเมื่อเสด็จกลับตำหนักก็ทรงถ่ายวิชาถวายพระเชษฐภคินีเสมอ เพราะทั้ง ๒ พระองค์ไม่ทรงมีโอกาศได้เรียน ต่อไปเป็นการศึกษาด้วยพระองค์เอง และอาศรัยการสดับตรับฟังกระแสรับสั่งพระราชดำริห์ของพระเจ้าอยู่หัว

เสด็จกรมหลวง ฯ ทรงมีพระอารมย์ร่าเริง ช่างคิด ช่างเล่นเป็นนิสัย เจ้านายพี่น้องรุ่นเดียวกันที่ถูกพระอัชยาศรัยและทรงเป็นเพื่อนเล่นกันมาแต่ทรงพระเยาว์ มีอยู่ ๓–๔ พระองค์ คือสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินี พระองค์เจ้าแขไขดวง พระองค์เจ้าพวงร้อยสองค์ ถ้าทรงพระองค์ใดประทับรวมกันอยู่ที่ไหน ที่นั่นเป็นครึกครื้น แม้ในภายหลังเมื่อทรงพระเจริญแล้วทั้งพระอิศริยศและพระชนมายุ บรรดาผู้ที่ได้เข้าเฝ้า แม้มีอายุคราวลูกหลานก็พลอยมีอารมย์เบิกบาน ไม่เบื่อไม่เหนื่อยในการเฝ้าเลย

เมื่อทูนกระหม่อมเอียดเล็ก (สมเด็จ ฯ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา พระราชโอรสในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินี) มีพระชนม์ประมาณ ๑ ขวบนั้น เล่ากันว่าวันหนึ่งไม่ทรงสบาย ทรงพระกรรแสงเรื่อย ไม่ยอมเสวยข้าว ท้าวนารีวรคณารักษ์ (แจ่ม ไกรฤกษ์) พระพี่เลี้ยง ทำให้หยุดทรงพระกรรแสงไม่ได้ เสด็จกรมหลวง ฯ ประทับอยู่ ณ ที่นั่นจึงทรงล่อ เลยเสวยข้าวได้ ในที่สุดเลยโปรดและติดเสด็จกรมหลวง ฯ สมเด็จพระศรีพัชรินทรา ฯ จึงกราบบังคมทูลพระเจ้าอยู่หัว ให้ทรงขอแรงเสด็จกรมหลวง ฯ ทรงช่วยเลี้ยงดูทูนกระหม่อมเอียดเล็กด้วย

ตั้งแต่นั้นมา เสด็จกรมหลวง ฯ ก็ได้ทรงอยู่ใกล้ชิดทูนกระหม่อมเอียดเล็กจนทรงพระเจริญทั้งสองพระองค์ต่างมีพระทัยผูกพันเคารพรักซึ่งกันและกัน เสด็จไปเยี่ยมเยียนกันอยู่มิได้ขาด ทูนกระหม่อมเอียดเล็กเคยรับสั่งว่า "ถ้าไม่เกรงพระทัยทูนหม่อมชาย (สมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ซึ่งเป็นพระบิดาแท้ ๆ) แล้วจะเชิญเสด็จน้าพรไปประทับด้วยกันทั้งวันสักกี่หลาบ คำว่า "น้าพร" ซึ่งทูนกระหม่อมเอียดเล็กทรงเรียกเสด็จกรมหลวง ฯ นั้น สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์อื่น ๆ และแม้จนพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระศรีพัชรินทรา ฯ ก็พลอยทรงเรียกตามไปด้วย ในตอนปลายรัชกาลที่ ๖ ทูนกระหม่อมเอียดเล็กประชวรและเสด็จทิวงคต เสด็จกรมหลวง ฯ ได้เสด็จไป

พระชนมายุประมาณ ๓๓ ปี
ทรงถ่ายกับ สมเด็จ ฯ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา

ทรงพยาบาลอยู่ตลอดเวลา

เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างเหรียญรัตนาภรณ์สำหรับพระราชทานผู้ที่ต้องเหน็จเหนื่อยในราชการส่วนพระองค์ ครั้งทูนกระหม่อมเอียดเล็กประชวรมากที่เกาะชวา แม้เสด็จกรมหลวง ฯ จะมิได้ตามเสด็จ ฯ ก็ได้รับพระราชทานชั้นที่ ๒ เป็นพิเศษ

ทั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินี ทรงพระเมตตาเสด็จกรมหลวง ฯ มาแต่ยังทรงพระเยาว์ เมื่อโปรดเกล้า ฯ ให้ทรงช่วยเลี้ยงดูทูนกระหม่อมเอียดเล็กก็เป็นโอกาศให้เสด็จกรมหลวง ฯ ได้ทรงรับใช้สนองพระเดชพระคุณทั้งสองพระองค์ใกล้ชิดยิ่งขึ้น ประกอบด้วยเสด็จกรมหลวง ฯ ทรงพระปรีชาสามารถในการปฏิบัติการงานที่ทรงมอบหมายให้สำเร็จเป็นที่พอพระราชหฤทัย ฉนั้นหากจะโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งสถาบันอันเป็นสาธารณประโยชน์ขึ้นใหม่ และมีสตรีร่วมดำเนินงานด้วยแล้ว เสด็จกรมหลวง ฯ ก็มักจะได้ทรงรับเลือกให้อยู่ในคณะกรรมการด้วย เมื่อโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งหอพระสมุดวชิรญาณโดยพระราชโอรสธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรวมกันเป็นเจ้าของทำนองสโมสรนั้น เสด็จกรมหลวง ฯ ได้ทรงรับเลือกตั้งให้ดำรงตำแหน่งอุปนายกใน พ.ศ. ๒๔๓๒ ตำแหน่งอุปนายกในสมัยนั้นต้องทำงานและเสียเงินส่วนพระองค์ในการเลี้ยงรับรองด้วย จนโปรดเกล้า ฯ ให้วางระเบียบใหม่ดังปรากฏในลายพระราชหัตถเลขาถึงเสด็จกรมหลวง ฯ ตอนหนึ่งว่า :- "ครั้งนี้ขอให้จดหมายจำนวนเงินที่ได้ใช้จ่ายในการหาหมากพลูบุหรี่เลี้ยงในเวลางานและเวลาปรกติมาขึ้น จะได้จ่ายเงินหอพระสมุดให้ ใช่จะเห็นว่าจะลมจับลมกุมอันใด เพราะพ่านมงมี แต่ที่จ่ายให้นี้เพราะจะให้เป็นแบบอย่างในภายหน้า เพราะผู้ที่จะเป็นอุปนายกต้องทำธุระมากอยู่แล้ว ถ้าถูกคนที่ขัดสนหรือพระวาโยกล้ามาเป็นจะได้ความเดือดร้อน"

หอพระสมุดวชิรญาณนี้ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๔๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งเป็นหอพระสมุดสำหรับพระนคร โดยเอาหนังสือในหอมณเฑียรธรรม และหอพุทธศาสนะสังคหะมารวมไว้ด้วยกัน และพระราชทานนามว่า "หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร" เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระบรมชนกนาถ หอพระสมุดนี้บัดนี้ได้ชื่อใหม่ว่า "หอสมุดแห่งชาติ"

ใน ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) เมื่อสตรีไทยจัดตั้งสภาอุณาโลมแดง สำหรับช่วยบรรเทาทุกข์ทหารที่บาดเจ็บเนื่องจากการสู้รบ ระหว่างทหารฝรั่งเศษกับทหารไทยที่ชายแดนด้านแม่น้ำโขงนั้น เสด็จกรมหลวงฯได้ทรงรับเลือกตั้งเป็นผู้ช่วยเลขานุการีเลขานุการีซึ่งเป็นผู้ดำเนินการคือท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาสกรวงษ์ (พร บุนนาค) เพื่อเป็นบำเหน็จ "สำหรับผู้ปรนนิบัติราชการดี" (เป็นคำจารึกหลังเหรียญ) ในครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ โปรดเกล้า ฯ ให้สร้างเหรียญรูปจักรีมี

พระบรมรูปทรงเครื่องต้น เรียกว่าเหรียญราชสุปรย ด้านหลังจารึกนามผู้ได้รับพระราชทาน เสด็จกรมหลวง ฯ เป็นพระองค์หนึ่งที่ได้รับพระราชทานเหรียญนี้ ด้วยต้องทรงรับภาระในพระราชฐานและทรงปฏิบัติงานของสภาอุณาโลมแดงเหน็จเหนื่อยมาก สภาอุณาโลมแดงครั้งนั้นได้เปลี่ยนแปลงในภายหลังเป็นสภากาชาดไทย

เหตุการณ์ใน ร.ศ. ๑๑๒ ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโทรมนัส และตรอมพระราชหฤทัยจนถึงทรงพระประชวรขณะประทับอยู่ที่เกาะสีชัง นอกจากพระโรคที่พระหทัยแล้ว ยังทรงพระประชวรพระยอด (ผี) ที่พระชงค์หลายหัว ทรงพระดำเนินไม่ได้ เสด็จกรมหลวงฯ ตามเสด็จไปด้วยและได้ทรงช่วยพระเชษฐภคินีถวายการพยาบาลทั้งกลางวันและกลางคืน เครื่องหย่อนพระราชหฤทัยในระหว่างทรงพระประชวรคราวนั้นคือ ทรงพระราชนิพนธ์โคลงกลอน แต่พระราชนิพนธ์ที่ออกมาล้วนแสดงความเศร้าหมองในพระราชหฤทัยเกือบทั้งหมด ซึ่งพอจะเห็นเป็นตัวอย่างได้จากบทที่ทรงเฉลยพระราชทานพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรีพระราชเทวี (สมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระอัครราชเทวี) ดังต่อไปนี้ [๑]

"เจ็บนานหนักอกผู้ บริรักษ ปวงแฮ
คิดใคร่ลาลาญพัก ปลดเปลื้อง
ความเหนื่อยแห่งสู่จัก พลันเสื่อม
ดูจะสู่ภพเบื้อง หน้านั้น พลันเกษม

พระนางเจ้า ฯ กราบบังคมทูลตอบเป็นโคลงว่า :-

"สรวมชีพข้าบาทผู้ ภักดิ์
พระราชเทวีทรง สฤษดิ์ให้
สุขุมาลมารศรี เสนอยศ นั้นนา
ขอกราบทูลท่านไท้ ธิราชเจ้า จอมสยาม
ประชวรนานหนักอกข้า ทั้งหลาย ยิ่งแล
ทุกทิวาวันบวาย คิดแก้
สิ่งใดซึ่งจักมลาย พระโรค เร็วแฮ
สุดยากเท่าใดแม้ มาทม้วย คงแสวง

---

๑. เห็นว่าเป็นพระราชนิพนธ์และพระนิพนธ์ของพระเชษฐภคินี จึงนำพิมพ์ลงด้วยเพื่อรักษาไว้ หากท่านผู้ใดเห็นว่าพ้นเผือกขอออภัย

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช
ทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้
ใช้พระบรมฉายาลักษณ์ประกอบการเรียน
ในหลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช ๒๕๒๑

หนักแรงกายเจ็บเพียง เท่าใด ก็ดี
ยังบ่หย่อนหฤทัย สักน้อย
แม้พระจะด่วนไกล ข้าบาท ปวงเฮย
อกจะพองหนองย้อย ทั่วหน้า ฯนมนาง"

บทพระราชนิพนธ์ ระหว่างทรง พระประชวรที่รู้สึกว่าทรงเขียนด้วย พระอารมย์แช่มชื่นหน่อย คือโคลงเล่นซ่อนหา ซึ่งทรงเข้าร่วมวงเล่นกับพระนางเจ้าพระราชเทวี สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ และพระเจ้าน้องนางเธอพระองค์เจ้านภาพรประภา (เสด็จกรมหลวง ฯ) เป็นทำนองการเล่นซ่อนหา แต่ใช้เชิงกระวีนิพนธ์แทนการออกซ่อนและหากันจริง ๆ โคลงเล่นซ่อนหานี้น้อยคนที่ได้เคยอ่าน จึงนำมาพิมพ์รวมไว้ในหนังสือเล่มนี้ด้วย และจำต้องแซกคำอธิบายลงไว้เพื่อท่านผู้อ่านจะได้เข้าใจแจ่มแจ้งดังนี้ :

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ (ร.ศ. ๑๑๑) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้า ฯ ให้สร้างที่ประทับตากอากาศที่เกาะสีชัง พระที่นั่งและตำหนักเจ้านาย เรือนราชบริพาร ตลอดจนทางเดิน บันได ขาร ถ้ำ น้ำตกและสพาน มีชื่อพระราชทานคล้องกันตามประเภททั้งหมด

ชื่อพระที่นั่งและตำหนักที่กล่าวถึงในโคลงเล่นซ่อนหา เป็นชื่อเกี่ยวกับเทวดานางฟ้าและเพชร์พลอยดังต่อไปนี้ :

พระที่นั่ง

(๑) โกสีย์วสุภัณฑ์ (๒) มันธาตุรัตนโรจน์ (๓) โชติรสประภาต์ (๔) เมขลามณี

ตำหนัก

(๑) วาสุกรีก่องเกจ (๒) เพชร์ระยับ (๓) ทับทิมสด (๔) มรกฎสุทธี (๕) บุศราคำ (๖) ก่ำโกมิน (๗) นิลแส่งสุก (๘) มุกดาพราย (๙) เพทายใส (๑๐) ไพฑูรย์กลอก (๑๑) ดอกตะแบกดออ (๑๒) โอปอล์จรูญ (๑๓) มูลการเวก (๑๔) เอกฟองมุกด์

พระราชนิพนธ์และพระนิพนธ์โคลงเล่นซ่อนหาที่เกาะสีชัง

ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗)

(ออก) จันโทไม้ท้าวง่าม ถือกัก กุกแฮ[๑]
ขึนกระไดเห็นจัก ไม่ได้

---

๑. ทรงพระดำเนินไม่ถนัดต้องทรงใช้ไม้ท้านพระกร

ที่อยู่ท่านสมศักดิ์[๒]
บอกหับประตูไว้

เถอะต่ำ หน่อยนา
{ แอบบ้อง บังหลัง
{ หับตั้ง ริมแกล

พระราชนิพนธ์

(ออก) จักไปเที่ยวเร้นที่
ไปเหมาะใจเลยลี
ชั้นต่ำพระที่นั่งมณี
เตรียมชักแตะเผื่อเท้า

ใดดี อกเอย
ลาศเข้า
นอนมุด
แอบเร้นทันที

ส.ม.
(สุขุมาลมารศรี)

(ออก) หนีเบียดไปที่ถ้ำ
เข้าอยู่ในนั้นตรง
ยืนแอบเนตร์มององค์
ถ้าไฉวงหนีซ้ำ

จักรพงษ์
ปากถ้ำ
ทูนหม่อม เล็กนา
บ่ให้จับตัว

บ.ส.
(บริพัตรสุขุมพันธ์)

(ออก) ออกประตูสุดแล้ว
ตะพานอัษฎางค์เรือนใน
ยืมเรือบทกางใบ
ถึงเกาะขามจอดจ้อง

เลยไป
เรียกร้อง
รับแล่น
ไล่แล้วชนหิน

ส.ว.
(สมมตติวงษ์วโรทัย)

---

๒. ท้าวสมศักดิ์ (โหมด)

(ออก) แกรกแกรกรอแตะไต้ ถุนวา สุกรีแฮ
เป็นช่องพอกายา ลอดได้
มุดเข้าแอบริมฝา มืดมืด
กระสอบถ่านวางอยู่ใกล้ ยกตั้งบังทาง

น.ป.

(นภาพรประภา)

(ไล่) วาสุกรีเป็นที่เร้น นภา พรเฮย
พอทราบกลลา ลอดเข้า
เข้าไปกดังวา มือไล่ จับนา
แม้จะวิ่งเร้นเร้า ออกแล้วจงกัน

จ.ก.

(จักรพงษ์ภูวนาถ)

(ออก) วานท่านสมศักดิ์ให้ คอยดู ด้วยรา
โขลนอีกสองคนยูร ยาตรีย้อม
ผิวใครแปลกมาสู่ บอกแก่ เรานา
ขนมุกดาพรายอ้อม แอบเร้นเอนกาย

พระราชนิพนธ์

(ออก) ไปอยู่ในที่เร้น นามม้
มรกฎดูท่าดี เอกพร้อม
ถ้ามาไล่กัน วิ่งออก ประตูแฮ
พอจะเที่ยวอ้อมค้อม หลีกได้ดอกกระมัง

จ.ภ.

(ออก) ไปแอบอยู่ที่ห้อง ในเรือน
คอยวิ่งไม่แช่เชือน เนตรจ้อง
ชื่อเรือนไม่พ้นเพื่อน เคยเรียก
คือถ่าโกมินซ้อง แช่แท้เรียกกัน

ป.ส.

(ออก) ทันใดเร่งวิ่งชน บุศรา คำเฮย
เข้าอยู่ชั้นล่างหา ง่ายแท้
ถ้าคนไล่เข้ามา ประตูหนึ่ง
ก็จะคิดหนีแก้ ออกข้างอีกประตู

ส.ว.

(ออก) ชั้นตาพระทนังข้อย เร้นระงับ อยู่นา
ยังบเห็นมาจับ เจอะข้า
เห็นดีนักลับ ดีแน่
เลยซ่อนนอนคอยถ้า เก่าซ้ำทำเฉย

ส.ม.

(ไล่) แตะโหว่รู้แน่แล้ว มีคน
ลอบย่องเอาหนามซน ซุกไว้
แล้วเข้าไล่คงวน วิ่งเหยียบ หนามนา
สุดุดเจ็บหากไปได้ วิ่งช้าคงทัน

น.ป.

(หนี) แลเห็นคนจับจ้อง จักตาม
ฉีกสไบออกตาม บาทไว้
มือค่อยแหวกเรียวหนาม บุกออก
กระโดดข้ามทันได้ วิ่งแต้หนีตัว

ส.ม.

(ออก) วิ่งเบียดไปซ่อนเร้น ณ วา สุกรีเฮย
ผิวคนเข้ามา ทัน
ไปกลัวรีบเร่งปา ไปอื่น เทียวแฮ
คงจะพอหลบลี้ บ่ให้จับตัว

จ.ภ.

(ออก) เรื่อนนิลดูถ้าชอบ กลดี
ขันช่อนนอนยิบหยี อยู่นั้น
อาไศรยพระบารมี คนแวด ล้อมนา
เงี่ยโสตสดับชั้น ปุลิศ[๑]ซ้องกราบทูล

ส.ม.

(ออก) ครั่งนจะวงขน เพทาย ใสนา
เป็นที่กำบังกาย อยู่บ้าง
ไปนั่งอยู่สบาย ค่อยวิ่ง
แม้ไล่ก็อยู่ข้าง ง่ายแท้กระมัง

บ.ส.

(ออก) คราวนรบวงขน ตำหนัก
ทูนหม่อมใหญ่อยู่พัก ซ่อนเร้น
คนไล่ไม่ยากนัก ที่จะ จับแฮ
ถ้าไล่ออกใจเต้น อยู่บ้างพอหนี

ส.ว.

(ออก) จะหนีไปอกนั้น เต็มทน
จักนิ่งนอนอยู่บน คฤหน
มุกดาและชอบกล ห้องมาก
หญิงอยู่โยงที่ล ลับซ่อนห่อนมา

พระราชนิพนธ์

(ไล่) ชวนใครไปเพื่อนด้วย อีกคน
ขนมุกดาเทียวยล ทุกห้อง
พบประทับแอบจน มุมอยู่
ทรงวิ่งบได้จ้อง จับได้ดังใจ

น.ป.

---

๑ โชลนเมื่อแรกคงขนเรียกว่าโปลิศ

(หนึ่ง) เสียงโขลนเคาะฟากให้ สัญญา
เงาแวบแอบขนมา คู่น้อ
จนมุมยึดหัตถา เชิญจับ ฉันเทอญ
เห็นบจับมือท้อ จรดไม้ท้าวหนึ่ง
ไปไหนไม่รอดแล้ว ถูกจับ ตัวเฮย
แม้ว่าจุงมือรับ ว่าแพ้
จับจับแต่ปากนับ เป็นจับ ไฉนนา
เดินเตาะแตะย่อแต้ สู่เหย้าท้าวนาง

พระราชนิพนธ์

เมื่อเหตุยุ่งยากทางการเมืองระหว่างไทยกับฝรั่งเศษ ในระหว่างพ.ศ. ๒๔๓๖–๒๔๓๗ ค่อยคลี่คลายไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ทรงพระราชดำริห์เห็นสมควรที่จะเสด็จพระราชดำเนินไปเจริญทางพระราชไมตรี และทรงทำความรู้จักคุ้นเคยกับประมุขของประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรปด้วยพระองค์เอง ฉนั้นในพ.ศ. ๒๔๔๐ จึงเสด็จพระราชดำเนินประพาศยุโรป และโปรดเกล้า ฯ ตั้งสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีให้ทรงเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ ทรงมีคณะเสนาบดีและที่ปฤกษาราชการแผ่นดินช่วยในการทรงบริหารราชการบ้านเมือง ส่วนราชการภายในพระบรมมหาราชวังนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องนางเธอสองพระองค์ คือ เสด็จกรมหลวง ฯ และพระองค์เจ้าพวงสร้อยสองค์ทรงช่วยบริหาร

เสด็จกรมหลวง ฯ ได้ทรงปฏิบัติราชการด้วยความสุจริต เที่ยงธรรม ประกอบด้วยพระวิริยอุตสาหะ และเชาวนปฏิภาณ ทรงสามารถจัดการงานทั้งปวงในหน้าที่เรียบร้อยเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย เมื่อเสด็จพระราชดำเนินกลับจากประพาศยุโรปแล้ว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เพิ่มอำนาจและหน้าที่บังคับบัญชาราชการฝ่ายในมากขึ้นโดยลำดับ จนในที่สุดโปรดเกล้า ฯ ให้ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมโขลน ขึ้นอยู่ในสังกัดกระทรวงวัง ตำแหน่งนี้ภายหลังเปลี่ยนเรียกชื่อใหม่ว่า "อธิบดีฝ่ายใน" ดังนี้เสด็จกรมหลวง ฯ จึงทรงเป็นหญิงไทยคนแรกที่รับราชการอย่างผู้ชายจนได้เป็นอธิบดี และได้ทรงรับพระฉายาใหม่เพราะใคร ๆ ก็พากันเรียก "เสด็จอธิบดี" แทนที่จะออกพระนามอย่างแต่ก่อน แม้พระเจ้าอยู่หัวก็พลอยทรงเรียกเช่นนั้นบ้าง ดังจะเห็นในลายพระหัตถ์เรื่องเหรียญรัชมังคลาภิเศกต่อไปนี้

สมเด็จองค์น้อย

สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัด บุนนาค)

ชาตะ พ.ศ. ๒๓๓๕ พิราลัย พ.ศ. ๒๓๙๙

บิดาเจ้าคุณจอมมารดาสำลี ในรัชกาลที่ ๔

ส่วนดุสิต
วันที่ ๗ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๗

นภาพร

การแจกเหรียญฝ่ายในจะต้องแจกบ้าง รอไว้เทียวหลังบ้าง เพราะเหรียญมายังไม่ครบ เหรียญก้าไหล่เฉภาะแต่พระองค์เจ้าและผู้ซึ่งได้รับพระราชทานหีบทอง นอกนั้นไปเป็นเหรียญเงิน แต่จะแจกได้ในเวลานี้เฉภาะเพียงเจ้าจอมอยู่งานและผู้ซึ่งได้รับตราตติยะจุลจอมเกล้า นอกนั้นจะต้องรอไว้ฟังข้างหน้า หรือคอยเหรียญที่จะมาภายหลัง แต่จะคิดอ่านอย่างไรที่จะให้จำตัวผู้ที่มาถวายดอกไม้ธูปเทียนไว้ได้ สำหรับจะได้พิจารณาในการแจกต่อไปในภายหน้า ก็ขอใส่ไว้ในทิพยปัญญาเสด็จอิบดิทุกประการ

สยามินทร์

ถึงแม้อิบดิฝ่ายในจะขึ้นต่อเสนาบดีกระทรวงวังตามระเบียบก็จริง แต่ตามทางปฏิบัติส่วนมากทรงรับพระบรมราชโองการและกราบบังคมทูลราชการโดยตรงต่อพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งช่วยให้งานของกระทรวงสดวกและเร็วขึ้น ราชการฝ่ายในบางคราวมีเรื่องซึ่งในขณะที่เกิดขึ้นนั้นทำให้เสด็จกรมหลวง ฯ ปวดพระเศียร แต่พอเวลาล่วงเลยไปแล้วก็ทรงเล่าด้วยความขบขัน เช่นเรื่องที่เกิดขึ้นเมื่อยุกโยธันน์อัลเบรคท์ เจ้าเยอรมันมาเยี่ยมเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๒

พระเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าฝรั่งพักที่พระที่นั่งอุดร พระองค์ประทับที่พระที่นั่งอัมพรในพระราชวังดุสิต คนที่อยู่ในพระราชวังดุสิตในสมัยนั้นมีจำนวนหลายร้อยและหลายชั้น ทรงเกรงว่าอาจจะมีบางคนไปทำให้การรับรองเจ้าฝรั่งไม่เรียบร้อยดีสมพระราชหฤทัย เช่นแต่งตัวไม่เรียบร้อย ไปแอบดู ไปเก็บดอกไม้ที่ปลูกไว้ในสถานที่รับรอง ฯลฯ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เสด็จกรมหลวง ฯ ทรงออกประกาศข้อห้ามและคักเตือนเป็นการภายใน แจกจ่ายไปตามตำหนักและเรือนต่าง ๆ ทั่วพระราชวัง ต่อมาอีก ๒–๓ วัน ข้อความที่ประกาศได้ไปปรากฏในหน้าหนังสือพิมพ์ฉบับหนึ่งโดยสเอียด พระเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็นก็กริ้ว เพราะคนภายนอกไม่น่าจะมาล่วงรู้ ถ้าหากคนภายในพระราชฐานไม่ส่งออกไป จึงมีพระราชดำรัสสั่งให้เสด็จกรมหลวง ฯ สืบหาตัวคนที่ส่งประกาศนั้นไปลงพิมพ์ให้ได้ในวันนั้น ถ้าหาไม่ได้ให้เอาเงินไปวางถวายไว้ ๕ ชั่ง ต่อเมื่อได้ตัวจึงจะพระราชทานเงินคืน เรื่องนี้ในที่สุดได้ความว่าเกิดจากสมเด็จสวนหงษ์ (คือสมเด็จพระพันวัสสาอัยกาเจ้า) ทรงพระเมตตาเสด็จกรมหลวง ฯ เพื่อมิให้ต้องทรงลำบากและเสียเวลาที่จะต้องคัดพิมพ์หลายครั้ง จึงทรงรับจัดการส่งประกาศนั้นไปให้คพิมพ์ เพราะทรงมีข้าในกรมเป็นเจ้าของโรงพิมพ์ ทางโรงพิมพ์ไม่ทราบว่าเป็น

เรื่องที่ไม่ควรจะเปิดเผยลงให้หนังสือพิมพ์ไปลง เป็นอันว่าเสด็จกรมหลวง ฯ ไม่ต้องทรงถูกปรับเงิน ๕ ชั่งนั้น

ใน พ.ศ. ๒๔๓๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ เสวยราชสมบัติมาครบ ๒๕ ปี ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างเครื่องราชอิศริยาภรณ์จุลจอมเกล้าสำหรับฝ่ายในขึ้น เครื่องราชอิศริยาภรณ์นี้เดิมสร้างเฉภาะสำหรับพระราชทานแต่ฝ่ายหน้าเมื่อเสด็จคืนครองสิริราชสมบัติภายหลังทรงพระผนวชในปี พ.ศ. ๒๔๑๖ เพื่อพระราชทานผู้ที่ได้บำรุงรักษาแผ่นดินมีความดีความชอบ และผู้สืบตระกูลวงศ์ของท่านเหล่านั้น เครื่องราชอิศริยาภรณ์นี้มีพนักงานเจ้าหน้าที่สำหรับตรวจรักษาการให้ดำเนินไปตามพระราชบัญญัติ เชิญดวงตราถวายเวลาพระราชทาน ขานชื่อผู้จะเข้าไปรับพระราชทาน และติดดวงตราให้เมื่อได้รับพระราชทานแล้ว สำหรับฝ่ายในทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระศรีพัชรินทรา ฯ ทรงดำรงตำแหน่งมหาสวามินี และโปรดเกล้า ฯ ให้เสด็จกรมหลวง ฯ ทรงเป็นเจ้าพนักงานด้วยพระองค์หนึ่งในจำนวนเจ้าพนักงานหญิง ๑๕ คนในรุ่นแรก เสด็จกรมหลวง ฯ ได้รับพระราชทานตราทุติยจุลจอมเกล้าในตอนนั้น ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๔๖ จึงพระกรุณาเลื่อนขึ้นเป็นปฐมจุลจอมเกล้า

หน้าที่เจ้าพนักงานตราที่เสด็จกรมหลวง ฯ ทรงทำ คือ ติดต่อแจ้งให้ผู้ที่จะได้รับพระราชทานตราทราบ และขานชื่อเวลาเข้าไปรับพระราชทาน ทรงทำมาตั้งแต่ต้นจนถึง พ.ศ. ๒๔๗๔ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นปีสุดท้ายที่พระราชทานตราจุลจอมเกล้าฝ่ายหน้าฝ่ายในแยกกัน ต่อจากนั้นได้ระงับการพระราชทานตรานี้ไปชั่วคราว และเมื่อพระราชทานอีกฝ่ายหน้ากับฝ่ายในเปลี่ยนเป็นเข้ารวมกัน ส่วนเจ้าพนักงานตรานี้มีแต่ผู้ชายเท่านั้น

เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๔๔๐ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เสด็จกรมหลวง ฯ ทรงเป็นผู้รักษาการทางพระนคร (ฝ่ายใน) ด้วยพระองค์หนึ่ง งานพิเศษครั้งนี้เสด็จกรมหลวง ฯ ทรงภาคภูมิพระทัยมาก ถ้ามีโอกาสจะทรงติดเข็มเครื่องหมายความชอบ ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างพระราชทานเฉภาะผู้มีหน้าที่ในครั้งนี้เมื่อใด ก็ทรงใช้เสมอ เข็มนี้ทำด้วยเงินมีตัวเลข ๑๒๖ (ร.ศ.) เรียกว่า "เข็มรักษาพระนคร"

ถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงตระหนักในพระปรีชาสามารถและความซื่อตรงของเสด็จกรมหลวง ฯ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้คงดำรงตำแหน่งอภิบดีบัญชาราชการฝ่ายในทั่วไป และในตอนปลายรัชกาลเสด็จกรมหลวง ฯ ได้ทรงรับหน้าที่กราบบังคมทูลถวายชัยมงคลแทนพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายในในวันฉัตรมงคล แทนพระเจ้า

พระชนมายุ ๕๗ ปี
ทรงถ่ายกับพระเชษฐภคินี

บรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ กรมหลวงสมรรัตนศิริเชษฐ์ ซึ่งทรงพระชราลงด้วย เสด็จกรมหลวง ฯ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงศ์ และเหรียญรัตนาภรณ์ ชั้นที่ ๑ เป็นพระเกียรติยศพิเศษในรัชกาลนั้น

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เสด็จกรมหลวง ฯ ทรงรับราชการในตำแหน่งเดิม และเพิ่มการบังคับบัญชาพนักงานนมัสการขึ้นอีกตำแหน่งหนึ่ง

ใน พ.ศ. ๒๔๗๐ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า เสด็จกรมหลวง ฯ ได้ทรงรับราชการฝ่ายในในตำแหน่งสำคัญโดยเรียบร้อยมาถึง ๓ รัชกาล จึงโปรดเกล้า ฯ ให้สถาปนาพระอิศริยศักดิ์เป็น "กรมหลวงทิพยรัตนกิรฏกุลิน"

เสด็จกรมหลวง ฯ ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ ชั้นที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ และได้รับพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์ชั้นสูงสุดของประเทศไทย คือ "นพรัตนราชวราภรณ์"

ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ พระเชษฐภคินีได้เสด็จออกไปประทับกับพระราชโอรสที่วังบางขุนพรหม เสด็จกรมหลวง ฯ ยังคงประทับที่พระราชวังดุสิต และต่อมาได้ย้ายไปประทับ ณ สวนสุนันทา เวลาบ่ายเสด็จกรมหลวง ฯ เสด็จออกไปวังบางขุนพรหมและเสด็จกลับเวลา ๒๑.๐๐ น. เป็นประจำ หากมีการเสด็จประพาสหัวเมืองกันก็ร่วมเสด็จด้วย ทรงมีความสัมพันธ์อันสนิทยิ่งกับพระเชษฐภคินี มีน้อยครั้งที่จะทรงจากกัน ถึง พ.ศ. ๒๔๖๕ สมเด็จ ฯ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน ฯ พระนัดดาสืบพระชนม์ลง เสด็จกรมหลวง ฯ จึงได้กราบถวายบังคมลาออกมาประทับวังกับพระเชษฐภคินี เมื่อสืบพระชนม์แล้วก็ประทับอยู่กับสมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรควรพินิต พระนัดดาต่อไป

ใน พ.ศ. ๒๔๗๕ เมื่อสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์ ฯ เสด็จออกไปประทับอยู่ที่เมืองบันดุงในเกาะชวา เสด็จกรมหลวง ฯ ก็เสด็จไปทรงร่วมทุกข์ร่วมสุขกับพระนัดดาด้วยจนถึงที่สุด เมื่อสมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์ ฯ สืบพระชนม์และเกาะชวากำลังอยู่ในภาวะไม่แน่นอน ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ เสด็จกรมหลวง ฯ เสด็จกลับกรุงเทพ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๙ พร้อมด้วยพระชายา พระธิดาและพระโอรสของสมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์ ฯ รวมเวลาประทับอยู่ที่ชวาถึง ๑๓ ปี เมื่อเสด็จกลับมาได้ประทับอยู่กับกรมหมื่นนครสวรรค์วัฒนา ณ วังสวนผักกาดเป็นเวลา ๓ ปี ในระยะนี้เสด็จกรมหลวง ฯ พระชนม์ได้ ๘๕ ปีแล้ว พระกำลังกายไม่แข็งแรงดังแต่ก่อน จึงได้เสด็จไปประทับที่ตึกวัฒนวงษ์ในโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ เพื่อสดวกสำหรับถวายการรักษาพยาบาล

แม้พระชนมายุมากถึงเพียงนี้แล้ว เสด็จกรมหลวง ฯ ยังทรงจำเหตุการณ์และขนบธรรมเนียม

ประเพณีครั้งรัชกาลที่ ๕–๖–๗ ได้ดี เพราะฉนั้นจึงมีผู้คนต่าง ๆ ไปเฝ้าทูลถามเรื่องราวบ้าง ขอประทานพระดำริห์แนะนำในการปฏิบัติราชการบางอย่างบ้างไม่ใคร่ขาด นอกจากที่ไปเฝ้าด้วยความเคารพนับถือโดยปกติ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เสด็จ ฯ ขึ้นพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานเฉลิมพระราชมณเฑียร เนื่องในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเศก ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เสด็จกรมหลวง ฯ ถวายพระพรเวลาเสด็จขึ้นพระแท่น

เสด็จกรมหลวง ฯ ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลปัจจุบัน ชั้นที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๖ ในพ.ศ. ๒๔๙๗ เมื่อฉลองพระชนมายุครบ ๙๐ ปี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินมาพระราชทานดอกไม้ธูปเทียนต้นไม้เงินทองและน้ำพระมหาสังข์

พระประวัติเสด็จกรมหลวง ฯ เท่าที่เขียนมาแล้วนี้ ส่วนมากเกี่ยวกับราชการหรือสิ่งที่เป็นการงานในพระชนม์ชีพ ส่วนพระองค์ที่เป็นเกียรติประวัติเหมือนกันควรเล่าไว้ด้วย

เสด็จกรมหลวง ฯ ได้ทรงรับการศึกษาเป็นอย่างดีสำหรับกุลสตรีไทยสมัยโน้น ซึ่งแม้จะเป็นเวลาล่วงเลยมาแล้วกว่า ๘๐ ปีก็จริง แต่ก็ทำให้ทรงมีเชาวน์ไวไหวทันกับเหตุการณ์และบุคคลที่เปลี่ยนไปทุกกาล โดยที่มีพระนิสัยร่าเริงสนุกสนาน จึงทรงเข้ากับผู้ที่มีอายุรุ่นลูกหลานได้ดี เมื่อเสด็จอยู่ในพระราชวังดุสิตตอนหลังและในสวนสุนันทา เสด็จกรมหลวง ฯ ทรงเป็นเจ้านายรัชกาลที่ ๕ พระองค์เดียวที่เสด็จอยู่ที่นั่น จึงได้ทรงวิสาสะกับเจ้านายชั้นหลานอามากขึ้น จนทรงสนิทสนมกันหลายพระองค์ ที่ถูกพระอัธยาศัยกันเป็นพิเศษมีสมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากมลทิพยภาคภูมิ กรมขุนอู่ทองเขตรขัตติยนารี และพระองค์เจ้าเหมวดี

เสด็จกรมหลวง ฯ มีพระทัยเด็ดเดี่ยว ทรงตัดสินสิ่งใดไม่มีลังเล ในพระชนม์ชีพของเสด็จกรมหลวง ฯ ต้องทรงผจญกับภาวะฉุกเฉินทางการเมือง ชนิดอกสั่นขวัญหายมาหลายครั้ง ครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๓๖ (ร.ศ. ๑๑๒) เมื่อฝรั่งเศษเกิดขัดใจกับไทยแล้วส่งเรือรบเข้ามาจนถึงปากอ่าวแม่น้ำเจ้าพระยา เหตุการณ์ตอนนั้นคับขันมากจนเสด็จกรมหลวง ฯ ต้องเตรียมพระองค์ที่จะอพยพพร้อมกับเจ้านายฝ่ายในพระองค์อื่น แต่การพิพาทยุติเสียทันด้วยพระปรีชาญาณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ต่อมาถึงตอนเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองเมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ เสด็จกรมหลวง ฯ ได้ทอดพระเนตรเห็นรถเกราะ ปืนกล และทหารถือปืนเข้าไปจนถึงพระองค์ ณ ตำหนักในวังบางขุนพรหม เมื่อสมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์ ฯ พระนัดดาตกลงพระทัยโดยกระทันหัน

ที่จะเสด็จไปประทับในต่างประเทศโดยมีเวลาเตรียมพระองค์เพียงวันเดียว เสด็จกรมหลวง ฯ ก็พร้อมที่จะเสด็จด้วยทั้งที่พระชนม์รวม ๗๐ ปีแล้ว พอรถไฟแล่นออกนอกเขตรแดนไทย ก็ทรงโยนหมากพลูที่ติดพระองค์ไปทิ้งนอกหน้าต่างรถหมด เพราะตัดสินพระทัยเลิกเสวยหมากเพื่อไม่ต้องกังวลในเรื่องนี้เวลาประทับอยู่นอกเมืองไทย การกระทำเพียงเท่านี้แสดงให้เห็นพระนิสัยเด็ดขาด ประกอบด้วยขัตติยมานะ ไม่หวาดหวั่นที่จะทรงเผชิญกับอนาคตที่ไม่แน่นอน แต่จะทรงขาดความเข้มแข็งไปบ้าง ก็ตรงที่ทรงทิ้งยานัตถ์ไม่ได้ แต่ก็เป็นของแห้งไม่ลำบากที่จะส่งจากกรุงเทพ ฯ ไปยังที่ประทับในเมืองบันดุง

ครั้นเกิดสงครามโลกครั้งที่ ๒ ทางคมนาคมระหว่างประเทศก็ขาดตอนลง เสด็จกรมหลวง ฯ จึงได้โปรดให้ทำยานัตถ์ขึ้นเอง ด้วยทรงทราบวิธีทำ แล้วใช้มหาดเล็กอินโดนีเซียตำ โดยมีผ้าเช็ดหน้าผูกกันมิให้เข้าจมูก

แม้จะไม่ต้องหลบหนีบอมบ์ดังเช่นในเมืองไทย ก็ถูกทหารญี่ปุ่นมารบกวนขออาศัยอยู่ แม้ประเทศไทยจะเป็นมิตรกับญี่ปุ่น ทหารญี่ปุ่นก็ไม่รู้เรื่องและไม่รู้จักคนไทยชาติไทยเลย จึงจำต้องยอมยกตำหนัก ๒ ตำหนักให้อยู่ แล้วทั้งครอบครัวเข้าไปเบียดในตำหนักเสด็จกรมหลวง ฯ เป็นเวลาอาทิตย์กว่าทหารญี่ปุ่นจึงไป ต่อมาชาวอินโดนีเซียเริ่มทำสงครามอิศรภาพ เสด็จกรมหลวง ฯ ต้องเสด็จอพยพโดยรถม้าจากตำหนักไปอาศัยอยู่ในโรงพยาบาลในละแวกนั้น โดยความเอื้อเฟื้อของผู้อำนวยการชาววิลันดาซึ่งเคยเป็นแพทย์ประจำพระองค์พระนัดดา จึงได้เสด็จเข้าอยู่ในห้องเดียวในตึกคนไข้อย่างพอสบาย เสด็จอยู่ ๒–๓ วันก็ย้ายไปอยู่บ้านซึ่งทางการวิลันดาและอังกฤษจัดถวาย

ต่อมาภายหลังเมื่อเสด็จกลับเมืองไทยแล้ว และไปประทับรักษาพระองค์อยู่ในโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ เสด็จกรมหลวง ฯ ได้ทอดพระเนตรเห็นทหารถือปืนและได้ยินเสียงปืนในบริเวณที่ประทับอีก ตอนทหารบกกับทหารเรือเกิดยิงกันคราวรับเรือแมนฮัตตันเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๔

เสด็จกรมหลวง ฯ ได้ทรงเห็นการเปลี่ยนแปลงในทางวิวัฒนาการของบ้านเมืองก็หลายอย่าง เริ่มด้วยทรงรถม้า แล้วรถจักรยาน รถไฟและรถยนต์ แล้วก็ได้ทรงเครื่องบิน ทรงใช้ตะเกียงน้ำมันก๊าซและพัดขนนกมาก่อน แล้วเปลี่ยนเป็นโคมไฟฟ้าและพัดลมไฟฟ้า ในที่สุดได้ทอดพระเนตรวิทยุโทรทัศน์ และบรรทมในห้องเย็น ได้ทอดพระเนตรเห็นเมืองไทยในสมัยยังมีทาษ จนกระทั่งเลิกทาษ แล้วเปลี่ยนไปจนเป็นประชาธิปไตย

เมื่อครั้งยังไม่มีโรงเรียนชั้นสูงและมหาวิทยาลัยที่สตรีจะเข้าเรียนได้อย่างทุกวันนี้ พ่อแม่ที่

อยากให้ลูกสาวมีกริยามารยาทรู้เรียบร้อย รู้จักระเบียบประเพณีของพระราชสำนักและทำการงานต่าง ๆ ได้ มักนิยมส่งลูกสาวเข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ถวายไว้กับเจ้านายฝ่ายในพระองค์ใดพระองค์หนึ่งทุกคนเกือบของเป็นพระญาติหรือเคารพนับถือ ทำนองส่งเข้าโรงเรียนการเรือน ชาววังสมัยนั้นจึงเป็นที่นิยมยกย่องกันมาก

เสด็จกรมหลวง ฯ ทรงเป็นเจ้านายฝ่ายในพระองค์หนึ่งที่พ่อแม่ถวายลูกไว้รับใช้ และให้ทรงฝึกหัดหลายรุ่น มีตั้งแต่หม่อมเจ้าพระธิดาของเจ้านายต่างกรมซึ่งทรงเป็นพระเชษฐาของเสด็จกรมหลวง ฯ พระญาติในสกุลบุนนาค และบุตรของผู้ที่ทรงคุ้นเคยอีกหลายคน เด็ก ๆ ที่ได้ทรงฝึกหัดอบรมมานั้น เมื่อเติบโตขึ้นก็ได้มีครอบครัวและตั้งตนเป็นหลักฐานไปหลายคน โดยมากได้มาเฝ้าเยี่ยมเยียนและรับใช้ตามโอกาสที่จะทำได้ตลอดมา ซึ่งเป็นสิ่งหนึ่งที่นำความปีติยินดีมาถวายเสด็จกรมหลวง ฯ

เสด็จกรมหลวง ฯ โปรดกีฬาทั้งแบบไทยและต่างประเทศ ทรงถีบรถไบซิเกิลและทรงม้าด้วยอานไขว้ได้ดี เมื่อยังมีพระกำลังดีอยู่นั้น โปรดทรงโครเกต์ ต่อมาภายหลังเมื่อพระชนม์ ๖๕ แล้ว เริ่มทรงกอลฟและเสด็จไปทรงเป็นประจำที่สนามพระราชวังสวนจิตรลดา ซึ่งเป็นสนามที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้า ฯ โปรด ฯ ให้สร้างขึ้น และเมื่อเสด็จหัวหินก็ได้ทรงกอลฟที่สนามหัวหินด้วย สนามกอลฟเล็กที่เล่นกันอยู่ในเมืองไทยในปัจจุบันนี้ เสด็จกรมหลวง ฯ ทรงเริ่มทำขึ้นเป็นแห่งแรกที่วังบางขุนพรหม เมื่อได้ทอดพระเนตรเห็นรูปในนิตยสารจากเมืองนอกก็ทรงได้ความคิด แล้วทรงออกแบบเองแทบจะทุกหลุม ผู้ที่ได้ไปเล่นกอลฟเล็กของสมเด็จกรมหลวง ฯ พากันติดใจ ถึงพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า ฯ โปรด ฯ ให้เสด็จกรมหลวง ฯ ทรงช่วย จัดการ สร้าง สำหรับเจ้านาย ฝ่ายใน ที่สวนสุนันทา

เสด็จกรมหลวง ฯ โปรดทอดพระเนตรภาพยนต์เป็นที่สุด ตั้งแต่เริ่มมีภาพยนต์มาฉาย ยังเมื่อเสด็จอยู่เมืองบันดุงแล้ว ทอดพระเนตรเสียแทบทุกโปรแกรม เมื่อเสด็จกลับมาเมืองไทยก็ยังคงเสด็จไปทอดพระเนตรได้เป็นเวลาหลายปี โปรดภาพยนต์เรื่องชวดภาพยนต์เกี่ยวกับธรรมชาติและการ์ตูนสี่เรื่องยาวเป็นอันมาก เพราะสนพระทัยในการเขียนรูปเขียนสี เมื่อพระชนม์ ๘๐ ปีเศษแล้วเลิกทอดพระเนตรภาพยนต์ไปแล้ว มีภาพยนต์เรื่องชวดสัตว์และดอกไม้มาฉายยังอุส่าห์เสด็จไปทอดพระเนตรได้ เมื่อมีโทรทัศน์ก็ได้ทอดพระเนตรแทนภาพยนต์ แม้ทรงพระชรามากแล้ว ก็ยังโปรดฟังโต้วาทีและทอดพระเนตรการชกมวยเกือบไม่เว้น

ในบรรดาพระบรมวงศ์พระองค์หญิง นอกจากสมเด็จพระบรมราชเทวี เจ้าฟ้ากรมหลวงเพชรบุรี

ราชศิรินทร ซึ่งได้เสด็จถึงยุโรปแล้ว เสด็จกรมหลวง ฯ ได้ทรงเดินทางท่องเที่ยวมากที่สุดทั้งเมืองไทยและต่างประเทศ เพราะทรงมีโอกาสได้ติดตามพระนัดดาเวลาเสด็จตรวจราชการและประพาสส่วนพระองค์ไกลที่สุดถึงประเทศแอฟริกาใต้

โดยพระกำเนิดเสด็จกรมหลวง ฯ ทรงเป็นช่างประดิษฐ์ และทรงมีความขยันขันแข็ง พระหัตถ์จึงไม่ใคร่อยู่ว่าง ทรงถนัดพระหัตถ์ซ้าย จะทรงถือมีดหรือเครื่องมืออย่างใดก็ใช้พระหัตถ์ซ้ายทั้งสิ้น ได้ทรงประดิษฐ์ของทั้งจริงและเล่นเกินกว่าจะพรรณาหมดได้ เคยทรงเล่าอย่างขำ ๆ ว่าครั้งหนึ่งได้ทรงทำหีบใบเล็ก ๆ ด้วยกระดาษดำแล้วเขียนลายมังกรตามอย่างหีบหนังที่ใช้ใส่เสื้อผ้ากันในสมัยนั้น แล้วให้ข้าหลวงเด็ก ๆ ขาย ได้เงินมาทรงซื้อกระถางถ้วยสำหรับปลูกต้นไม้ พอได้กระถางเรียงเป็นแถวสมพระประสงค์แล้ว ก็ทรงหยุดทำ และสั่งข้าหลวงให้บอกผู้มาสั่งทำว่าเสด็จทรงขเกียจเลิกทำแล้ว อีกครั้งเมื่อมุมหูเป็นตัวนกกางปีกมาจากนอก ก็ทรงทำตามอย่างด้วยดินออกขาย ชาววังซื้อใส่กันเป็นแถว ทั้ง ๆ ที่ยังขายดีจนทำไม่ทันคนสั่ง "เสด็จทรงขเกียจ" และไม่รับทำต่อไป

ที่น่าอัศจรรย์และน่าชมในสิ่งที่ทรงประดิษฐ์ก็คือ ทรงเอาของที่เป็นขยะมูลฝอย หรือของที่จะทิ้งแล้วมาทำให้เป็นของน่ารักน่าเอ็นดูและกลับใช้ได้ สิ่งเหล่านี้มักจะทรงทำเวลาคอยงานอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ปล่อยให้เวลาเสียไปเปล่า ๆ ผลของการคอยของเสด็จกรมหลวง ฯ ยังเห็นอยู่จนทุกวันนี้ตามงานบางแห่ง คือผ้าเช็ดหน้าพับเป็นรูปสัตว์ต่าง ๆ แล้วอบหอม ซึ่งพระองค์ท่านทรงเป็นผู้คิดทำขึ้นระหว่างเวลาเฝ้าพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จกรมหลวง ฯ ทรงพระกรรแสงด้วยความเศร้าโศรก แล้วก็ทรงใช้ผ้าเช็ดพระพักตร์ซับน้ำพระเนตรแล้วพระหัตถ์ก็ทรงม้วนและบิดผ้าที่เปียกไปมา ในที่สุดก็กลายเป็นตัวนก ต่อมาอีกหน่อยก็ทรงพลิกแพลงทำเป็นนกกกลูกเล็ก ๆ อยู่ในรัง เป็นหนู เป็นกระต่าย ผ้าที่ทรงพับนั้นไม่มีการเย็บตรึงหรือใช้เข็มกลัดเลย เสด็จกรมหลวงทรงถ่ายวิชานี้ประทานหม่อมเจ้าหญิงสุรางศ์ โสภางค์ ซึ่งทรงมีพระปัญญาคิดพับรูปสัตว์อื่น ๆ ได้อีกหลายชนิดเพิ่มขึ้นจากที่เสด็จกรมหลวง ฯ ทรงทำ แล้วจึงแพร่หลายไปในที่ต่าง ๆ

พวกเด็ก ๆ ทั้งหลานและข้าหลวง มักจะคอยเบ็ดหีบหมากเสวยเวลาเสด็จกลับจากงานพิธีหรือตามเสด็จพระราชดำเนิน เพราะบางทีของเล่นที่ทรงทำระหว่างคอยอยู่นั้น ครั้งหนึ่งทรงดึงเส้นกาบมะพร้าวออกมาจากพรมเช็ดเท้า แล้วสานเป็นตะกร้าใบเล็กมีฝาปิดเปิดได้ บางทีมีเครื่องใช้และเครื่องเรือนแบบไทยปั้นด้วยขี้ผึ้งทั้งชุด และบางทีก็มีดอกไม้ทำด้วยเศษกระดาษ ของที่ทรงทำด้วยกระดาษมีเรื่องขัน ๆ อยู่เรื่องหนึ่ง คือครั้งหนึ่งในรัชกาลที่ ๕ มีเทศน์มหาชาติในพระบรมมหาราชวัง เจ้านายทรงถูกเกณฑ์ของคิดกัณฑ์เทศน์ ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้แต่งมาแปลก ๆ กัน เสด็จกรม

หลวงทรงเอาของ (จำไม่ได้ว่าเป็นของสิ่งใด) ห่อกระดาดทำเป็นรูปกระโดนลายครามแล้วทรงเขียนลายให้คล้ายของจริง ทรงเอาเปลือกหมากใส่แล้วละลายสีคล้ายสีน้ำหมากราดไว้เกรอะ พอเอาไปวางรวมอยู่ในเครื่องกัณฑ์แล้ว เผอิญเจ้าหน้าที่ขันผู้ใหญ่คนหนึ่งผ่านมาเห็นเข้าก็เอะอะ ว่านี่ใครเอากระโดนสกปรกไปวางปนกับของถวายพระ

เมื่อตอนพระเชษฐภคินีโปรดทรงเล่นต่อรูปที่ตัดมาเป็นชิ้นเล็ก ๆ (Jigsaw) นั้น โปรดให้สั่งเข้ามาจากนอก แต่กว่าจะถึงเสียเวลานานและแพง เสด็จกรมหลวง ฯ จึงทรงทำถวาย และเป็นช่างไม้เลื่อยกระดานบีดรูปออกเป็นชิ้น ๆ ได้รูปต่อที่แนบเนียน ต่อสนุกกว่าของฝรั่งเพราะทรงเลื่อยเป็นชิ้นแปลก ๆ กัน จนเป็นที่หิยบยิ่มในบรรดานักต่อรูปทั่วไป รูปต่อนี้พระหัตถ์ได้ทรงเอาออกขายในงานวัดเบญจมบพิตรในรัชกาลที่ ๖ มีคนพอใจซื้อมาก ได้เงินซึ่งถวายบำรุงวัดร่วมพันบาท นับว่าเป็นจำนวนไม่น้อยในสมัยนั้น

เสด็จกรมหลวง ฯ โปรดการแกะสลักไม่น้อยกว่าการประดิษฐอย่างอื่น ครั้งหนึ่งตุ๊กกระดาหินในวังบางขุนพรหมตกลงมาแตกเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย โดยความเสียดายเสด็จกรมหลวง ฯ จึงทรงเก็บหินอ่อนไปสลักเป็นตุ๊กกระดาหินครึ่งตัวตัวเล็ก ๆ สูงประมาณ ๒–๓ นิ้วฟุต โดยทรงใช้มีดพับเป็นเครื่องมือแกะ ถวายไปตามพระญาติวงศ์ ผู้ที่ได้เห็นพากันชื่นชม แต่พระองค์เองรับสั่งว่าทรงพยายามจะทำให้หน้าเป็นฝรั่งเหมือนตุ๊กกระดาหินจริง ๆ แต่พอทรงทำเสร็จแล้วทำไมใบหน้าออกมาเป็นไทยทุกตัวทั้ง ๆ ที่จมูกโด่งอย่างฝรั่ง สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ทรงได้รับแจกตัวหนึ่งได้ทรงส่งเข้าพิพิธภัณฑ์ ด้วยทรงเห็นเป็นความสามารถยิ่งของเสด็จกรมหลวง ฯ ที่มิเคยได้ทรงเล่าเรียนวิชานเลย แต่เสด็จกรมหลวง ฯ ทรงบ่นว่าทรงทำไม่ดีพอ ไม่สมควรจะไปเก็บไว้ถึงในพิพิธภัณฑ์

ของที่ทรงทำได้ดีเยี่ยมอีกอย่างหนึ่ง คือการร้อยลูกปัด ได้ทรงร้อยเป็นดอกไม้ใบไม้หลายชนิดล้วนขนาดเล็ก แล้วมัดเข้าเป็นพวงหรีดบูชาพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ

ในรัชกาลที่ ๖ มีผู้นำลูกร้อยคอลูกปัดเหล็กเคลือบสีต่าง ๆ มาจากเมืองนอก ใช้ลูกปัดร้อยเป็นแผ่นแคบ ๆ ยาวประมาณ ๑ นิ้วฟุต ทำลายเป็นดอกไม้ แล้วร้อยเป็นเส้น ๆ โยงแผ่นติดกันกับแผ่นห้อยข้างหน้า ซึ่งร้อยเป็นแผ่นใหญ่กว่า เสด็จกรมหลวง ฯ ก็ทรงทำบ้างและทรงคิดลายดอกไม้ต่าง ๆ ได้อย่างงาม พอดีกับมีงานออกร้านสวนจิตรลดา จึงได้ทรงขายในร้านซึ่งพระเชษฐภคินีทรงถูกเกณฑ์ให้ออก ต่อมาได้ทรงร้อยลูกปัดเป็นกระเป๋าถือสตรี แล้วถึงหิบหมากทำลายดอกไม้ต่างชนิด แล้วให้ช่างทำปากกระเป๋าและเลียมขอบหิบด้วยนาคเป็นของชิ้นที่สวยงามแท้ ๆ

แม้เมื่อทรงพระชราแล้ว พระหัตถ์ยังแข็งและเที่ยง เมื่อเสด็จเที่ยวแอฟริกาได้พระชนม์

๗๕ แล้ว เมื่อทอดพระเนตรเห็นลูกงาผลไม้ (Vegetable Ivory) หล่นอยู่ใต้ต้นจึงทรงเก็บมาเอามีดพับแกะเป็นรูปดอกไม้เป็นสีขาวตามธรรมชาติคล้ายงาช้าง ทรงทำดอกใหญ่สำหรับเข็มกลัด และดอกย่อมสำหรับแหวนและตุ้มหู ให้ช่างเอาพลอยสีใส่กลางเป็นเกษร สวย น่ารักมาก เสียแต่เก็บไว้นานกลายเป็นสีน้ำตาลอ่อนเสียสวย

เมื่อเสด็จอยู่เมืองบันดุงอากาศเย็นมีโอกาสใช้สีผ้าที่ทำด้วยไหมพรม จึงทรงสนุกถักผ้าห่มและเสื้อแจกหลาน ๆ ทรงถักนิตติ้งเป็นมาหลายสิบปีก่อนแล้ว และทรงจดแบบเป็นหนังสือไทยด้วย ก่อนที่จะมีผู้แปลแบบเป็นภาษาไทยออกขาย ในชั้นต้นทรงให้คนแปลและจดถวาย ต่อมาก็ทรงจำตัวอักษรย่ออังกฤษได้ และทรงจดลงเป็นภาษาไทยได้เอง คราวหนึ่งไปได้สมุดแบบภาษาเยอรมันมา เมื่อแปลถวายแล้วต่อมาเห็นทรงแปลออกมาได้เอง จึงพากันรู้สึกว่าที่ทรงคำย่อภาษาเยอรมันสำหรับนิตติ้งได้ เสื้อที่ทรงถักนั้นทรงคิดลายเองก็หลายตัว ชาวต่างประเทศที่ได้เห็นพากันติดเต้นพิศวง

การช่างต่าง ๆ ที่ทรงทำและทรงเบื่อมักจะส่งประทานพระองค์เจ้าเหมวดี ซึ่งทรงเป็นช่างไม่มีครูเหมือนกันให้ทรงทำต่อ เสด็จกรมหลวง ฯ ทรงติเตียนชมเชยเสมอว่าทรงทำได้ดีกว่าพระองค์ทุกอย่าง ไม่ว่าแกะหินอ่อน ตัดรูปต่อหรือร้อยลูกปัด

นอกจากโปรดประดิษฐ์สิ่งของต่าง ๆ แล้ว เสด็จกรมหลวง ฯ โปรดทรงเพาะปลูกต้นไม้ดอกไม้เป็นที่สุด ไม่ว่าจะเสด็จอยู่ที่ไหน จะต้องทรงเล่นต้นไม้เสมอ โดยมากเป็นเมล็ดหรือหัวดอกไม้จากต่างประเทศ และทรงจดจำเรียกชื่อภาษาฝรั่งได้อย่างแม่นยำ เมื่อเสด็จไปประทับอยู่เมืองบันดุงซึ่งอากาศเหมาะแก่การเพาะปลูกดอกไม้พันธุ์นอก เสด็จกรมหลวง ฯ จึงทรงพระสำราญเป็นอันมาก แม้จะมีพระทัยร้อนเร็วเป็นพระนิสัย แต่เมื่อถึงคราวเพาะปลูกดอกไม้แล้ว พระทัยเย็นเป็นที่สุด ไม่ทรงเบื่อหน่ายในการคอยให้ออกใบออกดอก แล้วกลับเป็นเมล็ด ไม้หัวบางชนิดมีเมล็ด แต่เขาใช้หัวเพาะใหม่เพราะเร็วกว่าเพาะเมล็ด กุหลาบก็ลองทรงเพาะเมล็ด จนได้ต้นได้ดอก ซึ่งกินเวลาร่วมปี

เสด็จกรมหลวง ฯ ทรงเป็นองค์เล็กของเจ้าคุณจอมมารดา จึงมีความรักผูกพันกันเป็นอันมาก แม้เสด็จอยู่มาจนถึงพระชนม์ได้ ๘๐ เศษแล้ว บางคราวไม่ทรงสบายยังทรงพระสุบินว่าเจ้าคุณจอมมารดาเอามือมาลูบพระพักตร์ แล้วก็ทรงพรรณาว่ายังจำได้ว่ามือเย็นลูบแล้วสบายชุ่มชื่น

เมื่อพระชนม์ได้ ๓๖ ปีใน ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) เจ้าคุณจอมมารดาพิราลัย ใน ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุท้องสนามหลวงเป็นเกียรติยศพิเศษ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ได้ทรงคิดแบบตาลปัตรเอง โดยให้ใช้รูปเมรุนั้นปัก

ด้วยดินทอง และโปรดจะให้มีสีขาว ซึ่งเป็นสัญญลักษณ์ของลำลีอันเป็นนามของท่าน เสด็จกรมหลวง ฯ จึงได้ทรงใช้แพรต่วนสีขาวทับลงบนพื้นตาลปัตรดำให้เห็นเป็นรูปเมรุ ส่วนที่เป็นโครงของเมรุใช้ดินปั้น เป็นที่ต้องพระราชหฤทัยเป็นอันมาก ตาลปัตรนั้นยังคงทนอยู่จนบัดนี้ ในงานเมรุสมเด็จ ฯ เจ้าพ้ากรมพระนครสวรรค์ ฯ ได้เสด็จกลับมาจากยุโรปชั่วคราว ทำให้เสด็จกรมหลวง ฯ สำราญพระทัยเป็นอันมากหลังจากความวิปโยค

ถึงแม้เสด็จกรมหลวง ฯ จะทรงขาดเจ้าคุณจอมมารดา แต่ยังทรงมีพระเชษฐภคินีซึ่งทรงรู้สึกเหมือนเป็นพระชนนีต่อจากเจ้าคุณจอมมารดา ในส่วนพระองค์สมเด็จพระบิดุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี ฯ นั้นทรงพระเมตตาสิเนหาในพระภคินีเป็นอย่างยิ่ง ทั้ง ๆ ที่พระราชชิดาพระราชโอรสทรงเคารพรักเสด็จกรมหลวง ฯ อย่างสนิทสนมยิ่ง สมเด็จพระบิดุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี ฯ ยังทรงกำชับอีกว่า "แม่มีลูกสองคนแต่มีน้องเพียงคนเดียว ลูกรักแม่เท่าไร ขอให้รักน้าด้วย" ทั้ง ๒ พระองค์ก็ได้ทรงปฏิบัติตามพระประสงค์นั้นโดยเต็มพระทัย ตลอดมาจนถึงพระโอรสและพระชิดาในสมเด็จ ฯ เจ้าพ้ากรมพระนครสวรรค์ ฯ ก็ได้ทรงปฏิบัติอย่างเดียวกัน

เสด็จกรมหลวง ฯ ได้ทรงรับพระชิดาของพระนัดดามาทรงเลี้ยงดู ๒ พระองค์ตั้งแต่พระชันษาได้เพียงไม่กี่เดือน เมื่อทรงเลี้ยงพระองค์แรก คือพระองค์เจ้าพิศิษฐสบสมัย เสด็จกรมหลวง ฯ ทรงเล่าว่าเวลานั้นพระชนม์ ๔๔ ปี ทรงกลัวว่าจะไม่อยู่ทันเห็นเป็นสาว แต่ในที่สุดเสด็จกรมหลวง ฯ มีพระชนม์อยู่จนได้ทอดพระเนตรเห็นชิดาของพระองค์เจ้าพิศิษฐสบสมัยสมรส

เมื่อเสด็จกรมหลวง ฯ เสด็จกลับจากชวาแล้ว ได้ไปประทับอยู่กับกรมหมื่นนครสวรรค์ศักดิพินิตที่วังสวนผักกาด แล้วเกิดประชวรจึงเชิญเสด็จเข้าโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ทรงได้รับการรักษาจนหายเป็นปรกติ แต่ก็เห็นกันว่าพระชนม์มากแล้วควรจะเสด็จอยู่ใกล้หมอ สภากาชาดไทยจึงได้จัดตึกวัฒนวงษ์ซึ่งขณะนั้นใช้เป็นเรือนนางพยาบาลถวายเป็นที่ประทับ โดยมีข้อตกลงว่าจะประทานเงินบำรุงสภากาชาดเดือนละหนึ่งพันบาท กับได้ทรงขออนุญาตสร้างห้องเครื่องและห้องข้าหลวง รับสั่งว่า "เมื่อตายแล้วก็ให้เป็นของสภากาชาด" ในตอนที่ทรงย้ายที่ประทับนั้น เสด็จกรมหลวง ฯ ตรัสอย่างขัน ๆ ว่าตั้งแต่เกิดมายังไม่เคยมีหม้อข้าวหม้อแกงของตัวเลย จะมามีเมื่ออายุ ๘๐ กว่า

โดยที่เสด็จกรมหลวง ฯ ได้เคยทรงเป็นเจ้าหน้าที่และอุปการะองค์การกาชาดมาแต่ครั้งยังเป็นสภาอุณาโลมแดง มาตอนหลังทั้งสมเด็จ ฯ เจ้าพ้ากรมพระนครสวรรค์ ฯ และกรมหมื่นนครสวรรค์ ฯ ได้ทรงเป็นอุปนายกสภากาชาด เสด็จกรมหลวง ฯ จึงทรงมีความรู้สึกคุ้นเคยกับองค์การนี้ตลอดมา เมื่อคราวฉลองพระชนมายุครบ ๖๐ ปีใน พ.ศ. ๒๔๖๗ ได้ทรงบริจาคเงิน ๑๖๐๐๐ บาทตั้ง

พระชนมายุ ๙๐ ปี

ทุน "นภาพร" และทรงได้รับเหรียญกาชาดสมนาคุณชั้น ๑ นอกจากนี้ได้ประทานเงินสมทบทุนสร้างเตียงคนไข้ตึกสามัคคีพยาบาล ๑๐๐๐๐ บาท และเมื่อพระชนม์ ๙๐ ปี ใน พ.ศ. ๒๔๙๗ ได้ประทานเงิน ๙๐๐๐ บาท เพื่อซื้อเครื่องตกแต่งประจำตึกบรมพัตร กิจวัตรที่ทรงทำเป็นประจำขณะประทับอยู่ในโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ คือเลี้ยงอาหารเพลพระภิกษุและสามเณรที่มาอาพาธในโรงพยาบาลในวันที่ ๑๓ ของทุกเดือนซึ่งตรงกับวันที่ประสูติ นอกจากนั้นถ้ามีคนที่ทรงรู้จักมาป่วยอยู่ในโรงพยาบาลก็จะทรงส่งอาหารไปประทาน เสด็จกรมหลวง ฯ โปรดทอดพระเนตรรถแล่นผ่านไปมาตามถนนสนามม้า โดยเฉพาะรถสามล้อในวันแข่งม้า จนทรงจำคนถือที่ขยันเที่ยวรับส่งคนเข้าสนามม้าวันละหลายเที่ยว และคนที่เอารถฝากแล้วตัวเองไปดูม้าได้ พักหนึ่งเสด็จกรมหลวง ฯ มีพระอนามัยดี จนนายแพทย์ประจำพระองค์ถวายความเห็นว่าไม่จำเป็นต้องควบคุมต่อไป กรมหมื่นนครสวรรค์ ฯ จึงทรงคิดจะปลูกตำหนักถวายในซอยสมประสงค์ ถนนเพชรบุรี แต่เสด็จกรมหลวง ฯ ไม่โปรด รับสั่งว่าเสด็จไปไหนไม่ใคร่ได้แล้วถ้าเสด็จเข้าไปประทับอยู่ในซอยก็จะเงียบเหงาไม่เห็นอะไร สู้ประทับที่โรงพยาบาลไม่ได้

เสด็จกรมหลวง ฯ ทรงมีความจำดีมาก จนพระชนม์ ๙๐ ปีเศษแล้วยังทรงจำโคลงกลอนและเหตุการณ์ต่าง ๆ ได้ ความทรงจำของพระองค์เพิ่งจะเลือนไปเมื่อปีก่อนนี้เอง อาการที่เลือนนั้นแปลกกว่าคนชราที่ได้เคยพบเห็นมา สังเกตดูเข้าใจว่าคงจะทรงพระสุบินไป แล้วทรงคิดว่าเป็นเรื่องจริง เช่นรับสั่งกับผู้ที่ไปเฝ้าว่า "หลาน ๆ เขาไปหัวหินกันหมดฉันอยู่คนเดียว" เมื่อหลาน ๆ ได้ไปทูลให้วางพระทัยว่าถึงอย่างไรก็จะต้องมีหลานอยู่ในกรุงเทพ ฯ คนหนึ่งเสมอก็สบายพระทัย พระสุบินนั้นมักปนกับเรื่องจริงที่ทรงได้ยิน เช่นได้ทรงทราบว่าพระเจ้าอยู่หัวหรือเจ้านายฝ่ายในจะเสด็จตากอากาศ ก็ทรงพระสุบินต่อ ว่าผู้นั้นผู้นี้ตามเสด็จ ส่วนมากเป็นไปในทางทรงจัดงานตามที่ทรงเห็นเหมาะเห็นควร อย่างที่เคยทรงทำเมื่อครั้งทรงเป็นอธิบดีฝ่ายใน แต่ถ้าได้ทรงพักผ่อนพอ อาการเลือนนั้นก็หายไป ครั้งแรกที่รู้สึกพระองค์ทรงเศร้าพระทัยมาก ทรงบ่นว่า "หลงเสียแล้ว" เมื่อทรงบ่นกับผู้ใด ผู้นั้นก็ทูลว่าที่เพิ่งทรงเป็นเช่นนี้เมื่อพระชันษาถึงเพียงนี้ก็เป็นของอัศจรรย์อยู่แล้ว แม้พระชนม์ถึง ๙๔ ปี พระเนตรก็ยังดี แต่พระกรรณตึงไปบ้างเท่านั้น

เมื่อความทรงจำเริ่มเลือน พระอนามัยทั่ว ๆ ไปก็พลอยเสื่อมลงด้วย ในระยะหลังราวกลางปีนี้ ทรงพระดำเนินโดยลำพังไม่ได้ ได้แต่ทรงลุกขึ้นจากบรรทม และขยับเขยื้อนพระองค์อยู่บนพระแท่น

ครั้นถึงวันที่ ๒๗ มิถุนายน ศกนี้ตอนกลางคืนเสด็จกรมหลวง ฯ ทรงลุกขึ้นและขยับพระองค์

เอง ไม่ทรงเรียกข้าหลวงที่นอนประจำอยู่ใกล้ ๆ แต่ข้าหลวงได้ยินเสียงกรับเข้าไป เห็นเสด็จลงจากพระแท่นแล้ว ทรงยืนไม่อยู่และค่อย ๆ ฟุบลง แต่เข้าไปจับไว้ไม่ทัน เพียงเท่านี้เป็นเหตุให้พระอัฐิที่โคนพระเพลาหัก นายแพทย์และนางพยาบาลได้มาถวายการรักษาพยาบาลทันที แล้วใส่เฝือกปูนถวายตั้งแต่โคนพระเพลาถึงข้อพระบาท ตอนนี้เสด็จกรมหลวง ฯ ต้องบรรทมอยู่กับพระที่ ทรงทำอะไรเองไม่ได้ ใน ๒–๓ วันแรกทรงรำคาญมาก แต่แล้วก็ทรงชินเลยทรงลืม มักรับสั่งถามว่าประชวรเป็นอะไรถึงไม่ให้เสด็จลุก

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จ พระบรมราชินีนาถ ได้เสด็จ พระราชดำเนิน มาเยี่ยมพระบรมวงศานุวงศ์และผู้ที่ทรงรู้จักคุ้นเคยกันมาพักพระอาการมิได้ขาด พระอาการเพลียลงไป มีบรรทมหลับสนิท บางคราวบรรทมตื่นขึ้นแจ่มใสครู่หนึ่ง ได้ทูลถามผู้นั้นผู้นี้มาเยี่ยมประชวร ครั้งหลังก่อนสิ้นพระชนม์เพียง ๒ วัน ยังรับสั่งถามได้ว่า ‘ แล้วขอบใจเขารึเปล่า”

เมื่อใส่เฝือกได้ ๒๐ วัน แพทย์ถ่ายรูปเอกซเรย์เห็นพระอัฐิเขาทิดกันสนิทดีแล้วจึงตัดเฝือกถวายในตอนบ่ายวันที่ ๑๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๑ แต่พระกำลังไม่ฟื้น กลับอ่อนเพลียหนักลงไปอีก และในวันศุกร์ที่ ๑๗ กรกฎาคม พระพุทธศักราช ๒๕๐๑ เสด็จกรมหลวง ฯ กลับพระชนม์โดยสงบเมื่อเวลา ๒๑.๐๐ น. ณ ตึกวัฒนวงษ์ในโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ แล้วจึงเชิญพระศพไปตั้งทรงสวนผักกาด สิริรวมพระชนมายุได้ ๙๔ ปี ๒ เดือน ๕ วัน นับเป็นเจ้านายในพระบรมราชจักรีวงศ์ที่มีพระชนมายุยืนที่สุดในขณะสิ้นพระชนม์ ถึงกระนั้นพระญาติวงศ์ก็ยังเสียดาย อยากจะให้เสด็จอยู่อีก เพราะอีก ๒ ปีพระชนม์ก็จะครบ ๙ รอบ

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานน้ำสรงพระศพ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ประกอบพระโกศกุดั่นใหญ่ทรงพระศพ นอกจากนั้นยังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสัตมวาร บัญญาสมวาร และศัตมวารพระราชทานที่พระศพอีกด้วย

เมื่อตั้งพระศพครบ ๑๐๐ วันแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กำหนดงานพระราชทานเพลิงพระศพ ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส ในวันอาทิตย์ที่ ๒๖ ตุลาคม พระพุทธศักราช ๒๕๐๑ ในโอกาสนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ประกอบพระโกศทองน้อยพระราชทานแก่พระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกรีฎกุลนเป็นพิเศษ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสัตมวารพระศพ ณ วังสวนผักกาด
เมื่อวันที่ ๒๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๓

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

ลายพระหัตถ์

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้านภาพรประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิรฏกุลนี

ถวาย

สมเด็จ ฯ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต

วันที่ ๗ พฤศจิกายน ๑๑๕

ทูล ทูนหม่อมทรงทราบ

ด้วยวันใดเดือนใดจำไม่ได้ น้าได้รับหนังสือของทูนหม่อม แต่เวลานั้นจะตอบก็ติดเขียนหนังสือไดอรีเกาะยาวา (ชวา) อยู่ ต้องเร่งรีบด้วย เขียนทั้งกลางวันกลางคืน พึ่งแล้วได้สักครึ่งวันนี้ น้าได้ทราบว่าทูนหม่อมจะหารูปส่งมาให้ น้าดีใจมากทีเดียว ด้วยกำลังกระหายอยากได้รูปแปลก ๆ คือตั้งใจว่าจะเก็บให้หมดทุกอย่างไม่ว่าถ่ายไว้ในที่ใด สุดแต่เห็นตัวเป็นเอาหมด เช่นรูปทูนกระหม่อมพระองค์เล็กโสกันต์ มีทูนหม่อมยืนอยู่หน้าเกยนนกเอาเหมือนกัน น้าเก็บได้มากแล้ว เอาแต่รูปแคบีเนต ถ้าเป็นรูปใหญ่ก็ฉายให้เป็นกลาง เรียงลงสมุดตามถ่ายก่อนถ่ายหลังลงวันที่ถ่ายและตำบลที่ถ่าย ถ้าวันจำไม่ได้ก็เอาแต่เดือนกับปี แต่เข้าใจว่าเป็นไม่สำเร็จดังคิด ด้วยเหตุขัดของหลายประการ คือส่วนรูปที่ได้ถ่ายไว้ในเมืองไทยถึงเก็บได้มากก็กลัวจะยังไม่สิ้นเชิง ส่วนรูปเมืองนอกนั้นว่าได้ว่ายังไม่ได้เลย มีอย่างละรูปก็ได้ขนาดบ้างไม่ได้บ้าง ที่ได้ขนาดรูปกลางจะเอามาใส่สมุดเจ้าของท่าน (คือพี่) (สมเด็จ ฯ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน ฯ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร) ดูออกหวง ๆ และที่โตเกินขนาดจะฉายต่อ กรุงเกียจเด็กไปขายดีนเตมท ถึงห้ามก็ไม่ฟัง ถ้าจะฉายที่บ้านนายสอาดน้องขุนฉายา การขายดีนก็พอจะห้ามได้ แต่ต้องเข้าใจว่าพันปีก็ไม่ได้รูป กับมีเหตุสำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือเรียงลงสมุดไม่รู้เสียโดยมากว่าไหนก่อนไหนหลัง เพราะทูนหม่อมเทียวแอบถ่ายไม่มีใครรู้เสียโดยมาก บางรูปก็ไม่มีใครได้เห็นเลยทั้งเรือน ถึงพระองค์ทูนหม่อมเองก็คงจะไม่เคยเห็นเลยหลายรูป น้าได้เก็บรูปทูนหม่อมเอียดเล็ก (สมเด็จ ฯ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา) เป็นอันสำเร็จเรียบร้อยดี เพราะเวลาถ่ายมีผู้รู้เห็นทุกคราว และรูปที่ถ่ายก็ตกอยู่ที่ขุนฉายามากกว่าผู้อื่นถ่าย และจำได้ว่ารูปอย่างนั้นยังไม่ได้ทำให้คนง่ายเข้า รูปที่คนอื่นถ่ายก็จำได้เทียวเก็บขอเอา ได้ครบสำเร็จประมาณสัก ๘๐ เลย ๆ

เมื่อทูนหม่อมฝากรูปมาเทียวแจกใคร ๆ น้าอยากได้ถึงกระสับกระส่าย เลยพาลโกรธเอาด้วย เสด็จแม่แก้แทนใหญ่ ที่หลังเลยตกลงยกรูปเหล่านั้นให้น้าครึ่งรูปแต่เทียวนกออกท้อใจไปเสียแล้ว ว่าเก็บไม่หมดเป็นแน่ เพราะได้เห็นในถามองที่แม่จี (คุณหญิงจันจี สุริยานุวัตร์) ฝากมาถวายเสด็จแม่มีมากต่อมาก แต่มาคิดอีกทีหนึ่งว่าถึงแม้เก็บไม่หมดก็จริงแล แต่ว่าอาจจะอวดได้ว่ามีมากอย่างกว่าใคร ๆ ทั้งหมด ที่สุดจนพระองค์ของทูนหม่อมเอง ก็คงมีน้อยอย่างกว่าน้า ขอให้ทูนหม่อมพึงรู้น้าใจน้าว่าในสมัยนี้อยากได้อะไรจะเท่ารูปทูนหม่อมเป็นไม่มี ขอให้เก็บให้ด้วย ถึงได้ไม่หมดก็ยังดีกว่าไม่ได้เลย

อนึ่งขอให้ทูลทูนหม่อมพระองค์โต (พระบาทสมเด็จฯ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) ด้วยว่าน้ำความยินดีเป็นอย่างยิ่ง ที่ยังทรงมีความรักถึงน้าอยู่ไม่ทรงลืม น้ากคิดถึงมากเหมือนกัน ด้วยทูนหม่อมเอียดเล็กเดียวนี้เหมือนทูนหม่อมพระองค์โตมากทีเดียว แต่มิใช่พระภักตร์เหมือนกัน เหมือนที่พระกรียาอัฆยาไศรย แลทูลทูนกระหม่อมพระองค์เล็ก (สมเด็จฯ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ) ด้วยว่าน้ำความรักถึงท่านบ่อย ๆ เมื่อมีโอกาศที่ควร จะเขียนหนังสือไปถวาย การที่ส่งถึงทูนกระหม่อม ๒ พระองค์นี้ กว่าหนังสือฉบับนี้จะไปถึง ทูนหม่อมก็เห็นจะไปเยอรมันเสียแล้ว แต่เผื่อว่าจะมีเวลาพบกันบ้างบางคราว ฤๅเมื่อทูนหม่อมจะมีหนังสือถึงกันบ้าง ฤๅการที่ไปเยอรมันจะเลื่อนล่ายังไม่ได้ไปก็จะได้ทูล แล้วแต่ทูนหม่อมจะทูลเมื่อใดไม่เป็นการรีบร้อน

เสด็จป้าอรไทย (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ พระองค์เจ้าอรทัยเทพกัญญา) สั่งให้ทูลทูนหม่อมว่าท่านคิดพระทัยนัก ที่ทูนหม่อมมีพระทัยนึกถึงท่านพระทานรูปมา ด้วยเมื่ออยู่นึกเห็นทรงเฉย ๆ ไม่นึกว่าจะทรงพระเมตตาท่านถึงปานนี้ ท่านเหงามาก (= ปลื้มมาก) ทีเดียว ดีใจจริงจริง

องค์ร้อย (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ พระองค์เจ้าพวงร้อยสองค์) สั่งให้ทูลว่ากระไรบ้างก็เรียงไม่ถูกจำไม่ได้ เสียงที่สั่งนั้นดูลุกลุกลนอยู่ ครั้นภายหลังว่าจะเขียนสั่งมาในหนังสือทูนหม่อมพระองค์โต ฤๅทูนหม่อมพระองค์เล็กจำไม่ได้ น้ากเลยหาได้กำหนดจำถ้อยคำของเธอไว้ไม่

สมเด็จทบน (สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พันปีหลวง) ทรงสั่งว่าทูนหม่อมทูลกับท่านว่าจะฝากของเล่นมาถวายทูนหม่อมเอียดน้อย (พระบาทสมเด็จฯ พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว) ก็ไม่เห็นได้รับสั่งว่า "เอียจับขปด" (ศัพท์นี้เป็นศัพท์ของทูนหม่อมเอียดเล็กรับสั่งขึ้นก่อน ถ้าใครเล่าอะไรผิดกับคำเดิม ฤๅนัดไว้ไม่เหมือนนัด เป็นร้อง "เอียจับขปด" ทีเดียว ที่สุดจนสมเด็จแม่ของท่านเองฤๅในหลวง ท่านก็ยังแอบร้องเอาบ่อย ๆ)

พีนารี (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ พระองค์เจ้านารีรัตนา) และองค์ประดิษฐา (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ พระองค์เจ้าประดิษฐาสารี) มีจดหมายสั่งให้น้าทูล น้าชเกยจเขียน ได้เอาหนังสือนั้นส่งมาในซองนี้ด้วยแล้ว

หนังสือฉบับนี้ต้องเข้าใจว่าเป็นตู้ไปรษณีย์ทูนหม่อมต้องอ่านเสียเวลามากอยู่ การคิดถึงฤๅไม่ไม่ต้องกล่าว

แด่น้าที่รัก นภาพร

วันที่ ๓๑ มกราคม ๑๑๕

ทูล ทูนหม่อมทรงทราบ

ด้วยน้าได้รับหนังสือของทูนหม่อมแล้ว น้าตั้งใจคอยรับรูปที่ทูนหม่อมจะส่งมานั้นอยู่เสมอ รูปที่พระยาสุริยา (พระยาสุริยานุวัตร์ เกิด บุนนาค) นานแล้ว แต่ยังไม่ได้หนังสือตอบ หรือเขาจะยังไม่ได้รับหนังสือก็ไม่ทราบ ในคราวนี้น้าได้ฝากรูปข้าหลวงเล็ก ๆ มาถวายทอดพระเนตรเล่น ได้ถ่ายมา ๒ อย่าง คนเดียวดูไม่ค่อยจะประหลาด เพราะเจ็กคนถ่ายมันเอาเก้าอี้เล็ก ๆ มาให้นั่งเลยพอดีไปเสีย แต่หมู่ ๓ คนนั้น ได้เลือกเอาคนบี้เดียวกันคนละรอบ คือยายเข็มบี้กุนรัตนโกสินทร์ ๗๒ อายุข้างไทย ๆ ได้ ๓๕ ปี นิล บี้กุน ร.ศ. ๙๕ อายุ ๒๒ ปี เจ้าก้านลูกนางพุกที่ทูนหม่อมเคยอุ้มเล่น บี้กุน ร.ศ. ๑๐๖ อายุ ๑๐ ปี แต่ถ่ายหาสู้ดีไม่ ออกไหว ๆ เห็นแต่รูปก็ยังไม่เหมือนเห็นตัว ด้วยได้เห็นกริยาอาการและสำนวนที่พูดจา เป็นคนแก่เร่อร่าได้ทีนัก น้าคิดถึงทูนหม่อมถ้าอยู่คงจะล้อยายนั่นเล่นต่าง ๆ เป็นแน่ อีพวกเด็กซน ๆ ที่เรือน คือเด็กสาวของทูนหม่อมพี่ และอีแกระบ่าวน้าเป็นหัวหน้ากับเด็กอ่อน ๆ ตั้งพรรังแกต่าง ๆ อย่างรังแกเด็ก บางทีจับหัวแกคลอนไปคลอนมา ดึงจมูกแลอะไรต่าง ๆ ถึงต้องชำระทำโทษเฆี่ยนตีกันกลุ้มไป แต่เดี๋ยวนี้แกไม่อยู่ลาไปบ้านยังไม่กลับมา รูปนั้นได้ฝากมาเผื่อทูนหม่อมพระองค์โต ทูนหม่อมพระองค์เล็กด้วยองค์ละรูป ของทูนหม่อม ๒ รูป การที่แยกฝากมานั้นเข้าใจว่าเวลานั้นแยกกันอยู่ไม่ได้รวมกัน ขอให้ทูนหม่อมจัดส่งถวายไป และบอกอายุคนทั้ง ๓ ไปด้วยทั้ง ๒ แห่ง

น้าได้ทราบข่าวในพระองค์ทูนหม่อมบ่อย ๆ คือจากผู้ที่กลับมาจากยุโรป มีพระยามหาโยธา (นกแก้ว คชเสนี) และพระนายศร (เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ เพ่ง บุนนาค) เป็นต้น จากหนังสือที่ส่งข่าวที่โน่นต่าง ๆ มีหนังสือพระยาวิสุทธิ (เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ม.ร.ว. เปีย มาลากุล) เป็นต้น และได้สังเกตในหนังสือของทูนหม่อมเอง ที่สุดจนข่าวในหนังสือมารวิทยา แต่ล้วนเป็นเครื่องพอใจ ปลื้มใจทั้งสิ้น ที่หมั่นเรียนเป็นต้น น้าชื่นชมคนเดียวอยู่ในใจเสมอ ยิ่งทวีความรักความสงสารขึ้นอีกเป็นอันมาก หนังสือของทูนหม่อมฉบับหนึ่งได้รับที่บางปอนั้น เกือบเหมือนคำภีร์ของแขกเจ้าเซน เสด็จแม่ ทูนหม่อมพี่และน้าอ่านเข้าร้องไห้ทุกคนเกือบถึงทุบอกเป็นแขกเจ้าเซนได้ทีเดียว

ในที่สุดนี้ขอทูลเตือนว่าการประพฤติ กาย วาจา ใจ ของทูนหม่อม ที่ได้เดินไปแล้วเพียงใดความประพฤตินั้นนี้เป็นที่ถูกใจคนเป็นอันมาก นับว่าประพฤติดีแล้วนั้น ขอให้ประพฤติเสมอไป และทำให้ความประพฤตินั้นเจริญขึ้น อย่าทำให้เสื่อมทรามโดยความที่เชื่อว่าตัวเราดียิ่งแล้ว น้า

ไม่มีอย่างคำอันใด ที่จะกล่าวสั่งสอนแนะนำให้ดียิ่งกว่าความประพฤติของทูนหม่อมที่เป็นไปในเวลานี้ได้แล้ว ได้แต่เป็นผู้ตักเตือนว่าอย่าให้ละเลยเสียเท่านั้น

แต่น้า นภาพรประภา

วันที่ ๒๕ มิถุนา ๑๑๖

ทูล ทูนหม่อมชาย ทรงทราบ

ด้วยเมื่อวันที่ ๒๐ นี้ น้าได้รับพระรูปทูนหม่อมที่ส่งมาพระทานนั้นแล้ว ดูโตเป็นหนุ่มขึ้นมากจนแปลก (พระชนม์ ๑๖ ปี ประสูติ ร.ศ. ๑๐๐) สวยขึ้นด้วย ชื่นใจชื่นตา ทำให้ต้องดูบ่อยๆ แต่รูปแต่งไทยนั้น น้าได้เห็นก่อนแล้ว ในหลวงทรงฝากมาพระราชทานสมเด็จและเสด็จแม่ดูด้วย แต่ดูไม่ใคร่งาม เพราะหมวกทำให้พระภักตร์เจกเป็นจันไป แต่เมื่อแรกเห็นก็ตื่นพอใช้เหมือนกัน อยากได้เต็มแก่ทั้งเสด็จแม่และน้า สมเด็จท่านไม่ยอมพระทาน ท่านว่าจะไปฉายต่อจะจืด พอได้คราวนี้มาช่างดีใจเสียจริงๆ แลดีใจที่ได้เห็นทบ้านด้วย ยิ่งดูมันยิ่งไม่พออยากดูมันให้ต่างๆ ออกไปอีก คุณแปลก (ม.ร.ว. แปลก พึงบุญ พระพี่เลี้ยง) แกเรียกเต็มทีว่า "ตำหนัก" พากันว่าตำหนักออกโต อยู่ด้วยกันเท่านี้คงเงียบใหญ่ คุณแปลกว่า ก็พวก "มหาดเล็ก" อีก ๖ คนทำไมถึงไม่มาอยู่ คือรู้จากรายงานของพระยานนท์ (ทัด สิงหเสนี ภายหลังเป็นพระยาไกรโกษา) ว่าเอมเปรอ (เอมเปอเรอ วิลเลียมที่ ๒ แห่งประเทศเยอรมัน) จัดเด็กทหมตระกูลสำหรับให้เป็นเพื่อนเล่น ๖ คนนั้น แกเลยเรียกว่า "พวกมหาดเล็ก" วันที่ส่งรูปมาเฉภาะเขาส่งมาพร้อมกับลายพระราชหัตถ์ถึงสมเด็จทั้ง ๒ ครั้ง มันช่างพวักพวนเสียจริงๆ อ้ายรูปก็จะดู อ้ายหนังสือก็อยากอ่าน ต้องชุลมุนเช่นนี้ทั้ง ๒ ครั้ง เสด็จแม่แลพมอบฉันให้น้าทูลมา คืออยากเห็นปรกติเล่น หัว นอน กิน ของทูนหม่อม เช่นพระยาสุริยาได้ถ่ายทำถ้ำมองมานั้น แต่ไม่ใช่ในที่ต่างๆ กับคนเป็นอันมากเช่นนั้น อยากได้เช่นรูปบ้านที่ส่งมาแล้วนั้น แต่พิของทูนหม่อมอยากเห็นในห้องว่าจะมีอะไรบ้าง แต่งอย่างไร ให้ถ่ายห้องนอนมาบ้างห้องอื่นๆ บ้างตามแต่จะถ่ายได้ ให้พระองค์ทูนหม่อมถ่ายด้วย นั่งนอนยืนเดินตามปรกติ หรือจะมีตาครูยายครูด้วยบ้างก็ได้ หรือจะถ่ายกับพวก "มหาดเล็ก" บ้างก็ได้ ตั้งกล้องใกล้ๆ ให้เห็นชัดๆ ถ่ายเป็นรูปแคบเนตก็ได้ เงินค่าถ่ายเสด็จแม่ว่ามีอยู่ที่พระยาสุริยา หรือถ้าทูนหม่อมลงมือจับน้าจะถวาย จะเอาเท่าไรก็บอกมาเถิด รูปที่พระทานมาคราวนี้ ยังใส่สมุดไม่ได้ เพราะกำลังตื่น ต่อเมื่อไรได้ใหม่มาจึงจะเอาเข้าใส่สมุดได้ น้าได้ฝากรูปมาถวาย ๑ รูป ไม่ใคร่จะดี ยังอยู่อีกหลายอย่างยังไม่ได้รูป

มา ถ้าได้มาดกว่านี้จะส่งมาถวายอีก ทูนหม่อมก็คงจะแปลกน้ำมากเหมือนน้ำแปลกทูนหม่อมเหมือนกัน แต่ทูนหม่อมแปลกหนุ่มขึ้น น้ำแปลกที่แก่ไป

ในที่สุดนี้ต้องขอพูดอย่างกระซิบ ๆ ว่า ในลายพระราชหัตถ์ในหลวง มีทรงพันพวกลูก ๆ ตลอดพวกที่ตามเสด็จ รวบรวมใจความว่าไม่เออเฟอในพระองค์ท่านแลเป็นฝรั่งคันฝรั่งต่าง ๆ มีอยู่แต่องค์จิระ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ พระองค์เจ้าจิระประวัติวรเดช กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช) กับทูนหม่อมโตเท่านั้น ทรงอวดมาว่ากราบพระบาทและเออเฟอรักใคร่ในพระองค์ท่านมาก น้ำหวังใจว่าทูนหม่อมคงจะไม่ทำดังเช่นที่กล่าวแล้วข้างต้นให้เป็นที่เดือดร้อนแก่วงษ์ญาติ ซึ่งเขาได้มีน้ำใจอุทิศความดีแก่ทูนหม่อมเป็นแน่ เชื่อว่าทูนหม่อมคงจะทำข่าวที่เย็นใจสบายหูมาเมื่อเวลาในหลวงได้เสด็จเมืองเยอรมันแล้ว น้ำตั้งใจอยู่เสมอว่าเมื่อไรจะเสด็จถึงเยอรมัน เพื่อจะได้ฟังข่าวที่หวังใจไว้ และอยากให้ทูนหม่อมได้เผ้าเร็ว ๆ ด้วย

แต่น้ำผู้จงรัก

นภาพรประภา

๓๐

วันที่ ๒๙ ตุลาคม ร. ศก ๑๑๖

ทูล ทูนหม่อมชายทรงทราบ

วันนี้น้ำได้รับหนังสือของทูนหม่อมลงวันที่ ๑๓ กันยายน นั้นแล้ว น้ำอยากเห็นรูปเต็มแก่น้ำตั้งใจมากที่ถ่ายกลางวันไม่ได้ถ่ายกลางคืนได้จนสำเร็จ ถ้าเป็นในเมืองไทยเป็นไม่สำเร็จ น้ำออกตกใจกลัวตาครูแกลมจับด้วยของเป็นสนิมและประดำ กลัวแกจะขวางเอา เพราะได้ยินว่าแกชะเหน่ยวอยู่ด้วย การที่คิดจะเกบรูปให้หมดนั้นเป็นไม่สำเร็จเสียแน่แล้ว แต่ถึงรู้แน่ดังนั้นก็ดี คงจะยังไม่ท้อถ้อยเลย ถึงไม่หมดเอาแต่เพียงมีมากอย่างก็เป็นพอใจ

อนึ่งเมื่อหลายวันมาแล้ว น้ำได้ทราบในลายพระราชหัตถ์ถึงเสด็จแม่ กับทั้งหนังสือของทูนหม่อมที่มีไปทูลเกล้า ฯ ถวาย และลำเนาพระราชหัตถ์ตอบทูนหม่อม ด้วยเรื่องถวายปฏิญาณนั้น (คำปฏิญาณนั้นว่าจะไม่เสวยสุราเป็นอาจิณ และจะไม่เสวยวิลัก) เวลาที่ได้อ่านแล้วทั้ง ๓ ฉบับ ความปีติยินดีซึ่งเกิดขึ้นในเวลานั้น ไม่รู้ที่จะกล่าวอย่างไรให้พอได้ ต้องขอใช้แต่คำนักอนว่า พ่อคุณ พ่อมหาจำเริญ สมอกสมใจที่ได้หวังไว้ว่าในการที่เสด็จพระราชดำเนินประพาศประเทศยุโรป

คราวนี้ คงจะได้ฟังข่าวที่ชื่นใจเย็นใจ ดังได้ทูลทูนหม่อมมาแล้วในฉบับก่อน ก็ไม่ผิดที่คาดหมายไว้เลย

เพื่อความยินดีดังได้กล่าวแล้วข้างต้น น้าจะขออวยไชยถวายพร ขอให้ทูนหม่อมทรงพระเจริญชนมายุศม์ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ จะทรงเล่าเรียนสิ่งใด ขอให้เจริญพระปัญญาสามารถท่องจำให้ขึ้นใจนาญในสิ่งนั้นโดยง่ายดาย ขออำนาจพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ และผลแห่งความประพฤติโดยสุจริตของทูนหม่อมจงคุ้มเกรงรักษา อย่าให้มีโรคาพยาธิ อุปทวภยันตราย ณ กาลทุกเมื่อ เทอญ

คุณยาย (เจ้าคุณจอมมารดาสำลี ในรัชกาลที่ ๔) ท่านสั่งมาด้วยว่า ท่านถวายพระพรมาให้ทรงพระเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป และขอให้เล่าเรียนได้โดยเร็ว จะได้กลับมาเร็ว ๆ แลท่านให้พรตัวท่านเองด้วยว่า ขออายุให้อยู่อย่าเพ่อตาย ให้ได้เห็นทูนหม่อนเสียก่อนเถิด ดูท่านปลื้มมากถึงร้องไห้

น้าได้ว่าซื้อตุ๊กตาไทย ๆ เขาไว้ ๓๐๐ ตัวจะส่งไปให้ทูนหม่อมประจบให้เด็กลูกตาครู

แด่น้าที่รัก นภาพรประภา

วันที่ ๓ เมษายน ๑๑๙

ทูล ทูนหม่อมทรงทราบ

ด้วยน้าได้รับหนังสือของทูนหม่อมและหนังสือถึงคุณแปลกนั้นแล้ว กำลังพิจารณ์ที่เรือนแต่งเจ้าสกลวรรณากร (วรวรรณ) ลูกกรมนรา (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ กรมพระนราธิป-ประพันธ์พงษ์) คุณแปลกเป็นผู้แต่งตัว กำลังนั่งผัดหน้า พอน้าส่งหนังสือให้อ่าน ก็ร้องไห้ออกมากลางประชุมชน จนเจ้าสกลแกร้องว่าแกจะไปไม่ทันตัดจุก ขอให้แต่งตัวแกเสียก่อน จึงค่อยร้องต่อไป หนังสือฉบับนี้ดูอยู่ข้างจะเหงามากด้วย น้าว่าจะเขียนหนังสือถึงทูนหม่อมก็ไม่ได้เขียนเลย เคลื่อนคลาดอยู่เสมอ ในการต้องเขียนหนังสือไม่ทราบเป็นอะไร มันช่างขี้เกียจเสียจริง ๆ พันปีจะได้เขียนสักครั้ง ๑ เลยกลับขี้เกียจเอาใหญ่ แต่หมู่นี้ต้องเขียนบ่อย ๆ ตั้งแต่องค์ลำอ้อยไปเสียจากบน บัดไปไม่พ้นหน้าก็จำเป็นต้องเขียน ดูค่อยซาขี้เกียจไป

เมื่อก่อนหน้านี้สักหน่อย น้าได้สั่งมาในหนังสือทูนหม่อมพี่ ว่าเมื่อไรจะได้กลับมา เมียเขาคอยอยู่ออกล้า ๆ ไป ในกรุงเทพ ฯ มีองค์เท่านั้นไม่พอแย่งกัน (คือพระองค์เจ้ากิติยากร ฯ กรมพระจันทบุรีนฤนาท พระองค์เจ้าพี ฯ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ พระองค์เจ้าประวิตร ฯ กรมหลวงปราจิณกิติบดี พระองค์เจ้าจิระ ฯ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช) ทูนหม่อมพี่จะได้บอกมาหรือไม่ไม่

ทราบ ในหม่อนั้นไม่ทราบว่าอะไรกัน เต็มหูไปด้วยเรื่องหาเมียหาผัวกันออกกลุ้มไปทั้งนั้น แต่เมียของทูนหม่อมนั้น น้าเทียวมองหายังไม่พบ มันจะยังไม่เกิดหรืออย่างไร (ขณะนั้นหม่อมเจ้าประสงค์สม (ไชยยันต์) บริพัตร พระชายาชันษา ๑๔ ปี) น้าคิดถึงทูนหม่อมแลลูกของทูนหม่อมที่ไม่รู้ว่าจะให้เกิดกับใครนั้นเป็นอันมาก เดือนหน้าเจ้าพของทูนหม่อมจะขึ้นวังกันทั้ง ๓ องค์ (คือ ๓ พระองค์หลังที่กล่าวพระนามข้างบน) น้ากำลังอยากไปวังทูนหม่อม หมู่นี้คิดถึงวังด้วย อ้ายบ้าที่จะเป็นวังของทูนหม่อม (คือ ที่ดินก่อนสร้างวังบางขุนพรหม) น้าไปส่วนดุสิตผ่านไปแทบทุกวัน เป็นต้องดูเสมอ ไม่ทราบว่าดูอะไร นึกอดหัวเราะไม่ได้ ตรงกับศัพท์ที่ใช้กันในวังเดียวนี้ว่า ดูดซากหรือดมซากที่เดียว วันนี้ ๓ เมษายน ปี ๑๑๙ รู้สึกว่าค่อยใกล้เข้ามาแล้ว และน้าขอให้พรในปีใหม่นี้ด้วย

แด่น้าที่รัก นภาพร

๓๓

วันที่ ๒๓ พฤษภาคม ร. ศก ๑๑๙

ทูล ทูนหม่อมทรงทราบ

น้าได้รับพระรูปซึ่งฝากมาพระทานนั้นแล้ว พระรูปคราวนี้งามมาก และเป็นหนุ่มจนแปลก ทำให้อยากเห็นตัวจริงขึ้นอีกมาก ได้รับตั้งแต่วันที่ ๑๗ น้าดูทุกวันไม่เคยเว้นเลยจนวันนี้ รูปที่ฝากให้พิทอดพระเนตรเล่นนั้นดีมาก คุณแปลกแกว่า นี่แหละเทวดาที่เดียว น้าถูกเกณฑ์ให้เป็นผู้หากรอบใส่ เพราะเสด็จแม่กับพี่ไปตามเสด็จพระราชดำเนินประภาศทเลตวันตกตั้งแต่วันที่ ๑๗ น้ากเลยชอแจกคุณยายและคุณแปลกด้วยเสียเงินหลายบาท ส่วนของเสด็จแม่กับพี่ใส่กรอบแล้วน้าได้ฝากไปทเลตั้งแต่วันที่ ๑๙

เสด็จแม่สั่งน้าไว้ว่าให้ทูลทูนหม่อมว่า เจ้านายบ้าน้าบางพระองค์อยากได้กัน ให้ทูนหม่อมส่งมาแจก แต่ไม่ต้องรูปใหญ่เปลืองเงินมาก ให้ส่งขนาดแคบเนตก็ได้ พี่นารสั่งให้ทูลว่าทูนหม่อมคงทรงลืมท่านเสียแล้ว แต่ท่านไม่ลืมทูนหม่อม ท่านจำได้ทั้งนั้น อย่าทรงทำหนุ่มเอาท่านเลย องค์ประดิษฐว่าพระรูปที่จะฝากมาพระทานนั้น ขอให้ผิดกันกับพี่นาร จะได้ดูต่าง ๆ เพราะอยู่เรือนเดียวกัน แต่พอรไทยนั้นท่านทูลไว้กับเสด็จแม่ว่าท่านอยากได้ใหญ่ครึ่งพระองค์เหมือนถวายเสด็จแม่ รูปเล็กท่านไม่โปรด ยังผู้ที่ควรจะฝากมาพระทานคือแม่จัน (เจ้าจอมจันในรัชกาลที่ ๕ ธิดาพระยาวรพงษ์พิพัฒน์ แย้ม บุนนาค) แม่วอน (บุตรีเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ ฯ แพ บุนนาค) เจ้าปุ้ย (หม่อมเจ้า

หญิง ปุ้ย อิศรศักดิ์ พระนมทูนกระหม่อมพระองค์ชาย) นาฏ (นางนาฏ ณ บางช้าง ข้าหลวงชั้นใหญ่) เหล่านี้บ่นใคร่กันทุกคนเพราะตั้งแต่เสด็จไปก็ยังไม่ได้พระทานมาเลย ถ้าส่งมาแจกเสียทีก็ เขาก็มีความจงรักภักดีอยู่เสมอ แม้จนเขาว่าแต่แรกๆ เสด็จไปก็ยังทรงสั่งถึงเขาอยู่บ่อยๆ ครั้นภายหลังทูนหม่อมเป็นหนุ่มขึ้น ก็เลยกลัวเขาว่าเป็นข้างน้ำข้างในเสีย เขาขอให้น้าทูลประกันมาว่า ข้างในเช่นตัวเขา กับข้างหน้าคือ เฉภาะพระองค์ทูนหม่อม ไม่มีผิด ขอให้ทรงพระเมตตาเหมือนเคยเมื่อเยาว์เถิด

อนึ่งรูปแลหนังสือที่ทูนหม่อมถวายสมเด็จทับนั้น ได้พระทานให้น้าดูและเสด็จแม่ด้วย ดูท่านอยู่ข้างเหงามาก ในการที่ทูนหม่อมถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ชมเชยเสียใหญ่ว่าฉลาดช่างพูด น่าเอนดู ช่างประจบน่ารัก ได้ยินว่าจะเขียนตอบ ว่าจะหยอดทูนหม่อมถึงเรื่องทหารต่างๆ ให้ทูนหม่อมดีพระไทย เรื่องจะเขียนหนังสือตอบใครนั้นไม่มีเลย นอกจากลูกของท่านก็พันปีเขียนที ถ้าได้รับตอบคราวนี้พงเข้าพระไทยเถิด ว่าหนังสือฉบับนี้ของทูนหม่อมเป็นที่พอพระไทยอย่างยิ่งจนได้ตอบ อนึ่งหนังสือฉบับนี้นทูนหม่อมยังใช้คำผิดอยู่ เป็นกันเองมากไปหน่อย ถ้าจะมีมาอีกต่อไปภายหน้า ควรต้องใช้ให้เต็มที่ว่า ข้าพระพุทธเจ้า กับขนต้นไม่ต้องว่า สมเด็จน้า อย่านับท่านเลย ให้ออกพระนามสมเด็จพระบรมราชินีนารถ หรือจะแข่งไป ก็ว่าแต่ ขอพระราชทานกราบทูลทรงทราบฝ่าลอองธุลีพระบาท ก็ได้ ในกรุงเทพเขาใช้กันเช่นนี้ทั้งนั้น อย่าเป็นหลานท่านเลย ยอมเป็นบ่าวเสียก็แล้วกัน น้าได้ฝากหนังสือสยามประภาของกรมหลวงประจักษ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ กรมหลวงประจักษศิลปาคม) ถวายสำหรับอ่านเทียบกันกับสยามประเภทตากุหลาบ (นายกุหลาบ รถกิจ) สนุกมาก อ่านคนเดียวก็ต้องหัวเราะคนเดียว แต่ต้องอ่านสยามประเภทด้วยจึงจะขันมาก ได้ฝากปุกเมียหลวงรำไพไป (คุณหญิงปุก รำไพพงษ์บริพัตร จิตร์ บุนนาค) แต่วันที่ ๒๑ นี้และต่อไปจะได้รวบรวมส่งมาถวายเสมอ

น้ามีความรฤกถึงทุกวันไม่ขาด

แต่น้าผู้จงรัก นภาพรประภา

พระทนงวมานเมฆ

๓๕

วันที่ ๒๙ เมษายน ร. ศก ๑๒๑

ทูล ทูนหม่อมทรงทราบ

น้ำได้รับหนังสือและได้อ่านของเสด็จแม่ทุกฉบับแล้ว คิดจะเขียนตอบก็ยังไม่ค่องใจ ทั้งเป็นธรรมดาของน้ำที่เขียนหนังสือถึงใครยาก (อย่างสมเด็จชาย) (สมเด็จ ฯ เจ้าพ้ายุคลธิฆัมพร กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์) จึงพึงได้ฤกษ์วันนี้

ตุ๊กตาหินและรูปภาพที่ทูนหม่อมซื้อนั้นน้ำชอบทั้งนั้น แต่ตัวผู้หญิงบีดหน้าอายครึ่งตัวนั้นเข้าใจว่าจะเหมือนของสมเด็จน้ำ ที่พอตาของทูนหม่อมซื้อมาเมื่อตามเสด็จยุโรป แล้วสมเด็จน้ำท่านซื้อมาเมื่อแต่งพลับพลาที่สวนดุสิตนั้น แต่เห็นตัวเดียวนั้นของเราเป็นสำรับกันดี เสาศิลาสำหรับรองซื้อด้วยหรือเปล่า ถ้ายังไม่ได้ซื้อควรซื้อมาด้วย น้ำได้ยินเสด็จแม่หรือพักจาไม่ได้ ว่าทูนหม่อมส่งเข้ามาเรือนในวังแล้วก่อน จะขโมยแต่งเรือนเสีย เรือนในวังคงจะแล้วก่อนบ้านเป็นแน่ เดี๋ยวนี้กำลังวางรอดชั้นบน ชั้นล่างก่อเสร็จหมดแล้ว ส่วนบ้านนั้นได้ยินว่ายังไม่ได้ลงมือก่อ เป็นแต่เทสเมนต์ไว้เท่านั้น อีก ๓ ปีก็ไม่แล้ว ทูนหม่อมท่านทรงวุ่นจะปลูกเรือนหอไว้คอยรับ[1] เห็นรับสั่งให้พระสถิตย์ (ม.ร.ว. ชิต อิศรศักดิ์ ภายหลังเป็นพระยาประดิษฐ์อมรพิมาน) เอาแผนที่บ้านมาทะให้ปลูกเรือนด้วย จนบ้านนั้นพระสถิตย์ก็ยังเขียนไม่แล้ว พระสถิตย์ของทูนหม่อมเหลวไหลเหลือเกิน บางทีทูนหม่อมกลับจะยังไม่แล้วอีกก็ได้ จะไม่มีที่แต่งงานจะว่ากระไร

พูดถึงตรงนี้จะต้องเลยพูดต่อไป แต่ทูนหม่อมก็คงจะได้ข่าวจากเขาเองอยู่เสมอ เชื่อว่าเขาคงเขียงถึงทูนหม่อมไม่ต่ำกว่า ๑๐ ฉบับ แต่เห็นว่าทูนหม่อมจะเต็มพระทัยฟัง ถึงจะเป็นเรื่องซ้ำกันบ้างก็หวังใจว่าจะไม่เบื่อที่ต้องอ่านซ้ำในเรื่องนี้

เดี๋ยวนี้กำลังอ้วนมาก จนเกือบไม่มีคอ แผลที่แขนก็ยังชั่วมากจวนหายแห้ว เสด็จมาส่วนดุสิตก็มาอยู่ แต่อยู่กับเสด็จป้าของแก (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ พระองค์เจ้าบุษบัณฑิวัน) ชั้น

---

๑ ทูนกระหม่อมชายเสด็จกลับจากยุโรปชั่วคราวเมื่อเดือนตุลาคม ร.ศ. ๑๒๐ เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าคุณจอมมารดาสำลี ประทับอยู่ประมาณ ๔ เดือน ในระยะนี้ได้ทรงหมั้นกับหม่อมเจ้าหญิงประสงค์สม พระธิดาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย แล้วเสด็จกลับไปทรงศึกษาวิชาต่อ จนถึง ร.ศ. ๑๒๒ จึงได้เสด็จกลับ และได้อภิเษกสมรสเมื่อวันที่ ๑๗ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖)

เผ้าเสด็จแม่เป็นเวลา

วันหนึ่งประมาณสัก ๕ ทุ่มได้ น้าไปเที่ยวที่พลับพลาเจ้านาย และได้แวะไปมองในห้อง ๆ หนึ่งเจ้าของไม่อยู่ ในนั้นมีคนอยู่ ๓ คน คือมแม่ลูกอ่อนนอนหลับทั้งคู่อยู่ในมุ้ง ถัดหน้ามุ้งออกมาทายว่าใครเอ่ย นอนอยู่ที่หนอนของเขา ข้างตัวมีกระดาดวางอยู่ ๒/๓ แผ่น กับมีจดหมายอะไรฉบับ ๑ กางอยู่ข้าง ๆ ตัวนอนหงายแกมตะแคงนิด ๆ ลืมตาแจ่วแหวว มือซ้ายกุมหน้าผาก จะเรียกว่าก่ายก็ไม่สู้ชัดนัก มือขวาถือดินสอท่ากำลังตรองอยู่ พอเห็นน้าเข้ากุลีกุจอ มือคว้าโน่นคว้านี่มาวุ่นวายทีเดียว น้าก็เลยกลับมา ได้เห็นครั้งเดียวนั้น

ข้างตาโพล้งของทูนหม่อมนั้น (หม่อมเจ้าวิวัฒนไชย ไชยันต์ ชัณษา ๖ ขวบ อนุชาหม่อมหญิงประสงค์สม บริพัตร รัชกาลปัจจุบันทรงสถาปนาเป็นพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า) เมื่อแรกก็ยังคลางถึงทูนหม่อมทหารอยู่เสมอ แต่เดี๋ยวนี้ตั้งแต่เป็นคนโปรดพระเจ้าลุง ก็เลยสารภาพว่าลืมทูนหม่อมทหาร แต่เหตุใดจึงเป็นคนโปรดและพระเจ้าลุงคือใคร ทูนหม่อมคงจะได้ทรงทราบจากหญิงประสงค์แล้ว เธอว่าเขาคงจะเล่ามาโดยเลอียด[๑]

เรื่องคิดถึงไม่จำเป็นต้องกล่าว ออกอยากจะนับวันกลับเสียตั้งแต่เดี๋ยวนี้เสียอีก

พี่ศรีนาค (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ พระองค์เจ้าศรีนาคสวาสดิ์) และองค์ประดิษฐ์สั่งว่า ถ้าเขียนหนังสือถึงทูนหม่อมให้ใส่มาด้วย (=ใส่ซื่อ) และองค์ประดิษฐ์เธอว่า อยากเขียนหนังสือล้ออะไร ๆ มาเล่นก็ไกลกันนัก กลัวทูนหม่อมจะเอาเป็นจริงเป็นจังไม่กล้าเล่น

น้ามาอยู่ที่นี่สบายมาก แต่หมู่นี้ไม่สู้สบายใจ เพราะหวั่นไหวแก่โลกธรรม ด้วยโรคลงรากมาบ้าง ไม่สู้ชุกนักแต่โดนคนรู้จัก ๆ ตาย มีแม่จำเริญแก่ที่เป็นเจ้าจอมหม่อมเผ้าอย่างเอก ทูนหม่อมคงจะนึกออก เป็นลงรากตาย ก็ให้นึกกลัวตายแลกลัวคนรัก ๆ จะตาย ดูรู้สึกว่ายังไม่พร้อมเพรียงกันก็ยังไม่อยากตาย ใจคอยแห้งเหี่ยวไปบ่อย ๆ

ในหมู่ครอบครัวของเราสบายดีด้วยกันหมด

แด่น้า นภาพรประภา

---

๑. คำอธิบายนี้คัดจากลายพระหัตถ์ทูนกระหม่อมหญิงสุทธาทิพย ฯ "มีความยินดีมากที่จะต้องบอก คือ ตาโพล้ง ทูนหม่อมโปรดมาก แกก็ช่างประจบประแจงดีด้วย เรียกทูนหม่อมว่า "พระเจ้าลุง" โดยพลั้งปากออกมาเอง แล้วเลยยุให้แกเรียก แกก็เลยเรียกติดปากติดคอ"

วันที่ ๑๔ กรกฎาคม ๑๒๑

ทูล ทูนหม่อมทรงทราบ

น้าได้รับลายพระหัตถ์แล้วเมื่อวานซืนนี้ พระอาการทูนหม่อมนั้นไม่ใช่อื่นไกล เป็นทางมาของโรคหืดนั่นเอง เป็นโรคเผ่าพันธุ์เสียแล้ว ถ้าถึงลูกทูนหม่อมจะยิ่งใส่ใหญ่ เพราะเป็นตระกูลหืดทั้งสองฝ่าย[๑]

น้าได้เห็นกระดาดของทูนหม่อมที่ทำใหม่ตราเขียวนั้น น้าชอบมากจนอยากได้ ทูนหม่อมโปรดสั่งให้น้าด้วย เอาขนาดที่ทูนหม่อมเขียนถึงน้านั้น ให้มีขอบอย่างนั้นเท่านั้น แต่บรรทัดนูนเท่าของทูนหม่อมนั้น น้าตาแก่เห็นแต่กลางวัน กลางคืนแลไม่เห็น แต่จะให้เป็นบรรทัดตรงอย่างกระดาดแผ่นนี้ไม่มี มันเป็นขีดบรรทัดดอ ๆ ให้เป็นบรรทัดในเนื้อกระดาดเอง เช่นกระดาดที่หมายเลข ๑ นั้น แต่ให้ยกขอบอย่างกระดาดของทูนหม่อม บนขอบให้เกลี้ยงอย่าให้มีบรรทัดเลยขึ้นไป ของก็เหมือนกัน คือลักษณะก็อย่างเดียวกันกับกระดาดของทูนหม่อมทั้งสิ้น แก้แต่บรรทัดนูนไม่เอาบรรทัดอย่างหมายเลข ๑

ตรานั้นทำตัวหนังสือดังได้เขียนส่งมา ให้ทำเส้นนูนสี่มุมแก่ดังตัวอย่างได้แต้มมาแล้ว ให้วางตัวหนังสือเฉ ๆ ดังได้เขียนอย่างมาพอเป็นเลาแล้วในกระดาดหมายเลข ๑ สั่งซอง ๕๐๐ กระดาด ๗๐๐ อยากได้เร็ว ๆ ขอให้รีบสั่งให้ทันใจน้าด้วย

เข็มกลัดพวงได้มาเมื่อคืนนี้ ไม่เห็นดีเลย เป็นด้วยผู้ชายเขาเลือก แต่ทมหีบ ๓ อันที่ให้หญิง (หม่อมเจ้าหญิงประสงค์สม บริพัตร) นั้นพอใช้ได้ อ้ายสี่อันในหีบกระดาดนั้นใช้ไม่ได้ทีเดียว เสร็จแม่รับสั่งว่าจะเก็บไว้สำหรับให้ทูนหม่อมฝากใคร ๆ เมื่อกลับ

น้าคิดถึงทูนหม่อมมาก (ไม่ใช่พิธี)

นภาพร

---

๑. เป็นเหมือนที่รับสั่งไม่มีผิด

๓๕

วันที่ ๑๑ มกราคม ร.ศ. ๑๒๑

ทูล ทูนหม่อมชาย

หนังสือฉบับนี้เขียนเป็นฤกษของกระดาดซึ่งมาถึง ยังไม่ได้เขียนถึงใครเลย อยากเขียนแต่วันแรกกระดาดมาถึง ก็เป็นเวลาเริ่มโสกันต์องค์เหม (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ พระองค์เจ้าเหมวดี) คิดทำอะไรวุ่นอยู่ไม่มีเวลาพอ พึงจะได้ฤกษวันนี้

น้ำพอใจมาก บรรทัดก็ดี ตราและเนื้อกระดาดก็ดี พอใจทั้งนั้น

อนึ่งน้ำอยากได้ซองใหญ่ขนาดเท่ากระดาดนี้ไม่ได้พบ คือเท่าซองที่ทูนหม่อมใช้อยู่ทุก ๆ คราวถึงเสด็จแม่นั้น แต่กระดาดใหญ่ไม่ต้องการอยากได้แต่ซองสัก ๒๐๐ เท่านั้น โปรดสั่งประทานน้ำด้วย

หญิงกลาง (หม่อมเจ้าหญิงประสงค์สม บริพัตร) ห่มผ้าแล้วแต่วันที่ ๙ วันโสกันต์องค์เหม เสด็จแม่ขโมยฤกษตัดจุกมาเป็นฤกษห่มผ้าวันเดียวกัน ห่มผ้าแล้วดูค่อยผอมลงนิดหนึ่งแลดูเป็นเด็กเล็กเฟียมลงด้วย เมื่อยังไม่ได้ห่มทั้งอ้วนทั้งโตจนคับตา เดี๋ยวนี้กลายเป็นหลอนตาไป

อีก ๒/๓ } อีดใจก็จะได้พบกัน น้ำมีความยินดีเป็นอันมาก

นภาพรประภา

บันทึกรายวันในการตามเสด็จพระราชดำเนิน

ประพาศเกาะชวาครั้งที่ ๒ ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔)

ของ

สมเด็จ ฯ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน ฯ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร

เรือพระที่นั่งมหาจักรี

วันที่ ๑

วันอาทิตย์ที่ ๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐
ตรงกับวัน ๑๓ ๖ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เวลาเช้า ๒ โมง ๕๕ มินิต ลงเรือพระที่นั่ง เรือออกราว ๓ โมงครึ่ง แล่นขึ้นไปกลับที่หน้าวังพิกัยากร แล่นลงมาเกือบถึงโอเรียนตัลโฮเตล มีเรือค้าขายหนาจอดกีดทาง เรือพระที่นั่งต้องหลีกเลยถูกน้ำแทงซัดเข้าไปเบียดฝั่งข้างซ้ายจนติด ได้ยินเสียงผู้หญิงร้องกรีดกราด เราออกมาดูก็ไม่เห็นโดนอะไร เป็นแต่ยายผู้หญิงคนนั้นยืนอยู่ที่แพซุงซึ่งจอดอยู่หน้าโฮเตล ท้ายเรือพระที่นั่งเข้าไปใกล้แต่ไม่ได้โดน แล้วก็ออกได้โดยเรียบร้อย ทูนหม่อม (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ) รับสั่งว่าเป็นความผิดของกรมเจ้าท่าที่ไม่ไล่เรือนั้น ได้ทรงมีหนังสือต่อว่ากรมเจ้าท่าแล้ว เวลาเที่ยงถึงปากน้ำ พระสมุท (พระยาสมุทรบุรานุรักษ์ ทับทิมบุนนาค) กับข้าราชการลงมาเฝ้า ทิพย์ลูกพระสมุทก็ลงมาด้วย ทูนหม่อมเสวยกลางวันกับลูกเธอผู้หญิง ๖ คนด้วยกัน กรมหลวงดำรงให้มาเที่ยวบอกว่าเรือออกจะมีคลื่นมาก ให้รับประทานข้าวเสียแต่วันเรือออกบ่าย ๕ โมง ยังไม่ทันพ้นทวีปเรือก็โยนทีเดียว แต่เหตุใดเราถึงไม่เมาก็ไม่ทราบ เรือโยนน้อย ๆ อยู่จนรุ่ง

ผู้ที่ตามเสด็จครั้งนี้

ข้างใน สมเด็จน้า [๑] เสด็จแม่ [๒] พระอรรคชายา [๓] แม่ชุ่ม [๔] แม่เอี่ยม [๕] แม่เอิบ [๖] เจ้าถนอม [๗] เจ้าสารภี [๘]

ลูกเธอเล็ก ๆ ทูนหม่อมเอียดเล็ก [๙] ทูนหม่อมเอียดน้อย [๑๐] เจ้าฟ้าหญิงมาลินี [๑๑] เจ้าฟ้าหญิงนภา [๑๒] องค์อาทร [๑๓] องค์สุจิตรา [๑๔]

ข้างหน้า กรมหมื่นสรรพสาตร [๑๕] กรมขุนสมมต [๑๖] กรมหลวงดำรง [๑๗] กรมขุนพิทย์ [๑๘] กรมหมื่นนมหิศร [๑๙] พิกัยากร [๒๐] พรพ [๒๑] พจระ [๒๒] องค์อาภากร [๒๓] องค์เสรฐวงษ์ [๒๔] เจ้าพระยาสุรวงษ์ (โต) [๒๕] พระยาอนุชิต (สาย) [๒๖] พระยาพิไชย (เชย) [๒๗] พระราชวรินทร (เชียร) [๒๘] พระรัตนโกษา (เล็ก) [๒๙] จงขวา (ม.ว. ปุ้ม) [๓๐] หลวงสุวรรณ [๓๑] เจ้าหมื่นสรรเพช (นพ) [๓๒] หลวงศักดิ (เพิ่ม) [๓๓] หลวงฤทธิ (วราห์) [๓๔] จ่าเรศ (อ้น) [๓๕]

นายฉัน (เอียม) [๓๖] นายขัน (สาย) [๓๗] รองเสนอ (ทองดี) [๓๘] รองพินิจ (แฉ่ง) [๓๙] พระยาราชโกษา (หรุ่น) [๔๐] ท่านเจียก [๔๑] หมอไรเตอร์ [๔๒] หมอเฮส์ [๔๓] หลวงอาจ [๔๔] ชุนพิพิธ (ฮวด) [๔๕] นายชำนิ (สี) [๔๖] หลวงสันท (โหมด) [๔๗] พระยาดำรง (ซิมกอง) [๔๘] พระยาตรัง (ซิมบี) [๔๙] ตามมาทีหลัง

ทหารเรือ พระยาชลยุทธ [๕๐] พระพลสินธุ [๕๑] หลวงปติยัติ (ฉ่าง) [๕๒] พระยาสุขุม (บั้น) [๕๓] กับ หลวงสุนทร (ยุเหล่) [๕๔] มาคอยอยู่ที่บัตเตเวียก่อน

---

๑. สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พันปีหลวง
๒. สมเด็จพระบรมราชเจ้า สุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี
๓. พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาถ มหาราชปติวรดา
๔. เจ้าจอมมารดาชุ่ม รัชกาลที่ ๕
๕. เจ้าจอมเอี่ยม รัชกาลที่ ๕
๖. เจ้าจอมเอิบ รัชกาลที่ ๕
๗. หม่อมเจ้าถนอม อุไร
๘. หม่อมเจ้าสารภี ลดาวัลย์
๙. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา
๑๐. พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
๑๑. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ เจ้าฟ้ากรมขุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา
๑๒. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ เจ้าฟ้ากรมขุนอู่ทองเธตชัยนารี
๑๓. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา
๑๔. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ พระองค์เจ้าสุจิตราภรณ์
๑๕. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ
๑๖. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ กรมพระสมมตอมรพันธุ์
๑๗. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
๑๘. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิยากร
๑๙. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย
๒๐. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ

๒๑. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ
๒๒. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช
๒๓. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์
๒๔. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุพงศ์จักรพรรดิ
๒๕. เจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ (โต บุนนาค)
๒๖. พระยาอนุชิตชาญชัย (สาย สิงหเสนี)
๒๗. เจ้าพระยาสุรสีห์วิศิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร)
๒๘. พระยามนตรีสุริยวงศ์ (เชียร บุนนาค)
๒๙. พระรัตนโกษา (เล็ก สุจริตกุล)
๓๐. เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี (ม.ร.ว. ปุ้ม มาลากุล)
๓๑. ไม่ทราบนามเดิม
๓๒. พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์)
๓๓. พระยาประเสริฐศุภกิจ (เพิ่ม ไกรฤกษ์)
๓๔. พระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ (ม.ล. วราห์ กุญชร)
๓๕. พระยานิพัทธราชกิจ (อ้น นรพัลลภ)
๓๖. พระยาอร่ามราชมณเฑียร (เอี่ยม บุนนาค)
๓๗. ไม่ทราบว่าต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์อะไร
๓๘. พระยาสุเทพภักดี (ดี สุเดชะ)
๓๙. พระยาบรรหารภัตรกร (แฉ่ง บุญเกียรติ)
๔๐. พระยาอุทัยธรรม (หรุ่น วัชโรทัย)
๔๑. หม่อมเจ้าเจียก ทินกร แพทย์ประจำพระองค์
๔๒. พระยาประเสริฐศาสตรดำรง แพทย์ประจำพระองค์ สัญชาติเบลเยี่ยม
๔๓. นายแพทย์เฮส์ สัญชาติอังกฤษ
๔๔. ไม่ทราบว่าต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์อะไร
๔๕. ขุนพิพิธ (ฮวด) พ่อค้า
๔๖ ไม่ทราบว่าต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์อะไร
๔๗. หลวงสันทณาการกิจ (โหมด ภูมะธน)

๔๘ พระยาดำรงสุจริต (คอซิมกอง ณ ระนอง)

๔๙ พระยารัษฎานุประดิษฐ (คอซิมบี๋ ณ ระนอง)

๕๐. พระยาชลยุทธโยธิน (เดอ ริเชอลิว) รองผู้บัญชาการทหารเรือ สัญชาติเดนมาร์ค

๕๑. พระพลสินธวานัติ (แอ ไอศะนาวิน)

๕๒ พระยามหาโยธา (ฉ่าง แส่ง-ชูโต)

๕๓. เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม)

๕๔. พระยาปฏิพัทธภูบาล (คอยุเหล ณ ระนอง)

เรือพระที่นั่งมหาจักรี

วันที่ ๒

วันจันทร์ที่ ๖ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวันที่ ๒๕/๖ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เรือเดินมีคลื่นเล็กน้อย เราออกเมา กินข้าวไม่ได้

บ่าย ๕ โมงเรือถึงเมืองชุมพร จอดคอยเรือหลัง มาไม่ทัน มีคลื่นใต้น้ำ เรือเออยู่เสมอ

เรือพระที่นั่งมหาจักรี

วันที่ ๓

วันอังคารที่ ๗ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๓/๖ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เดิมกะว่าจะแวะเกาะพงัน แต่ไม่ได้แวะ เพราะน้ำขาดเสียแห้ง เดินเรือเรื่อยมาตลอดวัน เสวยเย็นแล้วทรงเล่นไพ่ ชื่อจับโจร ฤาลี้นบแล้นบ

เรือพระที่นั่งมหาจักรี

วันที่ ๔

วันพุธที่ ๘ พฤษภาคม ร.ศ ๑๒๐

ตรงกับวัน ๔/๖ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เรือเดิน ฝนไม่ตก อากาศร้อนจัด พอค่ำฝนตกใหญ่ มีพายุฝนสาดเข้ามาในเรือ ถึงเดินที่ กราบเรือไม่ได้ มืดไปหมด ต้องเบ่าหลอด กลางวันทรงพระอักษร เวลาค่ำทรงเล่นไพ่

เรือพระที่นั่งมหาจักรี

วันที่ ๕

วันพฤหัสบดีที่ ๙ พฤษภาคม ๑๒๐

ตรงกับวัน ๕ ๗ ๖ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เรือพระที่นั่งถึงตรงเกาะติงคี (Tingi) แขวงเมืองปาหัง แลเห็นดาวหางขึ้นข้างทิศตวันตก ไม่โตเท่าที่เคยเห็นเมื่อเด็ก ๆ ค่ำวันนี้รับสั่งให้เขียนลายพระราชหัตถึงองค์บุรฉัตร (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ กรมพระกำแพงเพ็ชรอัครโยธิน) องค์วุฒิ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร) องค์สุริยง (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ กรมหมื่นไชยาศรีสุริโยภาศ) แทนเสด็จแม่ เพราะท่านไม่ทรงสบาย ประชวรลม เสร็จแล้วเขียนหนังสือถึงเสด็จน้า (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ กรมหลวงทิพยรัตนกิรีฎกุลนี) และถึงน้อง (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต) ฝากองค์ดิลก (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ กรมหมื่นสรรควิสัยนฤบดี) ไป วันนี้นอนดึกมาก

เรือพระที่นั่งมหาจักรี

วันที่ ๖

วันศุกร์ที่ ๑๐ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกันวัน ๖ ๗ ๖ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เรือถึงปากอ่าวสิงคโปร์แต่ดึก เดินรอ ๆ มา จนเช้า ๓ โมงเศษถึงจอดเรือเสร็จแล้ว มีแขกพายเรือเล็ก ๆ มาคอยตำน้ำมอฮู ๓ ลำ เราไม่มีอฮูฝรั่งจะทิ้ง ได้แต่อฮูไทยทิ้งลงไปมันไม่ใคร่จะอยากได้ จำใจต้องไปเอง แล้วมีเรือเจ้าแขวงสองมือเหมือนที่กรรเชียง รูปเรือคล้ายเรือสำเภา มาคอยรับของ สักครู่หนึ่งมิสเตอร์แอนเดอซันกงซุลสิงคโปร์ กับมิสเตอร์นิวบราวเนอร์กงซุลปีนัง รายามุดาเมืองไทร พระยาสุนทราเมืองกลันตัน มีฝรั่งอีก ๒ คนไม่รู้จัก กับเจ๊กคนหนึ่งว่าหลานพระยาอนุกูล ลงเรือไฟเล็กมาเฝ้า แล้วแอดติงเกาวเนอร์ เซอร์แฟรงก์สวิตตินฮัมกับอดีกงมา มีสลูตและเป่าแตรสรรเสริญอังกฤษ

เวลาเที่ยงเสด็จขึ้นพร้อมกับสมเด็จน้า แล้วถึงเสด็จแม่กับข้างในทั้งกองขึ้น ผู้ที่ไปด้วยคือ กรมขุนสมมต กรมหมื่นมหิศร สำหรับลงรถเสด็จแม่กับเรา พระยาอนุชิต หลวงศักดิ์ สำหรับลงรถพระอรรคชายา แม่ชุ่ม พระยาพิไชยลงรถแม่เอี่ยม แต่กรมขุนสมมตเสด็จขึ้นไปจัดการรถก่อน

นอกนั้นลงเรือไฟพร้อมกันหมด ทางประมาณ ๑๐ นิกถึงท่ายอนซันส์เบียร์ เป็นตพานเหล็กไม่สู้ใหญ่นัก ขึ้นเดินมาลงรถม้าออกจะต้องเบียดคนเดินลับสนทั้งแขก ฝรั่ง เจ๊ก รถนนเป็นรถเช่าอย่างเลว แต่ม้าเทศงามและวิ่งเร็ว ข้ามตพานคาวานา ซึ่งข้ามคลองใหญ่ ปากคลองออกทะเล ตามทางถนนใหญ่ แต่ต้นไม้ตามถนนไม่ได้ระยะ แล้วเป็นต้นต่าง ๆ ไม่มีฟุตปาตดูไม่ใคร่งาม สองข้างถนนเป็นตึก ๒ ชั้นบ้าง ๓ ชั้นบ้าง งามดี ทางที่ไปในวันนี้เกือบจะไม่เห็นบ้านที่อย่างเป็นกระท่อมเลย มีแตตึกรามทั้งนั้น ตึกแถวบางถนนก็ซุดโซมเต็มที แต่ข้างหน้าเมืองเป็นตึก ๓ ชั้นอย่างงาม ๆ โดยมาก รถเจ๊กของเขาดีนักสอาดทุกรถ มีนัมเบอร์ติดข้างหลัง ฝรั่งขรถเจ๊กโดยมาก รถม้ามีน้อยกว่ารถเจ๊ก ผ่านหน้าบ้านเกาวเนอร์ หน้าบ้านเป็นรั้วเหล็กกั้น แต่ตัวเรือนไม่เห็น บังต้นไม้เสียเรือนนั้นอยู่บนเนิน ต้องเดินเข้าไปอีกไกล แลซังเข้าไปดูงามดี เมืองลิงคโปร์ตามที่ได้เห็นในวันนี้ดูดีมาก แต่จะว่าดีกว่ากรุงเทพ ฯ ทีเดียวไม่ได้ จะว่าเลวกว่ากรุงเทพ ฯ ก็ไม่ได้ แต่ผู้ทเบอ ๆ มักจะติว่าเลว เสด็จอา ๒ องค์ดีกันว่า ควรจะตรงไปกินข้าวกลางวันที่เฮอรีกันเฮาส์เสียก่อน แล้วถึงเทียวห้างต่อไป เพราะฉนนจึงตรงไปที่เฮอรีกันเฮาส์ทีเดียว เฮอรีกันเฮาส์นี้เป็นตึกของหลวงที่ได้เสด็จมาอยู่ทุกคราว ๆ เป็นตึกใหญ่ ๒ ชั้นอย่างเลว ๆ ไม่มีลวดลายอันใด เพดานไม่ได้บีดผ้า พื้นปูเสื่อ เขาจัดแต่ห้องรับแขกและห้องประทับ เครื่องแต่งเป็นเครื่องสุ่มๆ ม้าโดยมาก จัดก็ไม่เก่เครื่องโต๊ะเก้าอี้เป็นไม้สักทาน้ำมันเตอะตัง หน้าตึกมีสวนดอกไม้ มีต้นโพธิทรงปลูกเมื่อเมื่อเสด็จชวาครั้งก่อน สวนนี้เป็นลานหญ้าเกลี้ยง ๆ ไม่ได้ปลูกอะไร ต้องมารอคอยกับข้าวอยู่เป็นนาน บ่ายโมง ๑ กับข้าวพร้อมแล้วก็ลงจากชั้นบนไปกินข้าวชั้นล่าง นั่งโต๊ะยาวพร้อมกับพวกที่ไป มีคนอื่นคือมิสเตอร์นิวบราวเนอร์ หมอไรเตอร์ รายามุดา ท่านเจียกตามมาทีหลัง การที่นั่งรวมกันดังนี้เป็นครั้งแรกที่เคยรับตั้งแต่เราโตแล้ว รู้สึกใจคอไม่ใคร่จะสบาย มันตื้น ๆ ทึ่ง ๆ ดูเหมือนฝันไป กับข้าวฝรั่งกับข้าวแขกก็อร่อยดีพอใช้ เครื่องโต๊ะเป็นอย่างเลว ๆ แต่ตบแต่งเต็มที่ มีเมนู

กินข้าวเสร็จแล้วก็ลับขึ้นมาชั้นบน ทูนหม่อมและสมเด็จน้าเสด็จมา ทั้งเจ้านายเด็ก ๆ ๔ องค์ด้วย แล้วไปห้างยอนลิตเติล เป็นตึกแถวใหญ่ ๓ ชั้น มีของต่าง ๆ เครื่องเพชรและเครื่องภาชนะถ้วย หนัง นิกเกอล เงิน กับทั้งผ้าแพรพรรณต่าง ๆ ซื้อของพอสมควรแล้วก็กลับ ในเวลาซื้อของอยู่นั้นมีผู้คนฝรั่งลับสน มาซื้อของด้วย มาดูด้วย กลับจากห้างบ่าย ๔ โมงนาน ต้องรอคอยรถอยู่หน้าห้างอีกครู่หนึ่ง แล้วไปโบตะนิเคอลการ์เดน เป็นสวนใหญ่ในเมืองนั้น สวนนี้ไม่มีลายเหมือนอย่างสวนดุสิต มีเนินเขาต่ำ ๆ สูง ๆ ตัดถนนลดเลี้ยวย่อม ๆ ปลูกหญ้าเป็นลานใหญ่ ปลูกต้นไม้ดอกไม้ใบ บรรดาต้นไม้ล้วนแต่หญ้า ๆ และงามมาก มีสระบัวคิดอเรีย โรงเพื่นโรง

กล้วยไม้นั้นร่มด้วยต้นไม้ใหญ่ ฝากออฐนั้นอย่างชุดโชม แต่เพียนและกล้วยไม้ล้วนแต่ต้น ๆ งามทั้งสิ้น ทั่วสวนนี้เราเห็นว่าไม่ดีกว่าสวนดุสิตเป็นแน่ ถึงโดยจะมีต้น ๆ สูง ๆ และต้นไม้งามก็ทำท่าทางไม่ดี สู้สวนดุสิตไม่ได้ แต่เสด็จแม่ท่านรับสั่งว่าเราชาเกินไป มีของสัตว์ต่าง ๆ กรงของนั้นเล็กและเลวเต็มที มีสัตว์หลายจำพวก นก เสือ งู ลิง หมี อย่างละตัว ๒ ตัว ข้างหลังสวนไม่ได้รักษา รกรุงรัง มีพวกฝรั่งทั้งผู้หญิงผู้ชายเด็ก ๆ มาเล่นอยู่ในสวน น่าเอ็นดูเด็ก ๆ วิ่งเล่นกองโต

กลับจากสวนย่ำค่ำ เราขอให้พาไปเที่ยวทางอื่นอีก แต่แขกขับรถมันไม่ยอม มันว่าม้าเหนื่อยไปไม่ไหว ตกลงเลี้ยวไปทางเนินเขานิดเดียว กลับมาลงเรือ องค์ดิลกลาไปเมืองนอก รับสั่งเรียกให้เราไปรับลา เขออยู่ข้างจะเศร้าสร้อยมาก แล้วรับสั่งให้เล่าถึงเรื่องทั่วนบกถวาย เราช่างรู้สึกสนุกสบายเสียจริง ๆ

๑. เป็นของญี่ปุ่นคล้ายเครื่องเขิน พื้นสีแดงหรือน้ำตาล มีภาพต่าง ๆ เป็นทอง

๒. ชา – ไม่มีความรู้สึก เหมือนเป็นเหน็บชา ในที่นี้หมายความว่า ตื้นของตนเองจนไม่รู้สึกว่าของคนอื่นอาจดีกว่าได้

เรือพระที่นั่งมหาจักรี

วันที่ ๗

วันเสาร์ที่ ๑๑ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๗ ๗ ๖ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

กลางคืนเรือออก ฝนตก ไม่มีคลื่น มีลม

วันนี้เสด็จแม่ทรงเมา เพราะต้องเขยื้นหนังสือมาก ไม่มีเรื่องจะเขียน

เรือพระที่นั่งมหาจักรี

วันที่ ๘

วันอาทิตย์ที่ ๑๒ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๑ ๑๐ ๖ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

วันนี้มีการเลี้ยงวันประสูตรทูนหม่อมเอียดเล็กตามเคย แต่งแฟนซีเดรส บรรดาเรือไฟทั้งปวงแต่งโคมไฟทั้งลำ แลไกลดูเหมือนชุมทำเป็นรูปเรืองามดี แต่ทูนหม่อมเอียดเล็กประชวรไข้เล็กน้อย เสวยโต๊ะไม่ได้

เรือพระที่นั่งจอดที่บังกาสเตรต

เรือพระที่นั่งมหาจักรี

วันที่ ๙

วันจันทร์ที่ ๑๓ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๒ ๑๑ ๖ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

พอค่ำขนคลื่นก็ตูมใหญ่ เขาว่าเป็นด้วยถูกลมทางทะเลจีน ตูมอยู่วันยังค่ำ ข้าวปลากินไม่ได้หมด นอนกลิ้งตามกัน อยู่ในห้องล่างก็ร้อน ต้องขึ้นมานอนอยู่บนห้องเสวยกันหมดทั้งกอง (ลูกเธอ) จนค่ำนั่งโต๊ะเสวยก็ไม่ได้ พเอินอ้ายหลุยมาชักใจตายขึ้น พากันออกไปดูใจเลยหายเมา มันเจ็บมา ๒ วันแล้ว พอถูกคลื่นเข้าก็เลยชัก เจ้าพนักงานกรมวังจัดหีบใส่ศพถ่วงลงน้ำ ดูรู้สึกเศร้าใจราวกับคนตาย ร้องไห้กันหลายคน ในคืนวันนี้ดูเงียบเหงา คลื่นก็ไม่ส่งบจนดึก เลยนอนหลับ

๑. สุนัขซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ทรงเลี้ยงไว้

บุยเตนซอรด

วันที่ ๑๐

วันอังคารที่ ๑๔ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๓ ๑๒ ๖ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เช้าโมง ๑ ตื่นขึ้น เรือจะเข้าอ่าวบัตตาเวีย คลื่นยังโยนอยู่เสมอ เมาเต็มทน จนเรือเข้าในอ่าวจึงลุกขึ้นได้ ปากอ่าวก่อเป็นเขื่อนหินกันโค้งออกมากลางทะเลเป็น ๔ เหลี่ยม สูงพ้นน้ำสักศอก ๑ มีช่องสำหรับเรือช่องเดียว แล้วเข้าแม่น้ำจอดที่ท่าตันยองปรียก ท่านี้ก่อเขื่อนหินตลอดเรือจอดเทียบท่าที่เดียว ข้างบนเป็นโรงไว้รถขนของ และบรรทุกของยาวตลอดท่า ที่ท่าเรือลูกค้าวานิชจอดเต็มไปทั้งนั้น ผู้คนแน่นหนาดูช่างครึกครื้นเสียจริง ๆ ผู้หญิงในเรือพระที่นั่งต้องส่งเสื้อหมด แต่พวกผู้ชายขึ้นข้างบนไม่ได้ ด้วยเรือพระที่นั่งเปิด ถ้าจะขึ้นต้องเดินทางในที่พระบรรทมเพราะฉนั้นถ้าไม่มีธุระในราชการก็ไม่มีใครขึ้น จุกอยู่ในห้องเหมือนจะขาดใจ ดูเวลามันช่างช้าเสียจริง ๆ กว่าจะได้เวลาขึ้นบก พอเรือจอดเรียบร้อยแล้ว เกาเนอร์เยนอราล (ผู้สำเร็จราชการทั่วเกาะชวา) ลงมาเฝ้า เฝ้าเสร็จแล้วกลับไป ทูนหม่อมเสวย บ่ายโมงหนึ่งกรมขุนพิทยลาภกับข้าหลวงมหาดเล็ก และเข้าของขึ้นตอนหนึ่ง บ่าย ๒ โมง ทูนหม่อมกับสมเด็จน้าเสด็จขึ้น มีแขกกินพระกลดกระดาษปิดทอง มีโปลิศถือหอกยืนราย บ่าย ๓ โมง ๓๕ ข้างในขึ้น ผู้กำกับสำรับขึ้นลง

สิงคโปร์ แต่หลวงศักดิ์ไปตามเสด็จเสียคนหนึ่ง มีพระยาสุขุม พระยาระนอง หลวงสุนทรมาด้วย ลงจากเรือเดินไปหน่อยหนึ่งถึงสเตชั่นตันหยงเปรียก เป็นสเตชั่นใหญ่มีห้องนั่งพักคอยรถ ตกแต่งใช้เก้าอี้สานไม้สักทาน้ำมันอย่างเตอะตัง มีรูปกวนวิลเลียมนาติดฝาและกระจกใหญ่ นั่งรอรถไฟอยู่ครู่หนึ่ง รถมาไปขึ้นรถ เป็นรถเล็กหนึ่งเป็นเก้าอี้หวาย ในรถกั้นประตูกลาง ผู้หญิงนั่งห้องหนึ่ง ผู้ชายห้องหนึ่ง ตามทางเป็นถนนรถม้าไปอีกสายหนึ่ง ข้างถนนมีเป็นคลองทุ่งบ้านผู้เรือนคนเรือกสวนไร่นา ไม่มีว่างเลย แลดูงดงามนัก ถึงสเตชั่นเมืองบัตเตเวียเวลาบ่าย ๔ โมง หยุด ๑๐ หรือ ๑๕ มินิต สเตชั่นนี้ใหญ่มากคนแน่น เสด็จอาและพวกผู้คุมทั้งหลายลงไปเดินซื้อน้ำซื้อของกินมาส่ง มีไอยะบลันดา[๑] ซึ่งใครเคยกินแล้วกันหมด ชั่วแต่เราคนเดียวยังไม่เคยกิน อันที่จริงเวลานี้ก็ไม่อยากน้ำ แต่จำเป็นต้องลองชิมไอยะบลันดา เป็นน้ำชนิดเดียวกับโซดาแต่อร่อยกว่าโซดา ออกจากนี้ไปหยุดอีก ๓ สเตชั่นเล็ก ๆ ถึงสเตชั่นเมืองบุยเตนซอรคทเดียว ลงจากรถไฟมาขึ้นรถม้า เป็นรถคันนั่ง ๒ คน เรากับเสด็จแม่ ตอนนี้ออกจะว้าเหว่เต็มทีที่ไม่มีผู้กำกับมาด้วย ท่านสั่งให้พระยาสุขุมขี่รถอีกคันหนึ่งนำหน้า แต่มาประดิษวหนึ่งถึงโฮเตลเบลเลวิว (Bellevue) ซึ่งเป็นที่ประทับเป็นตึกชนิดเดียวพื้นสูงจากดินเพียงศอกเศษตั้งอยู่บนเนินเขา แต่ดูข้างหน้าโฮเตลก็ไม่รู้ได้ว่าอยู่บนเนิน ต่อไปข้างหลังจึงเห็น ด้านหน้าเป็นเรือนหลังใหญ่เฉลียง ห้องกลางจัดสำหรับรับแขก ต่อมาข้างซ้ายเป็นห้องสมเด็จน้า แล้วถึงห้องเสด็จแม่พระอรรคชายา ข้างขวาเป็นส่วนข้างหน้า ห้องกลางถัดห้องรับแขกเป็นห้องเสวย ต่อนั้นไปเป็นเรือนแถวขวางหลังใหญ่ มีห้องแถวเป็นข้างหน้าอีกแถวหนึ่งเตียดติดกับพื้นดิน เดิมเขาจัดให้เป็นห้องคนทำเครื่องอยู่ แล้วทูนหม่อมโปรดเสด็จอยู่ที่นั่น เพราะว่าหลังปลายเป็นที่แลเห็นวิวงามนัก ด้วยตั้งอยู่บนเนินเขาสูงหน่อยหนึ่ง แลไปข้างล่างก็เห็นถนนและลำธาร ทางรถไฟเรือกสวนไร่นา บ้านราษฎร แลไปข้างบนก็เห็นภูเขาไฟสลักกับยิดและเขาอื่น ๆ ต่อห้องบรรทมมาเป็นห้องแม่ อ. สองคนแล้วถึงแม่ชุม แล้วถึงห้องกินข้าวข้างใน

เมื่อไปถึงกำลังขนของกันชุลมุนย้ายที่ประทับ เจ้าของโฮเตล ๔ คน แม่ลูกเข้ามาจัดห้องเดินตลุยทุกห้องจะถอดเสื้อก็ไม่ได้ ทูนหม่อมก็รับสั่งเร่งให้ไปอาบน้ำ สมเด็จน้าทรงกลุ้มเกลียดฝรั่งเจ้าของโฮเตลเลยพาลถึงข้าหลวงอยู่ช้านานจึงเสด็จไปสรงน้ำ เป็นที่อาบน้ำของโฮเตลนี้ แต่ต้องเดินลงเข้าไปอีกค่อนข้างไกล[๒] ถึงกับพระยาชลยุทธกับกรมพิทย์นำไป พวกผู้หญิงต้องห่มผ้าขนผืน

๑. ไอยะ ภาษามลายู – น้ำ
บลันดา ,, ,, – ฮ่อลันดา

๒. ยังคงเป็นเช่นนี้ แม้เมื่อสมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์เสด็จ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕

ใหญ่รุงรัง ตุ้มตุ๊ะ เดินเรียงกันเป็นแถว ที่อาบน้ำนานกันห้อง ในห้องเป็นบ่อน้ำตื้นเพียงตันขา มีก๊อกไขน้ำเข้ามา น้ำใสสะอาดเย็นสบาย ลงอาบพร้อมกันหมด อาบแล้วก็กลับก่อนไม่ได้ ต้องรอกันจนพร้อมจึงกลับได้ แต่งอย่างฝรั่งเดินดาอยู่กับบ้าน คือนุ่งซ่าโหร่งสวมเสื้อขาว แขนกระบอก ออกแหวะเข้าเสร็จแล้วตามทันกันมา ครันแล้วสมเด็จน้าไม่ทรง ท่านเกิดอายขนมาเลยนุ่งผ้าสวมเสื้ออย่างไทยลงไปกินข้าว แต่ที่ไม่ได้เอาผ้านุ่งมาเลยต้องนุ่งผ้าม่วง เราพเอนมีผ้าห่างกระบอกติดมาด้วย แต่เสื้อไม่มีพอ พวกบ่าวบางคนก็เลยแต่งแขกที่เดียว แต่ผู้ดีกลับแต่งไทยหมด ลงไปกินข้าวที่ห้องล่าง เขามีระฆังเรียก ทูนหม่อมก็แต่งพระองค์ทรงฉลองพระองค์คอวนงเดรสเต็มที่ เสวยพร้อมกับเจ้านายข้าราชการ กับข้าวอยู่ข้างจะเต็มที่ มีแต่กับข้าวฝรั่ง เพราะกลางคืนธรรมเนียมเขาไม่กินข้าว แต่เรียกกับข้าวที่ห้องเครื่องมากินข้าวจึงได้ มีบ่อยแขกแต่งตัวอย่างหมดจดเดินโต๊ะ ๕ คน แล้วพวกชวาลามีนายรอดเป็นหัวหน้ากับทั้งนายคาดนายเปรม บางทีท่านถนอมก็มาเดินโต๊ะด้วย บ่อยมากเหลือเกิน คนกิน ๑๑ คนเท่านั้น บ่อยถึง ๑๓ คน ๑๔ คน ชุลมุนจนอ้ายแขกมันออกโกรธ กินข้าวเสร็จแล้วก็นอน สนุกและสบายที่สุด

บุยเตนซอรค

วันที่ ๑๑

วันพุธที่ ๑๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๔ ๑๓ ๒ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เวลาเช้าออกหนาวเล็กน้อย แต่งตัวเตรียมไปเที่ยวเสร็จลงไปกินอาหารที่ห้องกินข้าว มีขนมปังสดกาแฟกับหมูแฮม เนื้ออย่างเรียกกันว่าเนื้อเย็นและเนยปลาหับ กินเสร็จแล้วไปเฝ้าทูนหม่อมที่ที่ประทับ เสด็จออกเสวยพระกระยาหารตามที่เฉลียงที่แลดูวิวงาม

เวลา ๓ โมงไปเที่ยว ดูที่อาบน้ำเรียกว่าโกตาบารู ทางไกลมาก เมื่อจะไปต้องไปยืนคอยรถอยู่เป็นนานด้วย เจ้าของมันจะให้เปลี่ยนรถใหม่ ว่าม้า ๒ ตัวไปไม่ไหว จะเทียมม้าสี่ รถพวกที่ไปนี้เป็นรถของเจ้าของโฮเตลนี้ให้เช่า ไม่ได้ไปเช่าที่ตอน แล้วก็เอะอะเปล่าไม่สำเร็จ ตกลงไปด้วยม้า ๒ นั่นเอง ตามทางไม่ใคร่มีบ้านฝรั่งมีแต่บ้านแขก หลังคามุงกระเบื้องทั้งสิ้น แต่ฝาเป็นฝาแผงปลูกยกจากพื้นเตี้ย ๆ เหมือนกันทุกบ้าน บ้านฝรั่งก็เป็นเรือนย่อม ๆ เพียง ๒ ห้อง ๓ ห้อง ฤๅยังไรเท่านั้น แต่เป็นตึกเตี้ย ๆ หน้าบ้านทำสวนเล็กน้อย ถนนในเมืองนี้ทำด้วยก้อนกรวด บางถนนก็ยังเต็มที่ บางถนนก็เกลี้ยงดี แต่ต้นไม้สองข้างถนนใหญ่งามร่มถนนแล้วทั้งนั้น ที่อาบน้ำเป็นของคน

เจ๊กผูก เก็บเงินคนมาอาบน้ำส่งรัฐบาล ท่าทางก็อย่างเดียวกันกับที่อาบที่โฮเตล มีบ่อปลาทองมีปลาอะไรอื่น ๆ ฤๅปลาทองที่ยังอ่อนอยู่ ไม่แปลกอันใดทั้ง ดีแต่น้ำที่มันไหลมาแต่เขาเอง ไม่ต้องใช้ถังสูบ ใช้รางไม้กระบอกรองที่ตามน้ำที่ไหลซึมมาจากลูกเขาเท่านั้น แล้วน้ำก็ใสสะอาดด้วย

ออกจากนี้ไปดูบ้านแขกราษฎร กรมมหิศรชวนให้ไปดู เข้าไปจนถึงในเรือน ยากจนเต็มที ไม่มีอะไรนอกจากหม้อข้าวหม้อแกง ที่นอนก็ไม่มีนอนด้วยเสื่อและผ้าปู ๆ เท่านั้น แล้วดูที่ทำทองของมัน มีของทองเหลืองขายแพงจนซื้อไม่ได้ กลับมาตามทางกรมมหิศรทรงคุยสนุกถึงออกท่าออกทาง เล่าถึงเมื่อท่านทรงพระเยาว์และธรรมเนียมเจ้าจอมเจ้านายผู้หญิงแต่ก่อน ที่เรายังไม่เกิด ถึงโฮเตลเวลา ๕ โมงนาน แล้วไปเฝ้าอยู่จนถึงเวลากินข้าวกลางวัน กลับมากินข้าว แล้วนอนกลางวันตามแบบฝรั่งวิลันดาเขายังงั้น แต่เรานอนไม่หลับเพราะแปลกที่เสียงรถดังอยู่เสมอ

เวลาบ่าย ๔ โมงไปสวนโบตะนิคคัลการเดน ซึ่งเป็นสวนใหญ่งดงามที่สุด เป็นสวนที่หนึ่งของเกาะชวา มีพรรณไม้ต่าง ๆ ต่าง ๆ ได้สร้างมาถึง ๘๐ ฤๅ ๙๐ ปีแล้ว มีบ้านเกาวเนอร์เยเนอราลเขาเรียกว่าวังอยู่ในสวนนั้น แต่เราไปเข้าทางหลังว่าจะเดินดูรอบวัง ฝนตกลงมาเลยต้องขึ้นรถไปแอบที่ที่และบนเนินเขาในสวนนั้น สวนนั้นเป็นที่ต่ำ ๆ สูง ๆ อย่างเช่นเกาะสีชัง แต่มันใหญ่โตมาก บางเนินสูงมีกระโจมตั้งเก้าอี้ แลลงไปเห็นลำธารก่อเขื่อนมีสพานเหล็กเล็กข้าม และลานหญ้าปลูกไม้ดอกเป็นหย่อม ๆ มีสระน้ำพุ ปลูกสรรพบัวต่าง ๆ หลายสระ ต้นไม้ปลูกเป็นหมู่ ๆ ล้อต้นสนกมสนทุกอย่างล้วนแต่สูงคอตั้งบาทั้งนั้น ต้นปาลมก็ล้วนแต่ปาลมต่าง ๆ ใหญ่งามทั้งสิ้น ดูช่างงดงามเจริญตาเจริญใจ จนเหลือที่จะพรรณาพอกับที่คนได้ ถนนในสวนนั้นงามนัก ปลูกต้นไม้อย่างที่เรียกว่าอเวนิว ต้นไม้เท่า ๆ กันปลูกติดกันมาก อย่างเช่นถนนที่ปลูกต้นคาลบุราที่สวนดุสิต ที่เป็นถนนใหญ่กมีไม้ใหญ่ เห็นจะเป็นต้นไทรมีไม้ใบเลื่อยเต็มตามลำต้น ไม้ใบที่เลื่อยนั้นเป็นอย่างใบใหญ่ ๆ ไม่ซ้ำกันเลย เลื่อยต้นละอย่างช่างงามเสียจริง เดินเที่ยวยังไม่ทันทั่วก็พอเอนฝนตกลงมาเสียต้องกลับ ทนเขาว่าฝนตกทุกวันตามปีสิตาชาติไม่มีเวลาเว้น เพราะฉนั้นจึงมาตั้งทำสวนใหญ่ทันกลับถึงโฮเตลเปียกไปครึ่งตัว ยังนึกเสียดายถ้าได้ไปเที่ยวเล่นทุกวัน ๆ จะมีความสุขสบายมาก อยากให้สวนดุสิตเป็นเช่นนั้น อันที่จริงก็แพ้แต่ไม่มีเนินเท่านั้น ถ้าสวนดุสิตเป็นเขาเสียสักหน่อยแล้วจะพอสู้ได้

วันนี้จบบทคิดถึงคนที่บางกอกมากหลายคนที่เคยชอบเที่ยว นึกสนุกเบิกบานใจเต็มทีเดียว เวลาค่ำกินข้าวกับสมเด็จน้าตามเคย กินแล้วก็จัดแจงเครื่องแต่งตัวเตรียมลงไปเที่ยวเมืองบัตเตเวียพรุ่งนี้

บุยเตนซอรค

วันที่ ๑๒

วันพฤหัสบดีที่ ๑๔ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๕ ๑๔ ๖ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เวลาเช้าโมงเศษไปลงรถไฟไปเมืองบัดเตเวย์ รถไฟออก ๒ โมงทีสเตชั่นคนแน่นมาก พราะเขาจะไปบัดเตเวย์กันเหมือกัน ด้วยคราวนี้ไปรถตามธรรมดา แต่ว่าเสียแต่เฉพาะพวกเราหลังหนึ่งต่างหาก ๕ มินิตเท่านั้นถึงสเตชั่นเวลเตอเวรเดนบัดเตเวย์ ลงรถม้าที่หลวงสุนทรจัดมารับ ไปกินอาหารเช้าที่เรสเตอรองแสตมไวยนส์ เป็นโรงเลี้ยงย่อม ๆ แต่ตึกและเครื่องตกแต่งดี พื้นปูศิลาสลับสี มีห้องแต่งตัวและห้องเล็กพร้อมและสะอาด เครื่องโต๊ะใช้กระเบื้องวิลันดาทั้งชุด อาหารทุกนกเป็นอย่างทุกนที่โฮเตลบุยเตนซอรค แต่มีกับข้าวสั้นสดต่าง ๆ อีก กินเสร็จแล้วเข้าห้องเล็กแต่งตัว การเหล่านี้เป็นธุระของกรมมหิศรมาก พอไปถึงกวุนวายหา เมื่อไปอาบน้ำเมื่อวานนี้ เรียกเครื่องพระสำอางค์ ท่านช่างเอาใจใส่จริง ๆ แล้วออกจากนี่ไปห้างจำชื่อไม่ได้ เป็นห้างใหญ่ขายของต่าง ๆ มีทั้งเสื้อและผ้าผ่อนแพรพรรณ ซื้อผ้าแพรเสร็จแล้วก็ไปห้างวันอารกัน เป็นห้างห้างขายเครื่องเพชร มีนาฬิกาต่าง ๆ กับทั้งของเครื่องแก้วทประกอบด้วยเงินทอง ห้างนี้ไม่มีผู้หญิงขาย เราซื้อเข็มกลัดฝากเจ้านายพี่น้อง เขาลดให้ ๑๐๐ ละ ๕ เปอร์เซนต์ แต่เสียดายแม่เขาว่าเขารู้จักลดให้ ๑๐๐ ละ ๑๐ ออกจากนี่ไปอีกห้างหนึ่งแต่บีดเสีย เลยกลับไปดูพิพิธภัณฑ์ สถานพิพิธภัณฑ์นี้เป็นตึกใหญ่กว่าหอพระสมุด รูปทางก็ทำนองหอพระสมุดแต่ค่อนข้างเลวกว่า ไม่มีลวดลายอันใดมีของโบราณในเมืองยวาและพระพุทธรูปหินต่าง ๆ มาก มีแบบเมืองบัดเตเวย์เก่าทำเหมือนเรือนตุกตา มีนรกอีนดู คือรูปหุ่นเป็นคนถูกทำโทษต่าง ๆ ออกน่าสังเวชพอใช้ แล้วออกหลังหนึ่งมีที่เก็บเหรียญต่าง ๆ จนถึงแบงก์โนต ช่างเก็บจริง ๆ เหรียญเมืองไทยมีแทบทุกอย่าง สิ่งของในพิพิธภัณฑ์นี้มีของโบราณในเมืองยวาเป็นมากกว่าทุกอย่าง เมื่อเวลาไปดูอยู่ข้างจะรีบ ๆ ผ่าน ๆ ด้วยเวลาน้อย ไม่ทันพิจารณาอะไรถ้วน แต่ถึงจะมีเวลามากก็คงต้องรีบ ๆ ผ่าน ๆ อีก ด้วยบรรดาคนที่ไปก็เคยเห็นแล้วกันทั้งนั้น ชั่วแต่เรากับพระยาพิไชยด้วยกัน ๒ คนเท่านั้น เพราะฉนั้นจะไปทิ้งอะไรอยู่นานก็ออกจะเกะกะไปคนเดียว คนอื่นก็อยากให้เลยไป

ออกจากพิพิธภัณฑ์ไปกินข้าวที่โฮเตลเดส์อินเดส์ (Des Indes) เป็นโฮเตลใหญ่ที่เคยเสด็จมาอยู่คราวก่อน มีเรือนหลายหลัง เป็น ๒ ชั้นกม ชั้นเดียวกม มีสวนอยู่กลาง ดูเป็นโฮเตลใหญ่

มากที่สุดบรรดาที่เคยเห็นในปัตเตเวีย เข้าไปพักล้างหน้าที่ห้องหลวงสุนทรเช่าอยู่ จัดเครื่องแบ่งของตัวไว้ให้แต่ง แต่ไม่มีใครแต่งของแก พอได้เวลาก็ไปกินข้าวที่ตก ๒ ชั้น แต่กินที่ชั้นล่าง ในห้องนั้นตกแต่งดี โต๊ะกินข้าวใช้เครื่องโต๊ะมีมอนอแกรมชื่อโฮเตล นั่งโต๊ะพร้อมกันหมดทั้งผู้ชายผู้หญิง เรานั่งใกล้แม่เอบกับกรมมหิศร ในเวลาที่กินมื้อนี้ ๆ มากกว่าคุย เป็นอย่างที่พูดมากอยู่ ๒ คน คือ กรมมหิศรคุยกับเสด็จแม่และเรา แต่เราก็ไม่ใคร่จะต้องพูด ท่านเล่ากันถึงมาครา่วก่อนอย่างไรให้เราฟัง กินแล้วออกจากโฮเตลนี้

บ่าย ๓ โมงนานไปดูซื้อต้นไม้ที่ร้านเจ็กที่พระอรรคชายามีความประสงค์จะไป นอกจากนั้นไม่มีใครอยากไป แต่ทางจากโฮเตลไปไม่ไกลนัก ที่ร้านนั้นเขาปลูกต้นไม้ต่าง ๆ ลงกับพื้นดินทำเป็นร่อง ๆ เหมือนสวนผลไม้ จะซื้ออย่างไหนก็ขุดขึ้น ต้นไม้ที่มีขายก็ดูไม่สู้มากมายอันใดนัก ซื้อหาเสร็จแล้วก็กลับ เวลายังเหลือก็ขับรถเที่ยวทางอื่นต่อไป ถนนในเมืองดีเกลียง ต้นไม้ต้องข้างร่มฟุตปาตและโคมแก๊ส ทางหน้าโฮเตลเดี๋ยนเดี๋ยนนั้นงามดีมาก มีคลองขุดคลองหลอดแต่ของเขามีรั้วเหล็กกั้นรมคลองเป็นถนน ๒ ข้าง ๒ ข้างถนนเป็นตึกย่อม ๆ เท่า ๆ กันทำเหมือนกัน ท่าทางตึกรูปร่างเตี้ย ๆ เท่ากัน เป็นห้างและบ้านคน ที่ใหญ่ก็เป็นโฮเตล ดูชวนให้งามมาก นอกนั้นก็เป็นตึกแถวบ้าง ไม่สู้จะดี บ้านแขกไม่เห็นใครมี มีแต่ฝรั่งมาก รถเจ็กในเกาะยวาไม่ได้ใช้เลย ใช้รถโถง ๒ ล้อเทียมม้าตัวเดียว เรียกว่าซาโด๊ะที่เป็นราคาต่ำเช่นรถเจ็ก รถรางตัวสี่มเหมือนรถไฟในวันนี้เที่ยวได้นิดเดียวก็ถึงเวลากลับ ถนนหนทางที่ได้เห็นในวันนี้วันแต่เป็นที่บริบูรณ์แล้วทั้งนั้น ดูไม่มีที่ติเลย เราออกชอบออฟพีศไปรษณีย์ของเขา ดีน่าจะมีในกรุงเทพ ฯ บ้าง คือเป็นเรือนรูป ๘ เหลี่ยมเล็ก ๆ คล้ายกรงนก ตั้งตรงหัวแหลมถนนเหมือนถนนสามแยก มีออฟพีศนั่งกลางมีหญ้ารอบชวนงามดี อีกอย่างหนึ่งเป็นมอนูเมนต์รูปต่าง ๆ มีกว่า ๓ อัน ตั้งตรงหัวแยกถนนอย่างนี้เหมือนกัน

กลับรถไฟตามเดิม มาถึงบุยเตนซอรคฝนตกเวลาบ่าย ๕ โมงนาน กินข้าววันนี้สมเด็จน้าไม่เสด็จลงเสวย กินข้าวแล้วเรารีบลุกก่อนคน พอเข้าห้องใจก็สบาย ความสุขนี้เกิดในเวลากลับถึงห้องมากกว่าเวลาเที่ยวอยู่

บุยเตนซอรค

วันที่ ๑๓

วันศุกร์ที่ ๑๗ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๖ ๑๕ ๖ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เช้า ๒ โมงแต่งตัวกันหมดแล้วต้องนั่งคอยกรมหมื่นมหิศร ยังไม่บรรทมตื่น ต้องให้นาย

เปรมไปปลูกบรรทม ไปดูตลาดอยู่ไม่ไกลกับโฮเตลนัก เป็นตลาดนัดขายกันเป็นวัน ๆ ตลาดใหญ่พอใช้ เป็นโรงปลูกแคร่อย่างโซม ๆ ขายของกิน มีโรงตึกใหญ่ทำนองโรงลครอีก โรงตั้งขายของช่องเสา ขายของกระจุกกระจิกทำในเมืองนนมผ้าซ่าโหร่งเป็นต้น เดินดูรอบไม่ได้ซื้ออะไร แล้วออกถนนใหญ่มรานเจกข้างแถบนดูเป็นเมืองจนทเดยว เพราะไม่มชาตอื่นปนเลย ขายของโค้ง ๆ (เรียกตามท่าไห้วของจีน) ต่าง ๆ แล้วขนรถเทยวต่อไปข้างแม่น้ำจละวอง เป็นเหมือนลำขารไทรโยค ไม่สมเรียกแม่น้ำเลย ถนนในเมืองนี้เลวมากเต็มที รถไม่มยางกระเทือนจนตัวชาสองข้างทางมีบ้านแขกเป็นพัน นอกจากบ้านแขกก็เป็นนา แต่ไม่พบที่เป็นป่าทึงเฉย ๆ เลย กลับมาถึงโฮเตลสัก ๕ โมงเช้าเห็นจะได้ กินข้าวแล้วนอนกลางวันอีก กำลังจะเอาอย่างคนวิลันดา แต่นอนไม่หลับเลย

เวลาบ่าย ๕ โมงไปดูโรงพยาบาลบ้า เป็นการสมประสงค์ของเราอย่างยิ่ง วันนี้เป็นวันพระจะนุ่งแดงกลัวบ้าจะตนจงตองนุ่งสอน ทูนหม่อมเอยดน้อยมาขอไปด้วย มีพวกมดหมอคือท่านเจียกหมอไรเตอร์ไปด้วย นอกจากนนกผู้คุมสำรับเก่า คือกรมขุนสมมตและกรมหมื่นมหิศรเป็นต้น ระยะทางประมาณ ๑๕ มินต ตามทางมีบ้านฝรั่งราย ๆ ผ่านโรงทหารและป่าซ้ามีอนุเมนต์รูปต่าง ๆ เต็มไปทังนน เขากนรวเหล็กดูไม่ใคร่เห็นถนัด ออกอยากเข้าไปดู ไปอีกครู่หนึ่งก็ถึงโรงพยาบาลบ้า กนรวเหล็กเหมือนกันใหญ่โตมาก มีพณพาทย์ชวาอยู่วงหนึ่งตรับอยู่หน้าโรง ตกแต่งของช้างสำหรับรับเสดจสมเดจน้า แต่สมเดจน้าไม่เสดจ พอรถเทยบทีตานายใหญ่กระโดดมารับมือลงจากรถพาเข้าไปข้างใน เป็นที่รับแขกก่อนแล้วจึงเดินทางฉนวน คือเป็นทางเดินมีหลังคาตลอดไปอีกเรือนหนึ่งที่เป็นที่คนบ้าอยู่ ห้องคนเดียวไม่ปะปนกับคนอื่นมีเครื่องเรือนเหมือนคนดี ๆ มีห้องนอนห้องหนึ่งห้องนั่งห้องหนึ่ง ชนิด ๒ มีแต่ห้องนอน ต้องกินข้าวปนกันกับคนอื่น ๆ ชนิด ๓ อยู่รวมกันเป็นห้องใหญ่ห้องเดียว ตั่งเตียงเป็นแถวสองข้างหันเข้าชนกัน เขาคัดเป็นพวก ๆ บ้าผู้ชายฝรั่งพวกหนึ่ง ผู้หญิงฝรั่งพวกหนึ่ง ให้อยู่เรือนอย่างที่เคยอยู่ คือที่กล่าวมาแล้วนน ว่ามีถึง ๓๐๐ คนด้วยกัน บ้าแขกก็ให้อยู่เรือนอย่างแขก คือเป็นกระท่อมฝาแผง ผู้หญิงส่วนหนึ่งต่างหากเหมือนกัน มีบ้ามาก ๆ ต้องอยู่ในเรือนหน้าต่างเป็นลูกกรงเหล็ก รวมบ้าในโรงนมทังแขกฝรั่งเจ็กถึง ๘๐๐ คน โรงใหญ่มาก มีสวนมีรอกพร้อม ตามระหว่างเรือนฝรั่งมีสวนอย่างฝรั่ง ปลูกต้นไม้เป็นหย่อม ๆ มีหญ้ามีที่นั่งเล่นเป็นที่สบาย ข้างเรือนแขกก็มีสวนอย่างแขก มีไร่ผักและสวนท้องร่องต้นหมากต้นมะพร้าวเป็นต้น เขาเกณฑ์ให้พวกที่บ้าน้อย ๆ ทำได้ บ้าในโรงนเขาไม่ได้รักษาให้หายบ้า รักษาแต่เป็นโรคอื่น ๆ ส่วนที่เป็นบ้านนเวลาคลั่งมากก็จับตัวลงนอนและขู่ควาดต่าง ๆ เมื่อ

ค่อยคลายก็ปล่อยให้สบายใจ เป็นโรงเก็บคนบ้าในเกาะชวาทั้งหมดมีโรงเดียวนี้ ผู้ที่นำคนบ้ามาไว้ต้องเสียเงินให้แก่นายโรงเป็นค่ากิน ชนที ๑ ต้องเสียวันละ ๓ กิลเดอร์ ชนอื่น ๆ ก็ลดลงมา ไม่ได้ไปอยู่เปล่า ๆ

เมื่อเวลาเดินเข้าไปดูนั้นมีเจ้าพนักงาน ๕ ฤๅ ๖ คน มีนายทหารเป็นหมอคนหนึ่งเดินกัน ๆ และนำ เพราะว่าพวกบ้านั้นเขาปล่อยให้เดินและนั่งเก้าอี้อยู่ตามเฉลียงเต็มไปทั้งนั้น เราเดินผ่านไปใกล้ ๆ บ้าฝรั่งแต่งตัวสวมกางเกงลายสีชมภู เสื้อลายสีเทา โกนหัวโล้นเหมือนกันหมด อ้ายคนหนึ่งเดินเข้ามาจนใกล้มายืนระวังตรงถวายวันทยา ที่หน้าอกติดตราติดเหรียญทำด้วยกระดาษ ทำออกจะดีเหมือนเหรียญจริง ๆ เขาบอกว่ามันอยากเป็นนายทหารนักก็ทำให้ตามใจ พวกนั่งเก้าอี้อยู่นั้น เมื่อเดินผ่านไปบางคนก็หัน บางคนก็ปิดหน้า บางคนก็แลดูยิ้ม ไม่มีเสียงพูดจาอะไร เรากไม่ใคร่จะกลัว ตอนนี้ พอเข้าไปที่ในห้องใหญ่ชนที ๓ พวกบ้าเต็มนอน ๆ อยู่บนเตียงนอนลุกขึ้นตั้งท่าโกรธตาขวางควงมวดทุกคน อ้ายคนหนึ่งถึงตั้งท่าก็หมด ต้องมีคนไปบังหน้าไว้ พวกเหล่านี้ลงมากทั้งนั้น เขาจับตัวให้นอน แต่พอว่าได้ไว้พัก ที่ว่าไม่ได้ไว้ไม่พักต้องมีคนยึด ๒ คนเอาตัวเข้าไว้ในซอกแห่งหนึ่ง เมื่อเราผ่านไปที่ซอกนั้นกำลังวัดเหวี่ยงเจ้าแขกคนยึดปลากันตกตักอยู่บนเตียง บ้าฝรั่งผู้ชายดูไม่ใคร่จะคลั่งเพ้อพูด มีแต่นั่งหงิม ๆ เสียมาก มีคนร้องไห้โฮ ๆ อยู่คนหนึ่ง พอเดินผ่านไปก็ร้องว่าอะไรเป็นอย่างโกรธ เจ้านายใหญ่และหมอทหารมาถามว่าไปว่าไม่กลัวฤๅ แล้วเข้าไปที่บ้าผู้หญิงฝรั่ง ดูสังเวชใจมากกว่าผู้ชาย ที่บ้านอยเขาก็ให้นั่งเก้าอี้เต็มไปทั้งนั้น แต่มพูดมหัวเราะมร้องไห้ ไม่มีอย่างที่บึดหน้าเลย ดูเราทุกคน ที่บ้ามากก็นอนเหมือนกันกับผู้ชาย พอเข้าไปในห้องก็ลุกขึ้นหมด คนหนึ่งลงมาจากเตียงจมาที่พวกเรายืนแต่ตานายใหญ่กันไว้ ลุกขึ้นคลั่งเสียงอึกทึกไปทั้งนั้น ผู้หญิงคนหนึ่งปวดหัวเอามือกดที่ขมับร้อง แล้วหัวร่อ แล้วร้องตะโกน (ที่นองยายสำฤทธิ์) เขาพาให้รีบ ๆ ออกไปโดยเร็วไม่ให้อยู่ช้า แล้วที่คลั่งมากก็ไม่พาไป ว่ามันจะด่าให้ พาไปที่โรงแขกแห่งเดียว ยืนมองเข้าไปทางช่องลูกกรงหน้าต่างเห็นมันนั่งหน้าเซียวอยู่ไม่เห็นทำอะไร อยู่รวมกันน่ากลัวยิ่งกว่าตาย บ้าแขกที่ปล่อยนั้นกำลังกินข้าว อ้ายคนหนึ่งกำเนื้อมากับหัวตักแตนกับจิงหรีดแมลงเม่าที่ต้มเกลียมากินเวา ๆ บอกว่ากินปลาดาวาย กรมขุนสมมตโปรดถึงกับรับสั่งว่าให้กินก็เอา บ้าแขกแต่งตัวเหมือนกัน สวมกางเกงเป็นลายซ่าโหร่ง เสื้อสีน้ำเงินโพกผ้าลายสีแดง ที่บ้าแขกผู้หญิงไม่ทันไป พอฝนตกลงมาเขาก็พาไปพักที่โรงไว้เครื่องยาและไว้ตำราเพื่อได้ดูในที่นั้น ในหลังเก็บเครื่องยามียาต่าง ๆ และเครื่องมือ มีหัวกระโหลกคนตั้งอยู่บนชั้นประมาณ ๒๐ เป็นหัวหัวคนบ้าทั้งนั้นเขาเอามาผ่าดู แล้วมานั่งอยู่ที่ห้องสมุดตำรา มีสมุดอยู่ ๓ ตู้เท่านั้น เขาเลยนำไอ

ยะบลันดา เจ้านายใหญ่ท่าทางดูจวนคลั่งเต็มที หูตาพลอยขวางไปหมด อยู่กับบ้าเคยจนกริยาเป็นบ้า ตรงจ้วบเข้ามาจุดบุหรี่ที่โคมตั้งกลางโต๊ะที่พวกผู้หญิงนั่งล้อมรอบ พระยาอนุชิตถึงกับกำหมัดจะคอยชก ฝนกยิ่งตกหนักไม่ซาเลย เจ้านายใหญ่กยิ่งคลั่งขึ้นทุกที ต้องนั่งคอยอยู่จนเกือบทุ่มหนึ่งจึงได้กลับ ตานายใหญ่กตลนตลานพลันแย่งร่มไปกางให้แล้วกางไม่ออกด้วยฤทธิ์คลั่ง ถ้าแม้นสรวมเครื่องแต่งตัวบ้าแล้วจะไม่รู้เลยทีเดียวว่าเป็นคนดี กลับมาถึงโฮเตลกถึงเวลากินข้าว คุยกันไม่เรื่องอื่น ในเรื่องบ้าทั้งสิ้น เกือบจะกลายเป็นบ้าไปด้วยทุกคน

บุยเตนซอรค

วันที่ ๑๔

วันเสาร์ที่ ๑๗ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๗ ๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เวลาเช้า ๒ โมงไปเมืองบัตเตเวีย วันนี้ไม่ได้ว่ารถไฟทั้งหลัง ต้องไปจับเอาเอง เสียจอา ๒ องค์บ่นกันพึมพำ แต่เป็นคราวพิเศษที่เกาเนอร์เยเนอราลเขาจะไปจึงเป็นรถที่ พอไปถึงก็ตรงไปกินอาหารเช้าที่โฮเตลเดอ็อินเดอ็สที่เดียว แล้วก็ไปห้างออนเดอร์ลิง ฮัลป (Onderling Hulp) ขายของต่าง ๆ หน้าห้างไม่ใคร่มีอะไร แต่ข้างในมีเครื่องตังเรือนและผ้าแพร อีกข้างหนึ่งเป็นของเล่นเด็ก ออกจากนี้ไปห้างบรัดีกัม (Bradigam) ไม่มีของมีแต่คนเยับเยือขายอยู่ ๒ – ๓ คน เสียจอา ๒ องค์นี้ไปห้างขายหนังสือที่อยู่ตรงห้างนี้ แล้วเสียจแม่กเสียจตามไปบ้าง ซื้อหนังสือ มีแต่ภาษาวิลันดา แล้วไปห้างบองมาร์เช (Bon Marche) อีกห้างหนึ่ง ไม่มีอะไรจะซื้ออีก เลยกลับไปกินข้าวกลางวันที่โฮเตลเดอ็อินเดอ็ส เวลากินข้าวคุยกันถึงเรื่องบ้าเท่านั้น กินแล้วก็กลับลงรถไฟมาบุยเตนซอรค

เวลาบ่ายฝนยังไม่ตก เพราะทีนี้ฝนตกเวลาบ่ายทุกวัน เราขอให้พาเที่ยวในสวนโบตะนิคคัลการ์เดนพักหนึ่ง เป็นที่ตกลง เข้าทางด้านหน้าวังเกาเนอร์ แลเห็นกวางดาวประมาณ ๓๐๐ กว่าวิ่งเกลื่อนตามสนามใต้ต้นไม้ ไม่ได้กลัวอันใดนัก แล้วมาถนนหนึ่งที่ข้างวังข้างซ้ายมือ เป็นหนองใหญ่ปลูกบัวต่าง ๆ มีกลิ่นหอมระหลบมาเป็นกลิ่นบัวกิดอเร็ย ในสระใหญ่นั้นมีเกาะปลูกต้นไม้ใบเป็นบ่างามนัก น้ำในสระนั้นใสสอาดเต็มเปี่ยมน่าอาบ ข้างขวามือเป็นสวนปลูกต้นไม้เป็นหย่อม ๆ ต้นไม้สองข้างถนนใหญ่จนกิ่งประกัน ตามลำต้นมีใบไม้เลอย แต่พื้นถนนนั้นไม่แน่นเกลียง พอฝนตกลงก็กลับโฮเตล

มาอยู่ทนได้เพ้าทุกวัน ถึงไม่ได้ไปทที่ประทับก็เสด็จมาในห้อง ได้พระราชทานเข็มกลัดและปันปักผ้าห่ม และได้เงินแจก ๒๕๐ กิลเดอร์

เห็นสุรย์ที่โฮเตลเดสอินเดสเวลาบ่าย ๒ โมง จับไม่ถึงครึ่งดวง

บันดุง

วันที่ ๑๕

วันอาทิตย์ที่ ๑๙ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๑๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เวลา ๒ โมงเช้าไปขึ้นรถไฟไปอยู่บันดุง รถเปลี่ยนใหม่เป็นรถสำหรับนอนได้ เก้าอี้เบาะหนังชัก ๒ ตัวชนกันเป็นที่นอน มีห้องแต่งตัว รถนี้มากแต่เล็กไปหน่อยหนึ่ง ถ้าคนลงกว่า ๑๒ คนก็นอนไม่ได้ แต่ถึงดังนนกนงหลับได้ทมทกนตรงหวยนออกมาพอบังกันได้ มโตะและทเขยบุหรี่นั่งรวมกันหมดทั้งผู้กำกับ ห้องแต่งตัวเป็นอันเข้าไม่ได้ เพราะต้องผ่านผู้ชาย

รถหยุด ๗ สเตชั่น ๆ ละ ๑๐ มินิตเป็นอย่างมาก แต่ ๕ มินิตเป็นพื้น เราได้จดชื่อสเตชั่นไว้ดังนี้ สเตชันที่ ๑ Tjibadak ที่ ๒ เป็นสเตชั่นอันใหญ่ คือเมืองสุขภูมิ Soekaboemi เมืองนี้เคยเสด็จประพาศครั้งก่อน ที่ ๓ Lampigun แล้วเข้าถึง ๒ มินิต ที่ ๔ Tjibeber ที่ ๕ Tjiandjoer เป็นเมืองค่อนข้างใหญ่ทมทสำหรับคนเจ็บมารักษาตัวตั้งอยู่บนเขามีสวน มีดอกกุหลาบดอกใหญ่และดอกไม้เมืองหนาวต่าง ๆ ที่ ๖ Tjipatot ที่ ๗ Padalarang กินข้าวกลางวันในรถกับข้าวที่ห้องเครื่องต้นมาหา

ตามทางดูเพลิดเพลินด้วยภูเขาและลำธารเรือกสวนไร่นา นาที่นเขาไม่ทำเหมือนนาในกรุงเทพ ฯ เขาทำเป็นขั้น ๆ เหมือนบรรได คันนาเป็นรูปต่าง ๆ ตามแต่ที่ ทำนาได้จนบนยอดเขา มีบริษัททำการไขน้ำให้ไหลมาในที่ต่าง ๆ ตามลำธารใหญ่ทำทำนบกั้นให้น้ำไหลไปช้า ๆ การทำเรื่องน้ำนพงทำขนและเป็นประโยชน์มาก เราหารู้เรื่องละเอียดไม่ รถไฟเดินขึ้นเขาดูน่าพิศวงเต็มที

มาถึงบันดุงเวลา ๒ โมง ๒ มินิต ลงรถม้ามาอยู่ที่โฮเตลโฮมันน์ Homann ยายแก่เป็นเจ้าของ โฮเตลนี้อยู่สำหรับข้างในไม่สบาย เพราะมีหลังใหญ่เป็นที่คนอยู่ได้ ๖ คน ฤๅ ครัวหนึ่ง มีห้องรับแขกและห้องกินข้าวและเฉลียงรอบ หลังนี้ต้องอยู่กลาง และมีเรือนแถวเป็นห้องเดียว ๆ มีเฉลียงข้างหน้าห้อง ระวังรอบหลังใหญ่อกทหนึ่ง มีฉนวนทางเดินมีหลังคามาถึงหลังใหญ่ ที่ว่างเหล่านี้ก็เป็นดินเฉย ๆ ปลูกต้นหมากรากไม้ไปตามที่ เขาจัดหลังกลางเป็นที่เสด็จอยู่ ห้องบรรทม

กับห้องทรงเครื่องตรงห้องสมเด็จน้า และมีห้องประทับอีกห้องหนึ่ง ห้องเสวยห้องหนึ่ง รับแขกห้องหนึ่งเป็นข้างหน้า ห้องเสด็จแม่กับห้องพระอรรคชายาตรงกัน แต่เป็นห้องทรงห้องกินข้าวเดิมของเขา เป็นห้องเล็กอยู่ไม่พอจึงต้องกินฉากยื่นออกไปที่ห้องกินข้าวนนอกคนละห้อง ถัดนนไปอีกก็เป็นห้องเจ้าจอม ๓ คน กินฉากลงในห้องกินข้าวใหญ่นั้น ดูคล้ายเรือนตุ๊กตา รอบเรือนหลังใหญ่กันแบ่งกันเป็นข้างหน้าข้างใน โต๊ะกินข้าวตั้งเฉลียงทางหน้าห้องเรา ห้องน้ำสำหรับข้างในกันแผงตั้งโอ่ง เรือนแถวรอบนั้นเจ้านายและข้าราชการอยู่

ได้เห็นดอกกุหลาบดอกใหญ่เป็นครั้งแรก เขาตั้งไว้ในห้อง เข้าใจว่าเป็นของหลวงสุนทร เพราะแกรู้ว่าเราอยากเห็นในห้องอื่นก็ไม่มี มีแต่ห้องเราห้องเดียว

บันดุง

วันที่ ๑๖

วันจันทร์ที่ ๒๐ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๒๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เช้าไม่ได้ไปเที่ยว ออกไปนั่งที่เฉลียงดูเขาพูดโทรศัพท์

บ่ายทูนหม่อมเสด็จมารับสั่งให้ไปเดินเที่ยวซื้อของตามห้างหน้าโฮเตล กรมมหิศรคุมซื้นห้าง ๓ ห้าง เป็นห้างเล็กจำซื้อไม่ได้ ที่หน้าโฮเตลข้ามมีของเครื่องทองกระจุกกระจิกแต่เป็นของเก๊โดยมาก ซื้อของพอสมควรแล้วก็กลับ วันนี้โปรแกรมจะให้ไปเที่ยวตามถนนรอบ ๆ ชมเมือง แต่กลับมาจากห้างบ่าย ๕ โมงเย็นแล้ว กรมมหิศรเลยชวนเลิกไม่ไปอีก แต่เราอยากไปเหมือนจะตาย ทูลเสด็จแม่ท่านท่านก็ไม่ยอม เพราะเหตุว่าเกรงพระทัยกรมมหิศร ด้วยท่านไม่ทรงสบายมาแต่วานนี้ยังไม่หายดี แต่ประเดี๋ยวหนึ่งก็กลับมาบอกให้ไป แต่ลงรถกับกรมขุนสมมตไปทางถนนที่พวกจีนอยู่ เขาเรียกว่าชินาแคมป์เป็น ๕ ก๊ก ถนนนี้เป็นอย่างครึกครื้นกว่าถนนอื่นในเมืองนี้ บ้านรีเยนต์ (อย่างเช่นเจ้าเมือง) สมมทเรียกว่าฮาลูนอาลูนเล็กนิดเดียว บ้านเรสิเดนต์ก็เล็ก ในเมืองนี้ดูเหี้ยว ๆ เต็มที คนฝรั่งก็น้อย บ้านเรือนแล อะไรดูคล้ายกับบุยเตนซอรคมาก บ้านฝรั่งแล้วเป็นเหมือน ๆ กันหมด จนชื่นเฟอร์นิเจอร์ มีเกาอี้และเกาอี้นั่งรูปเดียวอย่างเดียว ดูช่างซ้ำตาเสียจริง ๆ ไปเที่ยวนี้ออกพร้อมกันทุกกระบวร ซึ่งจัดกันมาแต่แรกขึ้นบก

เรายังหาได้กล่าวไปถึงกรมหลวงดำรง พิจิระ องค์อาภา เจ้าพระยาสุรวงศ์ตามเสด็จพระราชดำเนิน กรมขุนพิทย์จงขวา พระราชวรินทรตามเสด็จสมเด็จน้า กรมขุนสมมต กรม-

มหิศร ท่านเจ๊ก พระยาพิไชย พระยาอนุชิต พระโกษา พระยาระนอง ตามกระบวรข้างใน กรมสรรพสาตร์ กรมราชบุรีคุมเจ้านายเล็ก ๆ พักตองค์เสรฐวงษ์ไปกับทูนหม่อมเอียดน้อย ที่ว่านี้ชั่วแต่ตัวประจำ

เจ้านายและข้าราชการได้แบ่งปันหน้าที่ทำการกัน ตั้งแต่ทมเหตุการเรื่องจัดการไม่เรียบร้อยขึ้นที่บุยเตนซอรค เราจำได้เพียงเท่านี้ การดูแลที่อยู่เป็นธุระของกรมขุนพิทยและกรมมหิศร กรมขุนสมมตเป็นคลัง พระรัตนโกษา หลวงสุวรรณ กรมราชเลขา กรมหลวงดำรง กรมราชบุรีจงขวาดูแลการกิน แต่กรมหลวงดำรงกะโปรแกรมเสด็จประพาศด้วย กรมสรรพสาตรเรืองซอเข้าของและการช่างต่าง ๆ กรมนครไชยศรีเรืองพระราชทานตราและสิ่งของ พักตถายรูป องค์เสรฐวงษ พระยาพิไชยบรรจุของ องค์อาภา พระยาชลยุทธ หลวงปลัยตีส่งของลงเรือ พระยาอนุชิต พระราชวรินทรตรวจตราเครื่องแต่งตัวข้าราชการให้ถูกต้อง หลวงฤทธิดูแลรถ ๆ ม้า ๆ หลวงสุนทรกับพระยาตรังสำหรับจัดโฮเตล ที่ประทับและการอื่น ๆ ทั่วไป

บันดุง

วันที่ ๑๗

วันอังคารที่ ๒๐ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๓ ๆ ๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

โปรแกรมกะให้ไปดูทำยาควินน แต่ทูนหม่อมรับสั่งว่าผู้หญิงดูไม่สนุกอันใด ให้ไปเที่ยวตามห้างเล่ย กรมมหิศรเสด็จไปทอดพระเนตรยาควินน กรมสมมตทรงเขียนหนังสือ ต้องให้กรมขุนพิทย์เสด็จกับข้างใน ไปขนซอของห้างเจ๊กทางชนาแคมป ตาเจ๊กเจ้าของห้างนแซ่อุย มี ๓ คน พี่น้องหน้าตาคล้าย ๆ กัน แม่อายุ ๒๕ ผมดำสนิทไม่หงอกจนเส้นเดียวแต่ฟันหัก ต้อนรับให้เข้าไปในเรือน ในเรือนก็เป็นเรือนอย่างชาวอินดา แต่มีกระดาษแดงและแผงตัวหนังสือโคม ๆ ติดเต็มไปทั้งนน อยู่ข้างจะมั่งมี ออกจากนไปห้างฝรั่งอก ๒–๓ ห้าง ก็เลยขับรถเที่ยวต่อออกหน่อย อ้อมไปทางสนามสำหรับแข่งม้า ซึ่งมอย่างนทุกเมือง มีพลับพลาก่อหลังหนึ่ง แล้วปลูกเป็นโรงแถวสูง ๆ ยาวเกือบรอบสนาม สนามกำเริบเต็มทีไม่ได้รักษา แล้วกลับมาโฮเตลค่ำ

ทูนหม่อมเอียดเล็กไม่ทรงสบายมาแต่เมื่อถึงสิงคโปร์ หายแล้วมากลับพระองค์ร้อนอกที่บุยเตนซอรค วันนกลับประชวรจับไปอก มีอกคนยังรุ่งอาการอยู่ข้างจะมากไป

ได้พระราชทานเก้าอี้เล็กกาไหล่ทอง ๑ ชุด กับตู้หนังสือเล็กในหนึ่ง

บันดุง

วันที่ ๑๘

วันพุธที่ ๒๒ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐
ตรงกับวัน ๕ ๗ ๗ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

วันนี้ทูนหม่อมเสด็จไปสิ้นดังลายะ ข้างในไม่ได้ไปแห่งใดในเวลาเช้า จึงไปเยี่ยมทูนหม่อมเอียด พระองค์ร้อนจัดพระอาการอยู่ข้างมาก เวลาบ่ายไปเที่ยวเฉย ๆ ไม่มีโปรแกรมกับกรมชุนสมมต ไปตามถนนจนตกทุ่งนาไม่ไกล่จะสนุก ตามถนนเขาปลูกต้นไม้ชนิดที่เรียกกันว่าชุมเห็ดเป็นดอกสีแดง ๆ ไม่มีประโยชน์อันใดแต่โตเร็วร่มทุกถนน ที่นี่เขาไม่ใช่จุดโคมตามถนน เขาใช้สีขาวทาตรงโคนต้นไม้ ตรง ๔ แยกจะเลยวกทาเสีย ๔ ต้น หรือ ๘ ต้นพอเห็นทาง

พอกลับถึงโฮเตลก็เกิดความตกใจด้วยเห็นศีรพระภักตรกรมมหิศรเสียผิดปรกติ เป็นท่าตรึกตรองอย่างเศร้า ๆ ก็กลัวแต่ว่าทูนหม่อมเอียดเห็นจะเป็นมากไป เพราะเห็นอยู่แล้วเสด็จแม่ตกพระทัยมาก ทูนหม่อมก็ยังไม่เสด็จกลับ แต่ครั้นเสด็จมาแล้วก็ยังเงียบอยู่ พระอาการทูนหม่อมเอียดพระองค์ร้อนปรอท ๑๐๕ ไม่ถอยเลย มีอ้วกเป็นกำลัง จนนอนไม่หลับกันแทบทุกคน และรำคาญใจกันเต็มที่ในวันนี้ กำหนดที่จะไปสิ้นดังลายะพรุ่งนี้ก็ไม่บอกเลิก ตกลงต้องไป

บันดุง

วันที่ ๑๙

วันพฤหัสบดี ๒๒ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐
ตรงกับวัน ๕ ๗ ๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เวลาย่ำรุ่ง ๔๕ นาฬิกาขึ้นรถไฟไปสิ้นดังลายะ ตามทางเกาท์ขึ้นมาบันดุงนี้ ถึงสเตชั่นจันยอ (Tjigndjoer) ๓ โมงเช้า เมื่อจะมาบันดุงเรามัวดูเสียทางสเตชั่น ไม่แลเห็นโฮเตลเอมมา (Emma) เป็นโฮเตลใหญ่และโรงทหารใหญ่ได้เห็นแต่ไม่ถนัดด้วยเรานั่งเสียข้างหนึ่ง พลทหารที่นี่แขกกมแต่ฝรั่งเป็นพื้น เสื้อกางเกงสีน้ำเงินแก่ปักขันแดง ๆ ลงจากรถไฟมีแอดซิสตันต์ เรสิเดนต์และน้องสาวรับ กับภรรยาระเด่นอธิบดีเมืองจันยอรับ และเลี้ยงน้ำชา แล้วขึ้นรถม้าที่เขาจัดมารับเทียมม้าสี่เรากับเสด็จแม่เสด็จอารถหนึ่ง พระอรรคชายากับเจ้าจอมรถหนึ่งพระยาชลยุทธคุม พระยาพิไชย

กับพระยาอนุชิต พระโกชามารถซาโต๊ะ รถขับเร็วจี๋ หวดแซ่จนโคลนกระเด็นเปื้อนไปหมด มีพวกแขกเรียกว่าเทศาเวดานาคือพวกกรมการขี่ม้านำตาม แต่งตัวเสื้อกางเกงดำมีแถบทองตะพายสรวมหมวกแก๊บไม่ได้ใส่เกือก เขาจัดรับเหมือนกันกับรับเสด็จเมื่อวานนี้ ระยะทาง ๗๐๐ เส้นถึงบนยอดเขาสินดังลายะ ต้องขึ้นเขาอย่างชันมากใช้กระบอลาก และเปลี่ยนม้า ๒ พัก เวลาที่เปลี่ยนม้าเดินไปดูปลาทอง ตัวเล็กไม่ปลาดอันใด ตามทางมีบ้านคนตลอดแต่บ้านแขกเป็นพื้นฝรั่งมีรายๆ นำดอกไม้มาให้ช่อหนึ่ง มีชื่อเขียนมากถูกน้ำเลอะเสียหมดอ่านไม่ออก ดอกไม้นั้นล้วนแต่ไม่เคยเห็นแทบทั้งนั้น ฝนตกตลอดทาง พอถึงวังเกาวเนอร์ก็พักขึ้นไปดูในห้อง ไม่ได้ตกแต่งมีห้องมาก เครื่องแต่งเลว เป็นวังไม่ใหญ่นักแต่มีสวนรอบ มีน้ำพุสบายดีมาก สำหรับเกาวเนอร์เยเนอราลมาอยู่แต่ฤดูร้อน ออกจากนี้ไปบนยอดเขาที่เป็นโฮเตลและสวน มีดอกกุหลาบใหญ่ คอนโดรเลอร์ (ตำแหน่งคล้ายกับนายอำเภอ) มารับกับเจ้าของโฮเตล โฮเตลนี้ใหญ่มีคนที่มาอยู่รักษาตัวหลายครัว เขาพาไปพักที่ห้องของโฮเตลนั้นแล้วกินข้าวกลางวัน มีคอนโดรเลอร์กินด้วย คอนโดรเลอร์คนนี้กริยาเรียบร้อย แต่กรมสมมตท่านว่าแกออกจากกุละ (=แสดงความรู้โดยไม่รู้จริง) เพราะถามอะไรที่แกไม่ควรจะจำได้ก็จำได้ เรื่องแผ่นดินไหวทีนี้ละกี่ครั้งวันใดเวลาใดจำได้ทุกครั้ง กินแล้วก็ไปเที่ยวเดินในสวนรอบโฮเตล ดอกกุหลาบใหญ่ไม่มี เขาว่าฝนตกมากเกินไป ตกทุกวันมา ๓ ปีแล้ว ดอกกุหลาบก็เซียมา ๒ ปีแล้วไม่โตเลย ดอกไม้อื่นๆ ก็ไม่มีอะไรดี สวนก็ดูไม่สู้งาม บ่าย ๒ โมงเดินกลับมาทางเดิมแวะบ้านระเด่นอิปติจันยอ ตัวระเด่นมารับถึงบันได เลี้ยงน้ำชา บ้านทำอย่างฝรั่งๆ เครื่องตกแต่งเป็นรูปสัตว์ต่างๆ มีหมาบั้นด้วยดินเป็นต้น และของอื่นๆ อย่างเป็นนักเลง ตัวระเด่นท่าทางภาคภูมิเป็นผู้ใหญ่เหมือนชาวฟากข้างโน้น (ทรงหมายถึงสกุลบุนนาค ซึ่งอยู่จังหวัดธนบุรี) มีท่าคล้ายเจ้าคุณทหาร (เจ้าพระยาสุรวงษ์วัยวัฒน วร บุนนาค) แต่งตัวอย่างไปรเวตเป็นฝรั่งโบราณๆ เข้าเค้ามาก แต่ยายเมียหน้าตาแม้วแก้วเต็มทีแต่กริยาดี กลับจากบ้านของระเด่นโดยรถม้าของระเด่นภรรยาลงรถม้าส่งด้วย เขารับรองแข็งแรงดีมาก ขากลับมีหมอแก่และหมอทหารชาวอินดาที่ไปรับมาจากบัตเตเวียมาขึ้นรถไฟคันเดียวกันกับที่ข้างในไป หมอแก่คนนี้ชื่อฮูเกนส์ตราตเดนซึ่งเคยเข้าไปในบางกอกรักษาตาเจ้าคุณกรมท่าตามีด (เจ้าพระยาภาณุวงษ์มหาโกษาธิบดี ท้วม บุนนาค) หมอทหารชื่อลังเกนแบร์ก

ไปเที่ยววันนี้สนุกมากแต่ไม่สบายใจ เลยจืดชืดไปหมด กลับมาถึงก็ไม่มีอะไรนอกจากนั่งร้องไห้ด้วยทูนหม่อมเอียดเล็กอาการหนัก หมอไทยไม่มีอะไรแก้แล้ว ทูนหม่อมเอียดน้อยมาอยู่ในห้อง เราต้องเป็นธุระ

บันดุง
ตั้งแต่วันที่ ๒๐ จนถึงวันที่ ๒๖

วันศุกร์ที่ ๒๕ พฤษภาคม จนถึงวันที่ ๓๐ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐

๖ วันนี้ไม่มีอะไรนอกจากความเศร้าโศรกด้วยทูนหม่อมเอียดเล็กประชวรหนัก ลงจนถึงนั่งดูพระทัยกัน เจ้านายและข้าราชการได้เข้ายามพยาบาลกันทั้งหมด

บันดุง
วันที่ ๒๗

วันศุกร์ที่ ๓๑ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๖ ๑๕ ๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

ทูนหม่อมทรงบูชาพระไชย เชิญขึ้นตั้งบนโต๊ะตกแต่งดอกไม้

วันนี้ไม่ได้เสด็จเข้าไปที่ทูนหม่อมเอียดเลยด้วยทอดพระเนตรไม่ได้ ประทับห้องนอกรับสั่งเรียกเจ้านายเข้ามาประชุมคิดการต่าง ๆ ที่จะกลับบางกอกเป็นการสำเร็จในวันนี้ เป็นที่เศร้าโศรกและสยดแสยงใจยิ่งนัก เราหมดความคิดที่จะจดจำอะไรได้ ที่โฮเตลเวลานี้คนตื่นกันโดยมากทั้งวันยังค่ำคืนยังรุ่ง แต่เงียบเหงาเหมือนไม่มีใครอยู่ จนขึ้นเสียงรถม้าที่เคยได้ยินก็ไม่ได้ยิน ด้วยมิสเตอร์เวลเลตเตเข้าจัดการขนฟางมาถมถนนหน้าโฮเตล และระฆังที่ตีเวลากินข้าวเขาก็เลิกหมด

บันดุง
วันที่ ๒๘

วันเสาร์ที่ ๑ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๗ ๑๕ ๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

วันนี้เป็นวันวิสาขะบูชา มีผู้ถวายดอกไม้มาก เราเป็นหนจัดกับเจ้านายเล็ก ๆ แล้วตั้งที่โต๊ะพระไชย เจ้านายทรงบูชากันทั้งหมด ทูนหม่อมทรงทำน้ำมนต์สำหรับให้ทูนหม่อมเอียดเสวยวันนี้พระอาการค่อยคลายขึ้นมาก แต่ยังไม่มีความหวังใจว่าจะเป็นไม่อันตรายด้วยยังอ่อนมากเต็มที

ทูนหม่อมก็ไม่ทรงสบายจึงเสด็จออกจากโฮเตล เพื่อเปลี่ยนอากาศตามหน้าโฮเตลให้ทรงสบาย รับสั่งชวนเราไปด้วย มีกรมขุนพิทย์กับเจ้าพระยาสุรวงษ์ตามเสด็จและมหาดเล็ก พบกรม-หลวงดำรงกับมิสเตอร์เวลเลตเตตามทาง จับมือกับเวลเลตเต ตาคนนี้เคยเห็นหน้ามาแต่บุยเตนซอรค

เป็นสเกรตตารีของเกาวเนอร์เยเนอราล เขาให้มาสำหรับตามเสด็จ ไปที่บ้านที่เขาเลี้ยงไก่และนกพิลาบ มีไก่อยู่ ๔ ครอกด้วยกัน พันธ์มาจากเยอรมันบ้างเบลเยี่ยมบ้าง ไก่ตะเพาก็มี นกพิลาบมีหลายอย่าง เขาให้เรา ๒ คู่ เป็นนกเปาเตอตัวใหญ่มาก ราคาคู่ละ ๒๐๐ กิลเดอ เจ้าของใจดีมาก กลับจากที่นี่ไปในสวนบ๊อกิ คร่ำหนึ่งก็กลับ สวนนี้ไม่งามเลย มาถึงโฮเตลค่ำ ประทับในห้อง ประทับรับสั่งกับเจ้านายถึงเรื่องทูนหม่อมเอียด เรากไม่มีอะไรนอกจากนั่งร้องไห้ คิดอะไรก็ไม่ออก ใจคอไม่อยู่กับตัว

บันดุง

วันที่ ๒๙

วันอาทิตย์ที่ ๒ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกันวัน ๑๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

ไปตามเสด็จเหมือนเมื่อวานนี้ ไปบ้านระเด่นตำมหงง มีเลยงนาซา ที่บ้านนี้เล็กกว่าจันยอ เมียเป็นคนรู้ภาษาดัช รูปร่างเล็ก ๆ คล่องแคล่ว ท่าทางเก๋หย่อน ๆ ดูเด็กกว่าตำมหงงมาก เขาจัดให้คนมาขายของที่บันดุง (ที่รับแขก) มีของแขกเป็นเครื่องสานต่าง ๆ เป็นต้น ระเด่นอายู (เมียตำมหงง) ให้กระบะไม้แกะโปร่งใบหนึ่ง แล้วมีลครตันดักให้ดู เราต้องคุยกับแก กรมขุนพิทย์เป็นล่ามอังกฤษ เวลเลตเตเป็นล่ามมลายู ทูนหม่อมไม่สบายพระทัยเลยรีบเสด็จกลับ พระอาการทูนหม่อมเอียดยังมากอยู่ แต่มีความหวังใจกันแล้วว่าจะรอดได้

วันนี้เราไม่สบายเป็นหวัด แล้วเลยเป็นหืดแต่ไม่มาก

บันดุง

วันที่ ๓๐

วันจันทร์ที่ ๓ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๒๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

พระอาการทูนหม่อมเอียดค่อยคลายขึ้นแต่ยังมาก

เล่ากันว่าผู้หญิงแก่ชาวชวันดา ชื่อมิสซิสดัมเมอร์นำพุทธรักษาช่อหนึ่งมาถวายทูนหม่อมเอียดแสดงความเสียใจและดีใจที่ประชวรหนักและค่อยคลายขึ้นนั้น ว่าแกได้อ้อนวอนพระเจ้าให้อวยพรลงในช่อดอกไม้นี้ และจะมาขอวางลงในพระหัตถ์ทูนหม่อมเอียด เพื่อจะได้หายประชวร

พูดพลางน้ำตาไหลมิสเตอร์เวลเลตเต้ผู้นำมาก็น้ำตาคลอด้วย คนวิลันดาใจดีนัก ที่ทูนหม่อมเอียดประชวรนี้ข้างราชการและพ่อค้าพากันวุ่นวาย จะต้องพระราชประสงค์สิ่งใดเป็นได้ทุกอย่าง

เรายังไม่สบายแต่เราไม่ได้หยุด ไปเผ้าแทนทั้งหืด ๆ ยังงั้น

บันดุง

วันที่ ๓๑

วันอังคารที่ ๔ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๓ ๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

วันนี้เป็นวันหมดเขตรไข้ที่น่ากลัวอันตรายแล้ว ดีใจกันเป็นที่สุด จะเล่าถึงเรื่องประชวรก็เล่าไม่ถูก มีทั้งความทุกข์ความขันทั้งน่าสังสารพร้อมทุกอย่าง

ตัวเราเองก็ยังไม่หายแต่อดไปเยี่ยมทูนหม่อมเอียดไม่ได้

ในวันนี้คิดแต่การที่จะหาย ค่อยมีความสบายกันทั่วหน้า

บันดุง

วันที่ ๓๒

วันพุธที่ ๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกันวัน ๔ ๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

กำหนดข้างในจะไปดูน้ำตกตาคู ตำบลจุรุง เราจะไปด้วยแต่ทูนหม่อมรับสั่งให้กรมมหิศรตรวจเสียก่อน ตกลงให้ไปดูได้ กรมพิทยุคุมทูนหม่อมเอียดน้อยไปด้วย ทางประมาณชั่วโมงเศษลงเดินไปอีก เนินเขาชันมาก มีที่ปลูกเป็นที่โรง ๔ เหลี่ยมสำหรับดู น้ำตกสูงแรงตกลงมาน้ำเป็นประกายแต่ขั้นชุ่นเต็มที มีทางลงไปข้างล่างอีก แต่เขาบอกว่าลงลำบาก เลยกลับมาตามทางเดิม

ได้พระราชทานกำไลลวด จ.ป.ร. เขียนรายวันของทูนหม่อม

บันดุง

วันที่ ๓๓

วันพฤหัสบดีที่ ๖ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๕ ๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

บ่าย ๔ โมงไปเที่ยว วันนี้โปรดให้แยกกันไป เสด็จแม่กับเรา เจ้าจอม อ. ๒ คน กรม-

ขุนสมมตกับพระรัตนโกษากระบวรหนึ่ง พระอรรคชายากับแม่ขุมกระบวรหนึ่ง แต่คนคุมนั้นพระยาอนุชิตเป็นตัวยืน นอกจากนั้นแล้วแต่จะจับได้ เดินไปดูที่เลี้ยงไก่ที่เคยตามเสด็จไปดูแล้วนั้น ออกจากนั้นไปที่ร้านขายขนม อยู่ถัดที่เลี้ยงไก่ไปหน่อยหนึ่ง เป็นร้านเล็กนิดเดียวแต่มีขนมดี ๆ ขายมาก อยู่ข้างจะแพงเหลือเกิน ซื้อสิ่นเกือบ ๑๐ กิลเดอ แล้วขึ้นรถไฟตามถนนหลายถนนจนตกทุ่งนา เลยไปจนเกือบจะถึงเมืองปั้นจรัน พบตะพานโค้งทาสีแดงที่ยังไม่มีใครได้ไปถึงเลย ข้ามแม่น้ำซรัมเปนแล้วเข้าไปในห้องแขกราษฎร เขารับรองให้เข้าไปในเรือน มีดและสกปรกเต็มที ได้นกมาตัวหนึ่งเรียกว่าบุรงกะติรัง เลี้ยงด้วยกล้วยบ้านแล้วมันติดคนน่าเอ็นดู

บันดุง

วันที่ ๓๔

วันศุกร์ที่ ๗ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๖ ๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

รับสั่งให้ไปเที่ยวเดินเล่นตามกำบง (หมู่บ้าน) หลังโฮเตล เวลาจะไปเกิดเรื่องจะแยกกระบวรหรือไม่แยกขึ้น ต่างคนก็ออกมาตั้งท่าไม่ถูก ยืนรอแน่นอยู่ที่ประตู เสด็จแม่รับสั่งถามกรมขุนพิทย์รับสั่งว่าแล้วแต่จะโปรด แต่ก็ไม่มีใครอยากรวมกันทั้งนั้นแต่ไม่ได้รับคำสั่ง กรมขุนท่านอดรนทนไม่ได้ก็บอกเข้ามาว่าเสด็จแยกเลยสมความปรารถนากันทั้งสองฝ่าย เดินทางส่วนผักยายโฮมันน์ มีผักกาดเป็นพันสำหรับทำสลัดทั้งเช้าทั้งเย็นกับเนื้อบฟสเต็ก อาหารที่นี่ซ้ำกันทุกวันไม่เปลี่ยนทั้งกับข้าวแขกกับข้าวฝรั่ง กินซ้ำจนเคย วันไหนไม่ได้กินสลัดกับบฟสเต็กก็ดูรู้สึกไม่อิ่ม ดูหิวโหยโรยแรงไป เขาทำลูกชิดเห็นกำลังทุบให้แบนแห่งหนึ่ง กำลังต้มแห่งหนึ่ง พอออกถนนใหญ่ฝนก็ตกลงมา แวะไปพักที่โฮเตลพระยาชลยุทธ โฮเตลนี้ชื่ออะไรไม่ทราบไม่มีใครเรียก ที่หน้าโฮเตลก็ไม่มีชื่อบอก เป็นโฮเตลใหญ่ มีสวนหน้าโฮเตล แต่ดูเลวกว่าโฮเตลเมกอน (Magon) มีหลวงสุนทรกับพระยาชลยุทธอยู่ ๒ คน นอกนั้นถ้าใครเจ็บไข้ก็มาอยู่ เพราะโฮเตลโฮมันน์ที่ไม่พอ

พอฝนซาก็ลั่นรถ มาแวะที่ร้านนายรอด[๑] (ชื่อรอช) ช่างทองหน้าโฮเตลที่ประทับนั้น

---

๑. เมื่อสมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์ และสมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมขุนอู่ทอง ฯ เสด็จไปที่สถานตากอากาศแห่งหนึ่งในปีใดจำไม่ได้ มีแหม่มคนหนึ่งเข้ามาเฝ้าเล่าว่าเป็นลูกช่างทองที่บันดุง ครั้งเสด็จพระราชดำเนิน คือนายรอดขณะนั้นอายุ ๗-๘ ขวบ นายรอดตายแล้ว นาฬิกาที่ได้พระราชทานยังอยู่ที่เขา เขาดีใจมากที่เขามาพบเจ้านายไทยอีก

ตัวนายรอดหน้าตาเหมือนฝรั่งช่างทองที่กรุงเทพ ฯ แต่ผอมไปหน่อยหนึ่ง ไม่เห็นเหมือนแต่เรา ผู้ชายเขาก็ว่าเหมือนด้วยเหมือนกัน เป็นคนพูดอังกฤษไม่ได้ แต่ลูกจ้างพูดได้คล่องแคล่วดี พาเข้าไปดูในบ้าน ที่ที่ทำการห้องเล็ก ๆ มีคนทำอยู่ ๕ คน ในบ้านของเขาดีมชลากลางปลูกต้นไม้และเลี้ยงนก ขุนทองพูดได้ตัวโตกว่าในบางกอกมาก กรมหลวงดำรงรับสั่งว่าจะหาให้เราแต่ไม่เห็นได้มา กลับมาถึงโฮเตลฝนหาย แต่หนาวเต็มที

บันดุง

วันที่ ๓๕

วันเสาร์ที่ ๘ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๗ ๗ ๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เวลาเย็นไปห้างสโลมนซัน ห้างนี้พวกผู้ชายเขาตั้นกันว่ามีของปลาดต่าง ๆ ซื้อของพอสมควรแล้วก็ขับรถไปเที่ยวอีกเฉย ๆ หลายถนน เมื่อจะกลับโฮเตลแวะห้างเรียกกันว่านายทิม เป็นห้างใหญ่แต่ของเป็นเครื่องกระดาษดินสอแพงทุกอย่างเหลือรับ เลยกลับมาโฮเตล

พระอาการทูนหม่อมเอียดเล็กค่อยคลายขึ้นมาก พวกที่นั่งยามพยาบาลก็ได้ตั้งเวรใหม่ แต่ก่อนเมื่อประชวรมากนั้นตั้งเวรกัน ๕ คน ๔ เวร ๆ ละ ๓ ชั่วโมง แต่เวลาที่ไม่ทรงสบายมากอยู่พร้อมกันไม่ได้นั่งเวร ชั่วแต่หมอ เดียวนเปลี่ยนเป็น ๗ เวร ๆ ละ ๓ คน มหาดเล็ก ๓ คนเปลี่ยนกัน

บันดุง

วันที่ ๓๖

วันอาทิตย์ที่ ๙ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๑ ๘ ๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เย็นเป็นการอยู่เปล่า ๆ ด้วยเวลาค่ำจะไปดูลครบ้านระเด่นตำมหงง ไปซื้อเข้าซื้อของตามห้างเจ็กห้างฝรั่งตามเรื่อง

เวลายามหนึ่งทูนหม่อมเสด็จมารับสั่งเรียกไปตามเสด็จไปบ้านตำมหง ลงรถที่นั่งกับมิสเตอร์เวลเลตเต ที่บ้านแต่งซุ้มไฟ คราวนี้เขารับเสด็จที่เรือนใหม่ เป็นมุขขวางหน้าแล้วเข้าห้องยาวไปอีก ถึงห้องสักดิเขาจัดตั้งเก้าอี้เป็นที่ดูละคร ในเรือนไม่มีเครื่องเรือนอะไรนอกจากติดโคมมืด ๆ มัว ๆ ดูจนเต็มที่ มีพวกข้าราชการและภรรยาชาววิลันดามามาก ทูนหม่อมทรงนำให้เรารู้จักกับเรสิเดนต์และภรรยากับมิสเตอร์เบียรตันเลขานุการ ให้เจ้าพระยาสุรวงษ์เป็นล่าม ยายระเด่นอายูคนคล่องนั้นมาพูดคล่องใหญ่ พูดอย่างยอ ๆ สุนทรคาถาอย่างฝรั่ง พวกข้าราชการวิลันดานั้นแต่ละคนล้วนรูปร่างท่าทางเต็มที่ เรสิเดนต์เองก็พูดน้ำลายกระเด็นถูกหน้าเป็นฝอยเหลือกำลัง แต่ภรรยาค่อยยังหน่อยหนึ่ง เราถูกนั่งข้างเรสิเดนต์ เสด็จแม่ประทับข้างขวาเราและทูนหม่อม ต่อไปภรรยาเรสิเดนต์และระเด่นอายู เจ้านายมกรมพิทยกับพกตองค์อาภาองค์เสรฐวงษ์ ข้าราชการมีพระยาพิไชยและมหาดเล็ก มาแต่พวกที่ไม่เคยเห็น แต่พรพพจระเจ็บเสียไม่ได้มา นั่งข้างหลังบ้างข้างหน้าบ้าง ปนกันกับพวกฝรั่งและข้างในอื่น ๆ มีเจ้าจอม ๓ คน พระอรรคชายาไม่เสด็จ นั่งกันเสร็จแล้วก็เลี้ยงขนมและเครื่องดื่ม ละครก็ออกมาจากในห้อง เรียกว่าวายังวอง มีผู้หญิงเป็นนายโรงและนางเอก แล้วออกมารำกันด้วยมือเปล่า ๆ กับคนผู้ชายสวมเสื้อขาว มีตลก ๓ ตัวเล่นตลกเรื่องที่เล่นนั้นเล่ากันต่าง ๆ ไม่ตรงกัน เราได้ความจากเรสิเดนต์ว่าเล่นเรื่องสุขุมพร คือสยุมพร มีคนหนึ่งมาขอนางไปแต่งงาน มีคนหนึ่งมาแย่ง แล้วรบกัน แล้วคนที่มาแย่งแพ้ แล้วก็ไปรับนางมาแต่งงาน มีตลกมาเล่นไม่มีใครขัน แต่ระเด่นตามหงงขันคนเดียว ละครแต่งตัวก็เหมือนเด็ก ๆ แต่งเล่น คือสวมเสื้อแขนสั้นสีต่าง ๆ นุ่งซ่าโหร่งชักชายคล้ายหางหงษ์ มีเจียรบาทและคาดบั้นเหน่งมีทับทรวง หัวสวมเป็นรูปปั้นจุเหร็จแขก ๆ ท่องที่รำคล้ายงวมาก ว่าเป็นละครอย่างเลวเต็มทีชนิดละครบ่อน ประทับอยู่ครู่หนึ่งก็จะเสด็จกลับด้วยทรงเป็นห่วงทูนหม่อมเอียด แต่ตำมหงงจะรำต้นดักถวายก็เลยต้องเสด็จอยู่ ตำมหงงก็เข้าไปในโรงถือถาดมีผ้าแพรยาวพับวางในถาดผืนหนึ่ง มีคนถือเทียนไขกิ่ง ๔ คนรำเท้าชูผ้าเข้ามาถวายให้พระราชทานออกที่หนึ่ง แล้วเอาไปคลี่ออกเหนือบกฤชข้างหลัง แล้วก็รำทำนองสุหรานากงบวงสรวง เช่นที่นายบุศย์กับเจ้าพระยาเทเวศร์รำเมื่อเสด็จกลับมาครั้งก่อนนั้น แล้วพระราชทานแชมเปนเมื่อรำจบแล้ว ท่าทางที่รำดูออกกระดากและสั้นมากรำไม่ดี ที่สั้นนั้นเห็นจะเป็นด้วยรองเท้า เพราะแกสวมรองเท้าฝรั่งทั้งประหม่าด้วย ทูนหม่อมรับสั่งว่าแกรำไม่ดีเอง เลวกว่าคนอื่น ๆ ทั้งหมดบรรดาที่ได้ทอดพระเนตร ตกลงเป็นเราได้เห็นแต่ละครที่เลวอย่างที่สุด แล้วก็เสด็จกลับมาถึงโฮเตล ๕ ทุ่ม

บันดุง

วันที่ ๓๗

วันจันทร์ที่ ๑๐ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๒๗ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เวลาเย็นไปเที่ยวสุ่มตรังโดยไม่มีโปรแกรม ออกจากโฮเตลไปตามถนนใหญ่ แวะซื้อของเหมือนคนธรรมดาดูสนุกดี แล้วก็ขึ้นรถไปทางชานาแคมป์ แวะห้างถูกคนมาดูแน่นเลยหนีกลับโฮเตล

กลางคืนเวลาเสวยแล้วรับสั่งให้เชยนหนังสือถึงทูนหม่อมอา (สมเด็จพระราชบิดุลาบรม-พงศาภิมุข เจ้าพ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช) กับเล็ดจน้า (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ กรมหลวงทิพยรัตนกรัฎกุลณี) เรื่องพระอาการทูนหม่อมเอียดเล็ก และทำงานประจำคือเชยนรายวันจน ๘ ทุ่มนานจึงสำเร็จ กว่าจะได้นอน ๓ ยาม

วันนี้ตัดผม ให้แปลกเผ้าที่ตัด ข้าเดมท์แต่ดีพอใช้ ได้รับหนังสือบางกอกและเชยนตอบ

บันดุง

วันที่ ๓๘

วันอังคารที่ ๑๑ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๓ ๑๐ ๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

วันนี้คนเทียงผดขรรมเนียมที่เคยตนยารุงครึงหนึงพร้อมกับทูนหม่อมเอียดน้อย เพื่อล้างหน้าให้ทุกวัน ๆ วันนี้ทูนหม่อมเอียดน้อยนอนคอยอยู่จน ๓ โมงเช้า ออกส่งสารเดมท์ต้องล้างหน้าเอง แล้วข้าองครุมไปด้วย เราต้องไปบ้าวร้องทั่วไปกลัวจะเป็นมากเป็นมาย ทูนหม่อมก็ตกพระทัยพาหมอมาตรวจว่าไม่เป็นไร พอค่ำปรอทก็ลดเป็นปรกติ หมู่นี้เดมท์ช่างเจบกันเสียจริง ๆ แต่ไม่มีใครเจบมากเหมือนเจ้านายพี่น้อง เจบกันทุกคน ที่เป็นอย่างไม่เจบเลยชั่วแต่องค์อาทรคนเดียว กรมราชบุรีนี่อาการมากกว่าคนเป็นไข้บิลส์สาวะดำ

เย็นฝักตกใหญ่อากาศเย็นชื่น ไม่ได้ไปเที่ยวแห่งใด ออกอยากกลับบางกอกมากขึ้นทุกที

บันดุง

วันที่ ๓๙

วันพุธที่ ๑๒ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๔ ๑๑ ๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

วันนี้ย้ายห้องทูนหม่อมเอียดเล็กออกมาห้องกลางที่เป็นห้องรับแขกนี้ ที่ประทับทูนหม่อมก็จัดใหม่ เปิดเฉลียงออกไปอีก กันฉากรอบเป็นข้างในแต่ใกล้ข้างหน้าเดมท์ ตั้งโต๊ะเสวยที่นั่น และ

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี
หอสมุดแห่งชาติ

เก้าอี้โต๊ะเก้าอี้สำหรับประทับเวลาที่มีดฝน เพราะในห้องในมีดเต็มทนถึงต้องจุดไฟกลางวัน ทูน-หม่อมบรรทมตื่นแต่ ๓ โมงเช้า เสด็จออกเสวยที่เฉลียงที่จัดใหม่ เวลาบ่ายเขานำผ้าซ่าโหร่งทำที่เมืองปากน้ำมาขาย มีผ้าแปะหลังเก้าอี้และผ้าปูโต๊ะ รับสั่งเรียกให้มาซื้อทั่วกัน ฝนตกไม่ได้ไปไหน เลยนั่งอยู่ที่เฉลียงนั่นกับแม่เอบ แล้วทูนหม่อมเสด็จมาประทับรับสั่งเรียกกรมหลวงดำรงมากะโปรแกรมเที่ยว ตกลงจะได้ไปดูน้ำตกอีกครั้งหนึ่ง

บันดุง

วันที่ ๔๐

วันพฤหัสบดีที่ ๑๓ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐
ตรงกับวัน ๕ ๑๒ ๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เวลาเช้าไปเยี่ยมทูนหม่อมเอียดถึงตัวทีเดียว ดีใจมากที่แลเห็นดีขึ้นผิดตามาก กระดิกมือได้แล้ว กรมหลวงดำรงเสด็จเข้ามาคุยเล่นตลก และเล่าถึงเราเมื่อเด็ก ๆ ให้ทูนหม่อมเอียดฟัง พอทูนหม่อมบรรทมตื่นก็มาเฝ้า ได้พระราชทานเข็มกลัดทองขดเป็นอักษรพระนามที่ทำที่ร้านนายรอชช่างทอง

เวลาบ่ายไปเที่ยวขับรถบั้ง ๆ เล่นเฉย ๆ เพราะฝนจะตกแล้วก็ไม่ตก พอออกจากโฮเตลก็ฝนตก แล้วเลยแวะห้างแล้วก็กลับ ทูนหม่อมรับสั่งให้เข้าไปเยี่ยมทูนหม่อมเอียดอีก

บันดุง

วันที่ ๔๑

วันศุกร์ที่ ๑๔ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐
ตรงกับวัน ๖ ๑๐ ๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

วันนี้กำหนดจะไปดูน้ำตกซ้ำอีกที่หนึ่ง แต่เมื่อคนนฝนตกมากทางลื่นจึงต้องเป็นอันงด เลยไปเที่ยวขับรถเล่นตามถนนโดยไม่ได้ตั้งใจว่าจะแวะแห่งใด พอไปได้หน่อยหนึ่งก็พบศาลเจ้าแห่งหนึ่งเป็นศาลใหญ่สมควรที่จะแวะดู เสด็จอากวนให้เข้าไปดู มีจะเหว่จกวนอูตัวใหญ่และตัวเล็ก เครื่องแต่งตั้งไม่มีอะไรดี มีกระถางธูปเขียวไข่กาและขวด เสด็จอาท่านไปลูบ ๆ คลำ ๆ ว่าเลวเต็มที มีทอดเม็ดมะม่วงและทอดตัวตามแบบศาลเจ้า เฮี้ยงไม่อยู่ มีเด็ก ๆ พวกเจ็กมาวิ่งล้อมหน้าล้อม

หลัง จนบุนฮอง นายห้างกขรถถบตามมาอธิบายต่าง ๆ เลยถามถึงเรื่องมิสซิสดัมเบอร์ที่ถวายช่อดอกไม้ทูนหม่อมเอยด อยากจะไปดูหน้าตา เจ้านั่นสั่งให้คนขับรถพาไป ว่าอยู่ที่ถนนเรสิเดนต์เวค ครั้นไปถึงก็ไม่รู้ว่าบ้านไหน มันเหมือน ๆ กันไปหมด หยุดอยู่หน้าบ้านเรสิเดนต์หน่อยหนึ่งก็กลับ เรสิเดนต์ที่บ้านเล็ก แต่เป็นบ้านอย่างใหญ่ที่สุดในเมืองนี้ แล้วมาทางถนนหนึ่งที่ยังไม่เคยไปเลย ข้างคุกแยกเป็นกำแพงทึบไปหมด บนกำแพงมีกระจกบ้างเต็ม คนขับรถมันบอกว่าที่เก็บโจร แล้วแวะที่ห้างข้างโฮเตล ผู้หญิงเรียกกันว่าห้างตู้กระจกเพราะหน้าห้างเขาทำเป็นตู้กระจก ผู้ชายเขาเรียกว่าห้างนาร์ ครู่หนึ่งก็กลับเพราะถึงเวลากินข้าว พอพบกรมหลวงดำรงเสด็จมาสั่งให้ลครที่มันมาเดินอยู่ตามถนนนั่นเล่นให้ดู มีตัวลครอยู่สัก ๔ ตัวตลก ๓ ตัวว่าเล่นวายังวอง ลครพวกนี้ที่เล่นอยู่บ้านระเด่นดำมหงง เป็นลครหากินตามถนนรำเลวเต็มที่ กลับมาโฮเตล

นกพิลาบที่เข้าให้นั่นไข่ออกมา ๒ ใบ

บันดุง

วันที่ ๔๒

วันเสาร์ที่ ๑๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๗ ๑๕ ๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

ตื่นย่ำรุ่ง ไปการุตโมงเช้า สมเด็จน้าไม่ได้เสด็จกับแม่ชุ่มไม่ไป เจ้านายเด็ก ๆ มีแต่เจ้าฟ้าหญิงเล็ก (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ เจ้าฟ้ากรมขุนอู่ทอง เธอต้อยนาร์) คนเดียว นอกจากนั้นเจ็บและไม่ไปเฉย ๆ ไปรถสายเดียวกันกับทูนหม่อมเสด็จ มีบ่าวไปด้วยก็กะละคน โมง ๑ กับ ๕๗ นาทีถึงจุดยาเลงกาเป็นทางที่จะไปเมืองสุมาดัง หยุด ๑๕ นาที ทูนหม่อมเสด็จลงประพาศแต่ข้างในไม่ได้ลง เสด็จมาทรงซื้อน้ำอบฝรั่ง มีรูปสุหนันและรตูประไหมสุหรี (เจ้าผู้ครองนครสุระการ์ตะ หรือที่เรียกกันว่าเมืองโซโล กับมเหษี) มาประทานเรา ๑ ขวด ตามทางเห็นเขาหลายยอดงามนักเหมือนเขียน

เมืองการุตอยู่ในหว่างเขาคุนตอ (ยุคุนธร) และเขาปันดายัน ซึ่งเป็นเขาไฟกำลังติดอยู่ แต่เราไม่เห็นควันไฟเพราะหมอกลงปกคลุมเสีย สูงถึง ๒๖๐๐ เมเตอร กับเขากาลุงกุงสูง ๒๒๐๐ เมเตอร ตามสเตชั่นมีพวกแขกมาตั้งคลุงและโห่เซงแซ่ ถึงการุตเวลา ๔ โมงเช้า ที่สเตชั่นมีแคร

---

๑. อยู่ที่บันดุงและมาเฝ้าตั้งแต่แรกสมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์ ฯ เสด็จไปประทับที่นั่น พูดไทยได้นิดหน่อย ยากจนถึงขอเงิน ไปมาหาสู่อยู่หลายปี

ทหารวงหนึ่งเป่าเพลงสรรเสริญไทยร่องแร่งเต็มที่ คนมาดูแน่นถึงต้องเบียด รเด่นอชปติ (ข้าราชการมหาดไทยฝ่ายแขก) เมืองนี้ท่องเที่ยวกว่าตำหนิงที่บันดุง แต่งตัวเต็มยศมารับเสด็จกับแอส์ซิสตันต์เรสิเดนต์และคอนโตรเลอร์ ทูนหม่อมเสด็จไปบ้านระเด่นแต่ข้างในไปอาบน้ำร้อน แขกขับรถพาเข้าไปในบ้านระเด่นด้วย บอกให้ไปที่อาบน้ำก็ไม่พาไป จนถึงมิสเตอร์เวลเลตเตต้องมาจัดการให้เปลี่ยนรถ เพราะว่ารถนั้นมันหนักไปไม่ถึงที่อาบน้ำ

ที่อาบน้านอยู่ที่ตำบลโตรกอง ทางไกลมาก ชั่วโมงหนึ่งเห็นจะได้จากสเตชั่น แต่ไม่น่าเบื่อที่นั่งมาในรถนานเพราะตามทางดูอะไรเพลิน จวนจะถึงเป็นหนองยกคันเป็นชั้น ๆ เหมือนนาแต่ใหญ่ น้ำในหนองนั้นอุ่น ๆ มีบัวสายพอเด่นทุ่งได้สุนกด ตามทางแต่งของทิวหรูหรามีประดู่ป่าใบไม้ แล้วถึงจุปานัสซึ่งตั้งอยู่บนเนินเป็นเรือนของคอนโตรเลอร์อยู่ เดินตรงขึ้นไปบนเรือนเขาจัดรับเรือนนั้นเลกนิดเดียวฝาแผงทาสี คอนโตรเลอร์ไม่อยู่ไปรับเสด็จเสีย ไม่มีใครเลยเข้าไปในห้องอาบน้ำที่เดียว ที่อาบน้ำอยู่หลังจุปานัสมี ๔ ห้อง เป็นห้องเลก ๆ มีบ่อน้ำร้อนไหลมาแต่เขาคุนดอ ก๊อกน้ำร้อนนั้นมาแต่เขาเองไม่ต้องต้ม น้ำร้อนจัดกว่าที่เราเจออาบเอง ลงว่ายในบ่อ หาช่องน้ำออกไม่ได้ พอสระผมแล้วน้ำก็เป็นฝาเสียหมด แต่ไม่ถึงเหนียวตัว อาบน้ำแล้วไปนั่งอยู่ที่เฉลียงจุปานัสประเดี๋ยวหนึ่งก็กลับ เสด็จอาทรงเกณฑ์ให้เราไปขอบใจกับภรรยาคอนโตรเลอร์ ด้วยแต่แรกกะว่าจะให้เราคนเดียวกับเจ้านายเลก ๆ จึงได้บอกเขาว่าเราจะไป เขาก็จัดสำหรับรับเรา ครั้นภายหลังข้างในไปกันหมดก็เลยไม่ได้ผลัดเปลี่ยน

แล้วไปที่บ้านมิสเตอร์ฟอนฮอกตรงหน้าโฮเตลฟอนฮอกข้าม ซึ่งเป็นนายโฮเตลนั้น เขาจัดให้เสด็จไปพักที่บ้านเขา เพราะที่โฮเตลคนอยู่เต็มเสียหมด ในการที่มีโฮเตลเดียวโฮเตลนี้เสด็จแม่เสด็จมาอยู่เดือนหนึ่งเมื่อคราวก่อน บ้านมิสเตอร์ฟอนฮอกค่อนข้างใหญ่ บนเรือนตกแต่งดีและสะอาดมีห้องนั่งห้องรับแขกเขียนหนังสือห้องนอน เดินดูจนทั่วด้วยเขาอนุญาตให้ดู ห้องนอนสบายตรงหน้าต่างเปิดดูสวนและมีลมเข้าเย็นสบาย ห้องนั่งตั้งรูปเขียนสี ว่าตาฟอนฮอกเขียนเอง ใน ๓ ห้องนี้ใช้เกาอี้แพรเป็นชุด ๆ เครื่องเรือนดูเป็นนักเลงเล่นของทำเทียมจริง มีจานรองไข่ไก่และผลไม้ต่าง ๆ เป็นถ้วยระบายสีเหมือนผลไม้จริง ๆ ยายฟอนฮอกใจดีมาก รับรองแข็งแรงรู้จักกันตั้งแต่คราวก่อน เขาถามถึงม (ครูภาษาอังกฤษของพระเจ้าลูกเธอ) บอกว่าตายแล้วแกทำหน้าตื่น พูดอังกฤษไม่เป็น แกเห็นเป็นเราจะพูดอังกฤษได้ไปหาล่ามผู้หญิงมาพูด บอกว่าพูดไม่ได้ก็ไม่เชื่อ แล้วลงไปดูสวนพร้อมกับทูนหม่อม สวนของเขาดีมาก มีสระใหญ่เลี้ยงปลาทอง และกรงนกมีนกต่าง ๆ มาก แล้วกรงนกขุนทองตั้งเรียงรายพูดอังกฤษได้ มีหมาใหญ่ลายเสืองามมาก พ้นสวนนั้นตัดถนนทำเนิน

ทางเดิน นอกนั้นเป็นลานหญ้าใหญ่ ๆ ปลูกต้นไม้เป็นท่วงเป็นทิมไม้ลูกไม้ดอกไม้ใบ ทั้งเล่นแห่งหนึ่งเราออกชอบ เป็นต้นไผ่ ๔ ต้นปลูก ๔ เสาใบประกันร่ม ใต้ต้นทำเป็นตารางไม้เลื่อยกันเสีย ๓ ด้าน แขวนกล้วยไม้และตั้งเก้าอี้ไม้ตัวย่อม ๆ ชุดหนึ่ง กลางสวนมีต้นไม้ใหญ่ดกดงเสียหมดเหลือแต่ยอดและชักขึงเป็นเสาขง ต้นไม้กำลังงอก ข้างหลังสวนเป็นไร่ผัก พอได้เวลาก็กลับขึ้นเรือนกินข้าว ชั่วแต่ข้างในในห้องกินข้าวของเขา ทูนหม่อมเสวยที่เฉลียงนอก กับข้าวดีนัก กินแล้วก็มานั่งในห้องเขียนหนังสือ แล้วไปดูโฮเตล พอเข้าไปถึงห้องที่ข้างในมาจู๋ (=เงียบเหงา) คราวก่อนนั้นถึงเวลากลับ เลยเดินมาขึ้นรถไฟเพราะใกล้สเตชั่น กลับมาถึงบันดุงเย็นเกือบค่ำ

ออกจะติดใจการุต เพราะอากาศดีกว่าบันดุง และที่โฮเตลกว้างขวางสบายดีมาก เสียแต่ไม่มีห้างเท่านั้น

บันดุง

วันที่ ๔๓

วันอาทิตย์ที่ ๑๖ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๑ ๗ ๘ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

ฝนตกยังค่ำหนาวมาก จนเย็นจึงหายเลยไม่ได้ไปเที่ยว ค่ำเสด็จทรงรถซาโดะประพาสกับข้างใน เพราะว่าเราอยากขี่ซาโดะขึ้นก่อนเป็นต้นเหตุ บรรดาคนที่ตามเสด็จครั้งนี้เคยขึ้นกันแล้วทุกคน แต่กำหนดมานานแล้ว พึ่งจะสำเร็จในวันนี้ เพราะเป็นวันทิมสเตอร์เวลเลตเขาไม่อยู่ ด้วยเขาเลือนที่เป็นแอสซิสตันต์เรสิเดนต์เมืองเตงกรัง จึงลงไปขายที่บ้านที่เมืองบัตเตเวย พรุ่งนี้จะกลับมา ทูนหม่อมกับกรมหลวงดำรงหลวงสุนทรรถหนึ่ง เสด็จแม่กับเราพระนายสรรเพชรรถหนึ่ง เจ้าฟ้าหญิงเล็กกับพระอรรคชายารถหนึ่ง เจ้าจอม อ. ๒ คนรถหนึ่ง พระยาระนองกับพระยาตรังไม่ทราบว่าคนไหนขึ้นรถไหนแน่ ออกจากโฮเตลไปเที่ยววนเวียนตามถนน แล้วลงที่ ๔ แยก ซื้อของที่เขาหาบมาขาย มีกับข้าวและเนื้อซาเต๊ะ ซื้อทุกอย่างแล้วก็กลับมาโฮเตล กินข้าวกับของที่ซื้อมานั้น

รับสั่งให้เขียนหนังสือถึงพระยานนท (พระยาไกรโกษา ทัด ลิ่งหเส็น) ราชทูตไทยประจำประเทศเยอรมัน เรื่องกัปตันปาสเก (ครู) จะขอพระราชทานเงินเข้ามาเที่ยวในกรุงเทพ ฯ พร้อมกับน้อง (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต) ทรงปฤกษากรมหลวงดำรงและกรมขุนพิทย์ในห้องประทับ

บันดุง

วันที่ ๔๔

วันจันทร์ที่ ๑๗ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๒๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

วันนี้ทูนหม่อมไม่ทรงสบาย เพราะไม่ได้เสด็จประพาสในที่ใกล ๆ สังเกตุเห็นว่าทรงซูบและซีดไปมาก

ครั้นเวลาเย็นฝนไม่ตกก็เสด็จประพาสที่ใกล้ ๆ ส่วนเราก็ออกเที่ยวบ้าง ขับรถกัง ๆ ไปตามถนนจนตกทุ่งนา ไม่มีสนุกอันใด กลับมาแวะซื้อของห้างนายรอช แล้วเดินกลับโฮเตล กินข้าวแล้วไปเฝ้า

ให้นึกเบื่อหน่ายอยากจะกลับบางกอกเต็มที มีเสียดายอยู่ที่ได้เฝ้าทูนหม่อมมากและได้รับใช้เหมือนเมื่อเด็ก ๆ ไม่เป็นยศเป็นเกณฑ์เหมือนเมื่ออยู่ในกรุงเทพ ฯ ข้อนี้ทำให้คลายอยากกลับไปได้ แต่ความคิดถึงเสด็จน้า และคนรักคนชอบที่บางกอกนั้นมีมากทุกที

บันดุง

วันที่ ๔๕

วันอังคารที่ ๑๘ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๓๐๗๘ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

ฝนตกไม่ได้ไปเที่ยว ทูนหม่อมก็ยังไม่ทรงสบายหนักกว่าเมื่อวานนี้ บรรทมตื่นแล้วก็ประทับบรรทมอยู่เปล่า ๆ ไม่มีราชการงานเมืองอันใดทำ เลยทรงเขียนลายพระราชหัตถ์ถึงเจ้านายที่เมืองนอก เราเขียนลายพระราชหัตถ์ถึงน้องและถึงทูนหม่อมอา ได้รับหนังสือมาจากบางกอกในเวลาเย็น มีความยินดีมาก

บันดุง

วันที่ ๔๖

วันพุธที่ ๑๙ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๕ ๗ ๘ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

ตามเสด็จพระราชดำเนินไปดูการเกี่ยวข้าวที่ตำบลปาดาลารัง พร้อมทั้งสมเด็จน้าด้วย ลงรถไฟสายเดียวกันกับรถพระที่นั่ง แต่หลังหนึ่งต่างหาก ครู่หนึ่งก็ถึงสเตชั่นปาดาลารัง เวลา ๓ โมงเศษ ระเด่นดำมหงงมารับเสด็จถึงสเตชั่น ลงรถม้าของระเด่นดำมหงงจัดมารับเสด็จเทียมม้า ๔ ทางไกลมาก มาถึงที่ปรำที่ประทับทอดพระเนตรในอันนา มีปรำหลายปรำสำหรับเลี้ยงและมีการเล่นต่าง ๆ กระโจมกลางเป็นที่ประทับ มีประตูซุ้มใบไม้เยบติด ๆ กันเป็นตัวหนังสือถวายพระพร ตรงหน้ากระโจมกลางมีศาลเทวดา และมีโต๊ะและราวแขวนและวางพันธุ์ข้าวต่าง ๆ สำหรับทอดพระเนตร บรรดาคนที่เกี่ยวข้าวนั้นแต่งตัวสั้นอย่างหรู เขาคัดเอาแต่คนรุ่น ๆ สาวทั้งนั้น ลงมือเกี่ยวข้าว ใช้เกี่ยวด้วยมดชนิดหนึ่งเป็นเหล็กกลม ๆ มีถือเป็นไม้รวก มีคนใครเห็นเขาก็ต้องถามว่าอะไร ไม่เห็นมีดอะไรหมด เขาเกี่ยวทีละร่อง เมื่อเกี่ยวแล้วก็เหยียบซังข้าวละเอียดไปทีเดียว ประเดี๋ยวเดียวก็แล้วอันนาหนึ่ง แล้วมีคนหาบรวงข้าวเขย่าเป็นจังหวะตามเสียงพิณพาทย์ แล้วเสด็จไปทอดพระเนตรการเล่นตามโรงปรำ ส่วนข้างในก็มีแต่นั่งเก้าอี้อยู่ไม่ไปไหน สมเด็จน้าทรงปราศรัยอยู่กับระเด่นอายู แต่เรานั้นกรมหลวงดำรงท่านทรงพยักไปดูการเล่นตามเสด็จทูนหม่อม มีหุ่นและว่ายังต่าง ๆ แล้วเสด็จกลับมาเสวยที่กลางกระโจมนั้น มีขนมทำด้วยข้าวต่าง ๆ คล้ายขนมไทยแทบทุกอย่าง ของเหล่านี้ระเด่นอายูทำเองโดยมาก รับสั่งเรียกแต่เจ้านายผู้ชายเข้ามาเสวย แต่พวกผู้หญิงนั่งอยู่กับที่เดิม มีเจ้าพนักงานนำอาหารมาส่ง เสวยแล้วรับสั่งให้เราไปนั่งทางที่ประทับ เพื่อจะได้ดูพวกอุงคลุงมาเต้นตุงคลุง แต่งตัวเหมือนกัน ๘ คนทำนองเถิดเทิง พวกรำมนาตรำมนาทำนองยี่เก คล้ายดูแห่บวชนาคมาก รับสั่งให้พี่จระกับองค์อาภาจำไปสอนทหารบกทหารเรือสำหรับแห่พระพุทธชินราช ตอนนี้ใจเราเบิกบาน กลับมาทางเดิม ถึงโฮเตลเวลาเที่ยง

กรมขุนสมมตให้ไปดูที่อาบน้ำแห่งหนึ่ง แต่มีดฝนเสียจึงเป็นอันงด เลยไปขึ้นห้างเจ็กห้างแป๊ะไปตามแกน ๆ

มีความยินดีที่ทูนหม่อมเอยดเลิกพลิกคว่ำได้แล้ว บรรดาคนที่ได้เห็นเมื่อประชวรมากเห็นเป็นทูนหม่อมเอยดประสูติใหม่ การรักษาพยาบาลก็เป็นอย่างเลี้ยงเด็กอ่อนแท้ ๆ ฟันเร็วน่าดีใจเป็นอย่างยิ่ง ทูนหม่อมทรงทำสายสร้อยทองสลักว่าบันดุง ๑๒๐ ทำขวัญ

บันดุง

วันที่ ๔๗

วันพฤหัสบดีที่ ๒๐ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐
ตรงกับวัน ๕ ๗ ๔ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

ฝนตกอากาศเย็นชื่น ไม่ได้ไปแห่งใด

ทูนหม่อมทรงปฤกษากับเจ้านายเรื่องเสด็จเที่ยวต่อไป เพราะไม่ทรงสบายขึ้นทุกที เป็นการตกลงจะเสด็จประพาศกลางเกาะชวาราว ๑๒ วัน เป็นการตกลงให้หลวงสุนทรไปจัดการล่วงหน้า กะผู้ที่ตามเสด็จเสร็จแล้ว เราลอบดูไม่เห็นมพระนามเสด็จแม่ มีแต่เรากับเจ้าพี่หญิงเล็กและแม่ อ. ๒ คน เมื่อได้ทราบเช่นนั้นแล้วก็รู้สึกหนักใจไม่เป็นท่าทีเดียว เวลากลางคืนก็ทรงปฤกษากับกรมมหิศรเป็นการไปรเวตอีกชั้นหนึ่ง เราหาทราบไม่ว่าจะตกลงอย่างไรต่อไปในวันนี้ ทำให้ความคิดวุ่นวนเวียนไม่สบายใจ

บันดุง

วันที่ ๔๘

วันศุกร์ที่ ๒๑ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐
ตรงกับวัน ๖ ๗ ๔ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

๒ โมงเช้าไปกุหนุงบุตรีเฉพาะแต่ข้างใน ถูกเกณฑ์ให้เราเป็นหัวหน้า แม่เอียมแม่เอิบไม่ได้ไป เพราะต้องอยู่ในเวลาเข้าที ขึ้นรถของระเด่นดำมหงงจัดมารับ เป็นรถแลนดอ กับเจ้าพี่หญิงเล็กองค์สุจริตราชกรมขุนสมมตและมิสเตอร์เวลเลตเต เสด็จแม่กับพระอรรคชายาแม่ชุ่มกับองค์อาทร ไปตามทางที่เคยไปแล้ว ไปข้ามตะพานขาวคือแม่น้ำชีราเป็นที่เคยไปเที่ยวแล้ว ข้ามตะพานโค้งแดงวันหนึ่งนั้น แล้วก็ผ่านเมืองนั้นจะรันเป็นเมืองเล็ก ๆ เวลเลตเตอธิบายอะไร ๆ ตลอดทาง ดูอาการเวลเลตเตคนนี้เป็นคนคล่องแคล่ว พูดออกจะเป็นตลก และเป็นคนที่ตั้งใจจะพูดให้ถูกใจคนที่เขาจะพูดด้วย แรกออกจากโฮเตลไม่พูดอะไรเลยเป็นแต่ชำเลืองดูเรา แล้วดูเสด็จอาท่าเป็นตรึกตรอง เราเห็นดังนั้นจึงถามอะไร ๆ ออกจะอึดอัดอยู่สักหน่อยที่เสด็จอาท่านไม่สู้โปรดรับสั่งอังกฤษแต่พอถามเข้าคำแกกพูดจ้อทีเดียว แกเข้าใจว่าเสด็จอาโปรดเรื่องแปลศัพท์แสงอะไรต่าง ๆ แกก็แปลภาษามลายูถวายให้ถูกพระทัย เราก็พลอยสนุกด้วยที่เข้าใจบ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ เจริญ

ความรู้ตงพยายามไว้

ต้องนั่งอยู่ในรถประมาณ ๒ ชั่วโมงจึงถึงเชิงเขากุหนุงบุตร์ มีเกาะคานหามมาคอยแน่น ทั้งรถลากอย่างเล็กจยายกรมหลวง (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๓ กรมหลวงวรเสรษฐสุดา) ทรง ลงจากรถมาขึ้นเกาะ เวลเลตเตขึ้นเกาะนำหน้า มีคนกางพระกลดเพราะเพดานเกาะเป็นผ้าขาวบาง แดดร้อนจัด หามเรียงเป็นแถวขึ้นไปบนเขา ตามทางตกแต่งของและใบไม้ มีประตูซุ้มตัวหนังสือ ถวายพระพร และมีพณพาทย์ตามรายทางพอระยะไม่ให้ขาดเสียง คนดูแน่นราวกับแห่โสกันต์ ออกจะวางหน้าไม่ลง แห่จนขึ้นไปถึงบนยอดเขา ระเด่นดำมหงงและภรรยารับรองเลี้ยงดูบนศาลา ปรำที่ทำไว้รับเสด็จทูนหม่อม แต่ศาลาที่รับหลังนี้เป็นศาลาถาวรถือปูน นอกนั้นกปลูกขึ้นสำหรับ เลี้ยงดู มีกล้องส่องเตรียมไว้ให้ดูวิวหลายกล้อง แต่มัวชัวทุกกล้อง ดูได้แต่ทิวทัศน์รินทรดพายไป ด้วยกล้องเดียว เขานี้เป็นเขายอดกลม ๆ ย่อม ๆ จึงเรียกว่ากุหนุงบุตร มีหลายแห่ง ถ้าเขารูปนั้น แล้วพวกแขกก็เรียกว่าบุตรทั้งนั้น เขาปลูกไม้สักเต็มทั้งเขา ดูวิวเห็นบันดุงและเมืองอื่น ๆ งามดี นัก แต่จะกล่าวว่าอะไรอยู่ตรงไหนทิศไหนนั้นเป็นพ้นวิสัย ดูก็ดูไปอย่างนั้นเอง เหมือนขึ้นภูเขาทอง วัดสระเกษ ดูแล้วก็เลยและนั่งสนทนา ระเด่นอายุแต่งตัวเก่งมาก เสื้อแขกแล้วใช้แพรบางโปร่งทำ แขนอย่างเชิดตัดลูกไม้ฝรั่งเข้าสักนิด แล้วสวมกำไลตะขาบทองคำที่พระราชทานไว้นอกข้อมือเสื้อ กลัดเข็มกลัดเรือนนอก ตุ้มหูเพชรทั้งลูกลงยาดำ ดูคมคายดีมาก พูดจาทักทายเป็นอย่างสนิทสนม ช่างคล่องเสียจริง ๆ คล่องทั้งพูดทั้งกริยาทั้งจริต โก้จาจัดทีเดียว แต่ตัวตำมหงงนั้นเงอะงงเต็มที ดีแต่มือไพล่หลังทำภูมิอย่างแขกเท่านั้น ภรรยาข่มได้เต็มตัวถึงกับตบหลังใช้ให้ไปจัดการอะไร ต่าง ๆ เรียกตำมหงงว่า "กังคะ"[๑] พึ่งเสียงตะโกนดังเหมือนเรียกท่านคะ เรียกบ่อย ๆ เข้าจน ได้ยินถนัด เขายิงปืนใหญ่ให้พึงเสียงก้องบนเขา ยายคนคล่องบีดหูร้องเล่นจริตวิตวาย บรรดาคนที่ ไปพากันดูยายคนนี้เพลินทีเดียว มิสเตอร์เวลเลตเตขอถ่ายรูปเรา ต้องยอมไปยืนถ่ายหมู่กับ ตำมหงงและภรรยาทั้งเจ้านายเล็ก ๆ ๓ คน เสด็จอา ๒ องค์จะถ่ายด้วยหรือไม่ไม่ทราบ แล้วแก ถ่ายรูปพวกเศาเวดานาทั้งกอง มีปาเตะเป็นหัวหน้าที่ได้รับเหรียญราชรุจิในเวลานั้น ดีใจโห่กัน เกรียวกราวและเข้าไปจับมือกับปาเตะกันทุกคน พอสมควรแก่เวลาก็กลับ

เวลเลตเตแปลชื่อเมืองหลายเมือง เราจำได้นิดเดียวคือ เมืองบันดุง แปลว่าท่อน้ำ สุรบายาว่าปลาและจรเข้ บุยเตนซอร์คว่าเมืองไม่มีทุกข์ เขาตังกุบันเปราว่าเขาเรือคว่ำ เพราะรูป

---

๑. กัง ภาษาชวา = พี่ชาย พวกชวาใช้คำ กัะ = ไทยใช้คะ จึงมีสำเนียงคล้ายกัน

เขาเหมือนเรือคว่ำอยู่ มาถึงโฮเตลเวลาบ่ายโมง ไปเฝ้าเล่าถึงเรื่องที่ไปถวาย รับสั่งให้เล่าให้กรมหลวงดำรงฟังด้วย ดูช่างตื่นเต้นระเด่นอายูคนคล่องนนเสียจริง ๆ เล่าถึงยายคนนั้นทำอะไรต่าง ๆ ถึงกับฮา ๆ กัน แล้วเลยทรงปฤกษากับเจ้านาย ในเรื่องจะเสด็จประพาศมิดยาวาต่อไปอีก เราก็กลับมากินข้าว ไม่ทราบว่าอย่างไรต่อไป

เวลาบ่ายไปเที่ยวอีกพักหนึ่ง เที่ยวโดยอยู่เปล่า ๆ ไปขับรถตามบุญตามกรรมแล้วก็กลับมา

บันดุง
วันที่ ๔๙

วันเสาร์ที่ ๒๒ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐
ตรงกับวัน ๗ ๗ ๔ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

ทูนหม่อมเอยดขนเก้าอคนไข้ใส่ออกมานอกห้องได้แล้ว เป็นที่ยินดีกันทั่วหน้า บ่ายฝนตกชื้นหนาวเยือกเย็นไม่มีความสุข ไม่มีเรื่องจะเขียน ไม่ได้ไปไหน

พวกกับบีตันจันเมืองโซโล[1] มาเฝ้า สมเด็จน้าเสด็จออกรับ กับบีตันจันคนนั้นหน้าตาเหมือนไข่เบ็ดเขียนเป็นจมูกปากเป็นหน้าคน ทั้งลูกสาวก็เหมือนไข่เหมือนกัน

บันดุง
วันที่ ๕๐

วันอาทิตย์ที่ ๒๓ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐
ตรงกับวัน ๑ ๗ ๔ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

อากาศโปร่งไม่มีฝน ไปดูที่อาบน้ำที่ได้ชวนกันไว้พึ่งได้ฤกษ์วันนี้ พอออกจากโฮเตลก็พบทูนหม่อมทรงพระดำเนินอยู่หน้าโฮเตล ต้องไปอย่างช้า ๆ ตามเสด็จจนถึงถนนเลี้ยวหน้าคลับกเลี้ยวหนึ่งมา ทางไกลมากกว่า ๒๐ นาทีถึงต้องลงเดินไปอีกเป็นเนินลงสูง ๆ ห้องที่อาบน้ำอย่างเดียวกับที่บุยเตนซอร์คเว้นแต่โล่โครกเต็มที่ มีอยู่ ๒ ห้อง น้ำนั้นเป็นน้ำมาแต่เนินนั้นเอง เอาไม้กระบอก

---

๑. ชื่อนายเบ็ฮวดกุน ภายหลังมีบ้านอยู่ที่สิงคโปร์ได้เคยรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า ฯ และสมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์ ฯ ที่บ้าน และได้นำกาน้ำชาทองซึ่งได้รับพระราชทานมาอวด

จมเข้าไปที่ตรงไหนก็มีน้ำไหลออกมาได้ตามความประสงค์ ที่เนินดินตรงนี้คล้ายสันชะบุบน้ำตั้งไว้ ดูปลาดี ถ้ามีในกรุงเทพ ฯ ที่สวนดุสิตเป็นต้นเห็นจะเล่นได้สนุกดีเดียว ทำเป็นน้ำตกก็ได้ น้ำที่ไหลมานี้ใสสะอาด เขาปูเสื่อรับบนแคร่ นั่งดูลำธารและท้องนาอยู่ครู่หนึ่งก็กลับ แวะดูบ้านตาเจ้าของที่อาบน้ำ ในบ้านไม่มีอะไรจนเต็มที่ เสด็จแม่ให้เงิน ๒๕ เซนต์ และขึ้นรถกลับมาทางถนนชีนาแคม์ป แวะตลาด พอเดินเข้าไปได้หน่อยหนึ่งคนวิ่งมาดูแน่น มีเด็ก ๆ ลูกแขกลูกเจ๊กมากกว่าผู้ใหญ่ เลยต้องกลับ

ได้พระราชทานสมุดโปสการ์ด สำหรับเก็บโปสการ์ด

บันดุง

วันที่ ๕๑

วันจันทร์ที่ ๒๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๒ๆ ๘ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

ในหมู่นี้เวลากลางวันเราไม่ได้อยู่ห้องเลย ตั้งแต่บรรทมตื่นนั่งคอยรับราชการอยู่ที่ห้องประทับเสมอ ตั้งแต่ทูนหม่อมเอยดฟันขึ้นแล้วทูนหม่อมทรงว่างไม่มีพระราชธุระอันใดหมด จนไม่ทรงสบายก็เสด็จประทับบรรทมอยู่ในห้องนี้ แล้วเสวยกับเจ้านายผู้ชายทุกเวลาผลัดเปลี่ยนกัน น้องยาเธอ ๒ องค์ ลูกเธอองค์หนึ่ง แต่กรมหลวงดำรงเสวยประจำ เสวยแล้วเสด็จเยี่ยมไข้ทั่วทุกไข้ คนไข้ก็ไม่มีใครนอกจากลูกเธอ แล้วก็ประทับคุยกับเจ้านายผู้ชายบ้าง ทรงพระอักษรบ้าง ส่วนเจ้านายผู้ชายก็ว่างหมด ไม่มีการงานอันใดมาประทับเต็มพร้อมกันอยู่หน้าโฮเตล คุยและคอยเฝ้าจนเสด็จขึ้นแล้วจึงไปบรรทม เว้นแต่กรมมหิศรเข้าเวรกับพวกหมอ อยู่ตั้งแต่ ๔ ทุ่มจนรุ่ง เวลากลางวันไม่ได้เสด็จมาประทับหน้าโฮเตลเลย ส่วนข้างในเสด็จแม่ก็ว่าง ไม่ได้เข้าไปพยาบาล เวลากลางคืนเสด็จไปเฝ้าจนเช้าที่ เวลากลางวันอยู่ห้องและไปเยี่ยมทูนหม่อมเอยด แต่พระอรรคชายาไม่ได้เสด็จไปเฝ้าเลย เป็นแต่ไปเยี่ยมทูนหม่อมเอยด และดูแลการเครื่อง ต่อมธุระจึงได้เฝ้าทูนหม่อมครั้งหนึ่ง สมเด็จน้าเสด็จออกพยาบาลเท่านั้น ไม่ได้เสด็จมาที่ทูนหม่อมเลย การที่อยู่กินนอนและความประพฤติในเวลานี้ดูคล้ายกับชาวบ้านชุนนางฤๅเจ้านายผู้ชายนอกวัง ไม่มียศศักดิ์ธรรมเนียมข้างน้ำข้างในเหมือนอยู่ในกรุงเทพ ฯ

เวลาเย็นไปเที่ยวเดินทางถนนกำบง ออกถนนใหญ่หลังบ้านระเด่นตำมหงง เห็นลูกสาวระเด่นตำมหงงแพรสีม่วงคล้องคอทั้งสวมเสื้อผ้าดอกเดินอยู่หลังบ้าน ทำหน้าเก้อ ๆ แล้วไปดูวัด

แขกเรียกว่ามิสยสนั้น ไม่ใหญ่นัก มีบันได ๔ ด้าน หน้าบันไดเป็นสระน้ำเต็มขนไม่ได้ข้ามก็ไม่ได้ ผู้ที่จะขึ้นไปบนโบสถ์ต้องลุยน้ำขึ้นไป เพราะเขาสำหรับพวกแขกล้างเท้า มีคนเฝ้ามาเปิดประตูโบสถ์รับ จะขึ้นไปก็ไม่ได้ เลยยืนดูอยู่ที่หน้าโบสถ์ เห็นมีขรรมาศน์อันหนึ่ง พระโกชา (พระโกชาอิสหากข้าราชการไทยมุสลิม ตามเสด็จในหน้าที่ล่าม) แกดีใจมากในการที่มาวัด อมยิ้มอมแย้มจนหน้าแดง กลับจากวัดขึ้นรถม้าไปเที่ยวต่อออก แล้วมาแวะที่ห้างตู้กระจก วันนี้ชอบกลได้พบคนมาก คือพวกไทยด้วยกันก็มาก พบทูนหม่อมที่ห้างสโลมนและห้างตู้กระจกเป็น ๒ ครั้ง พบสมเด็จน้าที่ห้างเสาชิง พระอรรคชายาที่ร้านเจ๊ก แล้วยังพบเจ้านายเล็ก ๆ และผู้ชายข้าราชการอีกหลายคน มีหมอไรเตอร์เป็นต้น แล้วพบเรสิเดนต์กับภรรยาพาลูกมาทั้งกอง ลูกแฝดคู่หนึ่งเป็นผู้หญิงขนาด ๗ ขวบ ๑๐ ขวบ เห็นหน้าไม่ถนัดด้วยเป็นเวลาค่ำ

วันนี้ได้กำหนดการที่จะเสด็จเที่ยวต่อไป และกะวันกลับบางกอก วันที่ ๒๗ มิถุนายน เสด็จประพาส วันที่ ๒๕ กรกฎาคมเป็นถึงบางกอก ผู้ที่ตามเสด็จกตกลงอย่างที่กะไว้เดิม แต่เพิ่มเสด็จแม่ขึ้นอีกพระองค์หนึ่ง เรามีความยินดีมากที่จะไม่ต้องจากกัน และได้เที่ยวด้วย

บันดุง

วันที่ ๕๒

วันอังคารที่ ๒๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๓ ๑๐ ๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

ทูนหม่อมเอียดทรงเกาะลออออกมาอยู่ที่ห้องประทับ พอฝนตกก็กลับเข้าห้อง

ทูนหม่อมรับสั่งให้หาเจ้านายเสด็จอามาปฤกษาการต่าง ๆ ตอนดึกกรมหลวงดำรงเสด็จเข้ามาคุย แล้วทูลทูนหม่อมว่าจะพยายามให้เรารู้ภาษาอังกฤษให้ได้ ส่งหนังสือพิมพ์ให้อ่าน แต่เราไม่ได้อ่าน พอเสด็จเข้าก็ไปนอน

บันดุง

วันที่ ๕๓

วันพุธที่ ๒๖ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๔ ๑๑ ๘ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

ทูนหม่อมเสด็จไปทรงซื้อโปสการ์ดมาประทานสำรับหนึ่ง

เวลาเย็นไปเที่ยวตามเคย ไปจนถึงตะพานโค้งแดง ที่กรมขุนพิทย์ถูกพระอรรคชายาให้พา

ไป เพราะกระบวนนี้หลงไปพบเข้าและมาเล่าว่าสนุกกัน ก็เกิดอยากไปขึ้นบ้าง ครั้นไปแล้วมาบอกว่ามันทาสีขาวหาใช่สีแดงไม่ เพราะฉนั้นจึงเป็นข้อเถียงกันขึ้น จึงต้องไปดูให้เห็นจริง เพราะอากาศโปร่งไม่มีฝน ไปถึงก็ทาขาวจริง ๆ ได้เลียงคนที่อยู่ที่นั่นเขาว่าพึ่งทาเปลี่ยนใหม่ แม่น้ำตรงนี้เขาเรียกว่าแม่น้ำจตารม สายเดียวกับที่รำเปน แต่เขาเรียกแบ่งเป็นตำบล ๆ รถหลังล้อหักต้องลงเดินรอ พอตีล้อแล้วก็กลับ

บันดุง

วันที่ ๕๔

วันพฤหัศบดีที่ ๒๗ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๕ ๑๒ ๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

ไปเดินเที่ยวตามหน้าโฮเตล ซื้อของตามห้างแล้วก็กลับ

ทูนหม่อมเสวยกับเจ้านายที่ไม่ได้ตามเสด็จประพาศเป็นการลาและส่งเสีย เข้าที่ห้วค่ำ

ออกจากบันดุงไปแรมเมาซ์

วันที่ ๕๕

วันศุกร์ที่ ๒๘ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๖ ๑๓ ๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

ออกจากบันดุงประพาศในกลางเกาะยาวา ตามที่ได้กำหนดไว้

ผู้ที่ได้ตามเสด็จนั้นคือ เสด็จแม่ เรา สมเด็จหญิงนิภา แม่เอียม แม่เขบ เจ้าถนอม กรมหลวงดำรง กรมขุนพิทย์ พิกัยยากร พิจิตร องค์อาภากร องค์เสรฐวงษ์ ท่านเจียก เจ้าพระยาสุรวงษ์ เจ้าหมื่นสรรเพช หลวงศักดิ์ หลวงฤทธิ รองเสนอ หลวงสันท์ หมอเฮส์

ตื่นแต่ย่ำรุ่ง แต่งตัวแล้วไปทูลลาสมเด็จน้า ขึ้นรถม้ากับกรมขุนสมมต รับสั่งว่าเป็นการส่งเสด็จเสด็จแม่ สมเด็จน้าและเจ้านาย ข้าราชการที่เหลืออยู่ไปส่งเสด็จถึงสเตชั่น เรสิเดนต์ก็มาส่งเสด็จด้วย ต่างคนต่างลากันที่สเตชั่นเราได้ทูลลาแต่กรมขุนสมมตและกรมมหิศร กรมสรรพสาตรไม่ได้ทูลลา โมง ๕๐ นาฬิกรถไฟออกจากสเตชั่น หยุดตามสเตชั่นต่าง ๆ เล็ก ๆ น้อย ๆ เราหาได้จดไว้ไม่

เวลาเที่ยงถึงตักลักมลายะ ตำบลเวดานาในมนุนยาหยา มีแอสซิสตันเรสิเดนต์ ปาเตะเมืองมนุนยาหยามารับเสด็จ เราขึ้นรถไปกับเสด็จแม่ กรมขุนพิทย์ ท่านเจียก (สำหรับคุมข้างใน)

ตามกระบวรเสด็จไปที่คลับแห่งหนึ่ง เขาจัดเป็นที่เสวยกลางวัน ข้างหลังคลับจัดพวกช่างต่าง ๆ ทำล้าโหร่งสานหมวก เสื่อ กระเช้าไว้เป็นพวก ๆ อย่างเอกซหิบีเชน ดูทำล้าโหร่งก่อน ผู้ชายตีพิมพ์ ผู้หญิงเขียน น้ายาเห็นจาเป็นส่ผงปนกับรงเคยวอยู่ในกะทะ การทพิมพ์ดูง่ายแต่การเขียนดูยาก ใช้เขียนด้วยกระบวยมพวยเล็กเฉพาะน้ำเดินเป็นเส้นดินสอ ตักน้ายามาแล้วต้องเบ่าที่พวยเสียก่อน แล้วถึงเขียน มักจะเลอะเสียบ่อย ๆ แต่พอเลอะเขาก็แก้เป็นลายอื่น ๆ ไปจึงไม่ใคร่เสีย เพราะเขาเขียนเดา ๆ ไปเฉย ๆ แล้วผ้าที่เขียนนั้นไม่ได้ขึงฤๅวางบนโต๊ะ พาดราวไม้รวกแล้วใช้มือรองข้างหลัง เขียนไปทางอ่อนยวบ ๆ อย่างนั้น ดูเขียนรวดเร็วดีมาก เราได้ให้เขาเขียนผ้าเช็ดหน้า ด้วยความกินอย่างกันต่อ ๆ บรรดาคนที่ไปให้เขียนกันทุกคน แล้วดูสานเสื่อด้วยใบเตย สานกระเช้าด้วยหวาย สานหมวกแลซองบุหรี่ด้วยไม้ไผ่ แลถักตาชุน ซอกระเช้า ๒ ใบ แล้วกลับเข้ามาอยู่ที่ห้องเสวยคอยทูนหม่อมทรงเลือกผ้าที่เขาจัดมาถวายขาย แล้วประทับโต๊ะเสวยพร้อมกับเจ้านายผู้ชายแลข้างในโต๊ะหนึ่งต่างหาก ข้าราชการโต๊ะหนึ่ง กับข้าวนั้นเป็นกับข้าวแขกแท้ไม่มีฝรั่งปน กลิ่นขมัน ๆ เนย ๆ ไปหมด เสวยแล้วก็เสด็จกลับมาขึ้นรถไฟเดินทางต่อไปอีก นั่งดูตามทางเป็นที่เพลิดเพลินใจ สิ่งที่ดูก็ไม่ผิดอะไรกันกับที่กล่าวมาแล้ว คือเป็นเขา ๆ นา ๆ แลบ้านคน แต่เราชอบดูมาก แต่เมื่อเข้าในแขวงบันยูมาท เป็นที่ลุ่มไม่สู้มีประโยชน์อันใด มีแต่ต้นหวายแลต้นกล้วยเป็นอันได้เห็นบ่ายาวาในวันนั้น นอกนั้นก็เป็นนาเป็นบ้านคนไปตลอดทาง พอใกล้จะถึงเมาซ์ก็ลงที่ราบ ฝนลงเม็ดแลร้อนจัดขึ้น

ถึงเมาซ์เวลาบ่าย ๔ โมง ลงจากรถไฟก็เดินมาถึงโฮเตลที่เดียวเพราะอยู่ใกล้สเตชั่นมาก ส่วนเข้าของนั้นเขามีรถรางคนลากมาถึงโฮเตล โฮเตลนี้ดูเหมือนจะเป็นของรัฐบาลทำให้คนเช่าใหญ่และสอาดดี แปลนดีแต่พื้นต่ำมากสูงพ้นดินเพียงศอกหนึ่งฤๅต่ำกว่าศอก มีส่วนข้าง ๆ แลข้างหน้า ข้างในอยู่ห้องละ ๒ คนติด ๆ กัน ๓ ห้อง เจ้าพ้าหญิงเล็ก ต้องอยู่กับเจ้าถนอม กันเป็นข้างหน้าข้างในด้วยผ้าดิบ ห้องน้ำก็ทำต่อออกใหม่ เพราะห้องน้ำสำหรับโฮเตลเป็นข้างหน้าเสีย พระยาตรังเป็นผู้ดูแลจัดการ

เวลาก่อนกินข้าวไปเฝ้า ทูนหม่อมประทับที่เฉลียงหน้าโฮเตล เราเขียนรายวัน ต้องนั่งเก้าอี้อย่างโก้ มีคนมาเดินดูหน้าโฮเตลสองสามคน ในเวลาเงียบกำลังรู้สึกสนุกสบาย บังเอินเสด็จแม่ทูลขึ้นว่าครอกถนอมลืมพระโอสถเสีย ไม่ได้เอามา เลยพิน (=พินเสี่ย, กรัว) ใหญ่โต รับสั่งให้มานั่งยามหน้าโฮเตลจนตลอดรุ่งเป็นการลงโทษ ต้องอดข้าวเย็นทั้งบ่าวทั้งนาย เราส่งสารแปลกมากด้วยครอกถนอมลงโทษอีกชั้นหนึ่ง ไม่ให้กินข้าวจนกว่าจะได้หิบพระโอสถมา แต่ได้โทรเลข

ไปที่บันดุงให้ส่งตามมาแล้วที่สเตชั่นจัตยาเลงกา แต่มิสเตอร์วาเลตเตเขาเข้ามาเฝ้า ทูนหม่อมรับสั่งถาม เขาว่าหมดรถไฟแล้วไม่ได้มาในวันนี้ กว่าจะได้รับอีกถึง ๖ วัน เป็นอันหมดบุญญาทูนหม่อมก็กรวเรือยไปจนเสด็จเข้าที่ เรากินมานอนเวลา ๒ ยาม

โซโล

วันที่ ๕๖

วันเสาร์ที่ ๒๙ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๗ ๑๕ ๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

ลุกขึ้นแต่ไม่ทันย่ำรุ่ง นอนอีกก็ไม่หลับ เลยแต่งตัว เก็บเข้าเก็บของเสร็จ กินข้าวต้มที่กุหลวงทำ เวลาโมง ๑ กับ ๕๔ นาทีไปขึ้นรถไฟ รถไฟออกแล้วหยุดสเตชั่นกำบงครั้งหนึ่ง ถึงปวเรศโยเวลา ๔ โมง เช้า มีพวกข้าราชการวิลันดากับทั้งกัปตันจนแต่งตัวหรูหราเสื้อปักทองหมวงสีแดงเป็นกระเชอ คล้ายหลี่ฮงเจียงในรูปหนังสือพิมพ์ ลงรถม้าเที่ยวในเมืองก่อน ถนนใหญ่ต้นไม้ข้างถนนก็ใหญ่ เป็นถนนเก่ามาก อาจูนอาจูน (สนาม) โตมาก บ้านเรสิเดนต์อยู่ตรงกับกับบ้านริเยนต์เป็นกำแพงใหญ่โต มีโรงทหารอย่างกำมะลอ ๆ ไม่ใช่ตึก ว่าเป็นที่พักทหารมาซ้อมหัดทน แล้วไปที่โฮเตลซังมโฮเตลเดียวในเมืองนี้ จัดที่เสวยกลางวัน แต่ยังไม่ถึงเวลาเสวยจึงเสด็จไปทอดพระเนตรทำของกลักเสียก่อน กระบวรข้างในตามเสด็จไปที่เดียว ขึ้นรถไฟหน่อยหนึ่งก็ถึงปากตรอกแล้วลงเดินไปอีกสักครู่หนึ่ง ในตรอกนี้มีคนอาฟริกันตั้งบ้านเรือนอยู่หลายครัว

โรงที่ทำของกลักเล็กนิดเดียวแต่สี่อาดดีเหมือ กำลังทำเนื้อวัวและไส้กรอก คนทำทั้งผู้ชายผู้หญิง มีผู้หญิงฝรั่งเป็นหัวหน้า ๒ คน นอกนั้นเป็นแขกทั้งนั้น ผูกผ้าเอปรอนเข้าทั้งแต่งแขก ผู้ชายตัดเนื้อชั่งและหยำเคล้าต่าง ๆ ผู้หญิงบรรจุลงกระป๋อง กระป๋องนั้นก็ทำในโรงนั่นเองด้วยเครื่องจักร คนทำไม่สู้มากนัก ขึ้นต้นเอาตะกั่วแบน ๆ ตัดได้ขนาดกระป๋อง สอดเข้าในเครื่องจักรหมุนม้วนออกมา แล้วนำม้วนนั้นมาพับริม ๆ เสียนิดหนึ่ง แล้วไปกดเข้ากันเป็นรูปกระป๋องกลม ๆ แล้วบัดกรี บีดก้นบัดกรีอีก ฝาและก้นก็ใช้เครื่องจักรกดออกมาได้ง่ายดายรวดเร็ว แล้วบรรจุกับข้าวลง บีดฝาเอาลงต้มทั้งกลักให้ฝาพองขึ้นแล้วเจาะให้ไอออก เมื่อไอออกหมดแล้วหยอดตะกั่วอุดเสียเป็นสำเร็จ ของนั้นสุกดีกินไม่มีอันตรายอันใด แล้วได้ไปในห้องซึ่งขายของกลักที่ทำเสร็จแล้ว มีของแปลก ๆ คือมีข้าวแลส้มมะขามเปียกกวนกับน้ำตาล แลกาแฟผสมนมกับน้ำตาลเสร็จ

เป็นก้อน เมื่อจะใช้นละลายลงกับน้ำร้อน เป็นกาแฟดำเดียว ซื้อพวกของแปลก ๆ เหล่านี้ทุกอย่าง แล้วออกจากโรงนี้ไปโรงหีบสำหรับบรรจุของกลักส่งพลทหาร หีบก็เลื่อยด้วยเครื่องจักร ออกจากนี่ไปดูโรงทำกากมะพร้าว เครื่องจักรเป็นคมหวีบดเปลือกมะพร้าวซักให้ผงออกหมด แล้วทำเอาเศษนั้นมาถักเป็นพรมเช็ดเท้า ผงนั้นอัดให้แน่นใช้ยัดเรือรบรั่วเวลามีสงคราม โรงนี้นายโรงเป็นคนชาติเดนมาร์ก แต่เปลี่ยนชาติเป็นวิลันดา

ดูเสร็จแล้วกลับมากินข้าวที่โฮเตล การนั่งโต๊ะเหมือนที่ตักศึกมลายะ กับข้าวดีมาก กินได้ไม่เหมือนตักศึกมลายะ กินแล้วมาขึ้นรถไฟ เวลาเที่ยงเดินทางต่อไป ถึงเมืองยกยาการะตะหยุด ๒๐ มินิต เปลี่ยนเจ้าพนักงานรถไฟ สเตชั่นใหญ่มาก ผู้คนแน่นหนา ชาวเมืองสรวมเสื้อสีน้ำเงิน แลดูดำมืดไปหมด คนฝรั่งน้อย รถไฟมาอีกหลังหนึ่งคนแน่นมากสำหรับมาดูงานกระบักเมาตุก ซึ่งเป็นงานประจำปีคล้ายพืชตรุษ ในพวกที่มานี้มีผู้หญิงแต่งตัวปลาดคนหนึ่ง สรวมเสื้อแขกแลนุ่งซ่าโหร่งแขกแต่เป็นสีเขียวเหมือนผ้าพน เสื้อชมภู สรวมหมวกฝรั่ง มวยเกล้าอย่างฝรั่ง มีถือกระเป๋าเล็ก ๆ สรวมถุงเท้ารองเท้าแล้ว ปากกินหมากจุกยา พิศ ๆ ดูก็ไม่ผิดอะไรกับคนไทย สรวมหมวก ดูน่าเกลียดเต็มที

ออกจากยกยาประมาณ ๒ ชั่วโมงถึงสุรกัตตะ – โซโล สเตชั่นใหญ่เท่ากันกับยกยา ตกแต่งด้วยใบไม้แลธง มีแตรทหารวิลันดา ๒ วง สุสุหุนัน (=ชื่อตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครโซโล) แลเจ้านายข้าราชการได้มารับเสด็จ กับทั้งข้าราชการวิลันดาด้วย แต่งเต็มยศทั้งนั้น สุสุหุนันแต่งทหารวิลันดาติดตราเต็มทั้ง ๒ ข้างอก โพกผ้าดำไม่ได้ประดับเพชร ผัดหน้าเหลืองเหมือนเจ้าโสกันต์ เขียนคิ้วเบิดแลเขียนหนวด ยืนกางพระกลดอยู่หน้ากับเรสิเดนต์และหลวงสุนทร พวกเจ้านายผู้ชายเรียกว่าปะเงรัน (=เจ้านายต่างกรม) ประมาณ ๑๒ คน แต่งทหาร ๓ คน นอกนั้นแต่งแขกสรวมกางเกงขี่ม้า ไม่ได้สรวมถุงเท้ารองเท้า นุ่งซ่าโหร่งห่มผ้ากายน์ชักเพี้ยงขึ้นไปข้างหนึ่ง สรวมเสื้อเชิทแลกระดุมนอกสีดำปักทองที่หน้าอกแลข้อมือ แบะอกห้อยสายนาฬิกา แลสรวมแหวนเพชร มวยประดับเพชร สรวมหมวกโกลุกสำแหรกทอง (=หมวกกลมทรงสูงแบบหมวกแขก ที่มีรวทองเป็นสำแหรกนั้น พื้นมักจะเป็นสีดำ) ผัดหน้าเหมือนกัน ที่แต่งทหารก็สรวมสายนาฬิกาเพชรพวงโตด้วย ข้าราชการก็แต่งอย่างเดียวกันแต่ไม่ได้ผัดหน้า แลเสื้อปักทองน้อยลง มีพวกแต่งเสื้อสีแดงมีสายโยงยศ รับสั่งว่าเป็นฟอร์มทหารอิตาลี กางเกงขาวไม่ได้สรวมหมวกแลถุงเท้า เป็นมหาดเล็กสำหรับเลี้ยง ผู้คนช่างแน่นเสียจริง ๆ ดูไม่ใคร่จะทัน

ทูนหม่อมเสด็จลง จับมือสุสุหุนันแล้วแกถวายแขนจูงเข้าไปในห้องสเตชั่น ทำอะไรกัน

บ้างเราไม่เห็น ประมาณสักครู่หนึ่ง เจ้าพวกเสือแดงก็นำถาดเหล้าแลน้ำมาเลี้ยงพวกเราที่อยู่บนรถ แลเลี้ยงพวกเขาเอง แล้วทูนหม่อมเสด็จจากสเตชั่นทรงรถของสุลุหนันรถนั้นสีเหลืองเป็นรูปอามมงกุฎฝรั่งบนหลังคา เทียมม้า ๔ ม้ากแต่งติดขนนกที่หัว เป็นรถหนึ่งของฝรั่งไม่ใช่แขก มหารวิลันดาแห่หน้าหลัง ตัวสุลุหนันเองไม่ได้ไป ยืนอยู่ในห้องข้างประตูที่จะลงรถ เราไปต้องเดินผ่านแกไม่ทักแลไม่ได้จับมือเพราะไม่ได้แนะนำ เป็นแต่อมยิ้มพยักหน้าเจือง เราขึ้นรถม้าเข้ากระบวรแห่เสด็จเดินช้า ๆ พลเมืองนั่งดูแน่นเหมือนดูอิเหนาเข้าเมือง สรวมเสื้อสีน้ำเงินแก่ทั้งสิ้น ตามทางที่แห่มาเป็นถนนใหญ่มีตึกรามมีตึกมาก มาถึงโฮเตลรูช (Rush) เป็นที่ประทับจัดอย่างดี มีโคมกระดาษแลซุ้ม (เรียกว่าอิลุมิเนชั่น) ที่หน้าโฮเตล ทูนหม่อมแลข้างในเสด็จอยู่หลังกลาง เจ้านายแลข้าราชการอยู่หลังแถวรอบ หลังกลางเป็นตึก ๒ ชั้น แต่ชั้นบนไม่ได้จัดเป็นที่ประทับ หลวงสุนทรเป็นผู้จัด แต่เรสิเดนต์ช่วยเป็นธุระด้วย ทั้งรเด่นอชปต (อรรคมหาเสนา) แลกัปปีตันจีนก็ช่วยเหมือนกัน เขาของทใช้ทั้งผู้คนก็ใช้ของ ๓ รายนี้

เมื่อไปถึงสักครู่หนึ่งมมหาดเล็กนำหีบเครื่องของสุลุหนันมาถวาย เป็นการทักแขกเมืองตามแบบ หีบเครื่องนั้นเป็นหีบหลังประทุนคล้ายโลงผี คนหาบ ๔ คนแลมพระกลดกันด้วย มหาดเล็กนำมานั้นว่าเป็นพระราชวงษ์ นุ่งโสร่งคอผ้าผืนใหญ่นุ่งหยักรั้งคล้ายหางหงษ์ สรวมโกลุกไม่ได้สรวมเสื้อ ๒ คน สรวมเสื้อแดงอย่างทหารอีก ๒ คน เปรียบเหมือนพวกเวรศักดิ์กับเวรสิทธเวรเดช ในหีบนั้นมีเครื่องลูกไม้แลขนมต่าง ๆ จัดจานแก้วเหมือน ๆ กันประมาณ ๒๐ สิ่ง ขนของออกหมดแล้วก็ถวายบังคมกลับไป แล้วยังมีทหารของเรสิเดนต์แลรเด่นอชปตมาถวายอีก แลเกาเหลาของกัปปีตันจีน ของกินบริบูรณ์เหลือหลาย มีทกินเป็นเนื้อแต่เข้าใจว่าเรียกว่านาซประชิโตของรเด่นอชปต บ่อยสำหรับข้างในนั้นใช้คนของรเด่นอชปต ๖ คน สรวมเสื้อสักหลาดเขียวติดแถบทอง กางเกงขาว โกนหัวครึ่งหนึ่ง หน้าตาหมดจดดีทุกคน เสียแต่กรียาเองช้าเป็นกรียาคนชวา เขาช้า ๆ กันอย่างนี้ ถ้าใครทำอะไรเร็ว ๆ ก็เป็นกรียาชั่ว

ตอนค่ำเสด็จไปเยี่ยมตอบเรสิเดนต์แต่ข้างในไม่ได้ไปไหน

เวลายามครึ่งแต่งตัวครึ่งยศ ทูนหม่อมทรงอินนิงเดรสประดับเครื่องราชอิศริยาภรณ์เนเดอรแลนด์ ราชองครักษ์แต่งเต็มยศ เจ้านายที่เป็นทหารแต่งทหาร ที่เป็นพลเรือนแต่งอินนิงเดรส เราขึ้นรถพระที่นั่ง มีกรมหลวงดำรงกับบารอนเป็นต้นที่เขาจัดให้มาสำหรับตามเสด็จในเมืองนี้ มหารไลฟการดแห่หน้าหลังรถพระที่นั่ง แล้วถึงรถเจ้านายแลรถข้างในรถมหาดเล็กต่อ ๆ กันไปเป็นกระบวรแห่เข้าไปในวัง เมื่อใกล้จะถึงวังเป็นป้อมทหารใหญ่ป้อมหนึ่ง ทาสีเหลืองแลสีเทา แล้วก็เข้าประตู

อาลูนอาลูน ไม่ได้ปลูกหญ้าใช้โรยทราย พื้นอ่อนน่วมไปทั้งนั้น บางแห่งเป็นที่ลุ่มน้ำขัง แฉะ ในกลางอาลูนอาลูนนั้นปลูกต้นไทร ๒ ต้น กันร่วเหลือกมเสาปูน ถ้ามีงานใหญ่ฤาผู้เป็นใหญ่ต้องเดินในหว่างต้นไทรทั้ง ๒ นั้น รอบอาลูนอาลูนก็ปลูกต้นไทรเป็นระยะ ๆ ต้นไทรนั้นเรียกกันว่าต้นวาริงงิน (Waringin) เป็นที่นับถือของแขกจะตัดทอนไม่ได้เลย หลังต้นไทรออกไปเป็นประเสบัน ประเสบันนั้นเป็นศาลา ๆ ดูไม่เห็นเป็นห้องเป็นหออะไร มีรายรอบทั้ง ๓ ด้าน ข้างหน้าฤาข้างเหนือเรียกประเสบันอากุงเป็นเรือนย่อม ๆ สำหรับลูกหลานอาไศรย ด้านตวันตกของอาลูนอาลูนเป็นวัดในอาลูนอาลูนกำลังออกตลาดอย่างแฟร์ ปลูกโรงใหญ่น้อยมีการเล่นต่าง ๆ คือเซอคัส ซิเนมาโตกราฟ เมรี่โกราวนด์ และอายังต่าง ๆ (=ละครแบบชวา) โรงแถว ๆ เป็นร้านขายของ พวกมหาดเล็กเขาไปดูกันเขาว่าสู้วัดเบญจมบพิตรไม่ได้ แต่เราเห็นดูครึกครื้นเชิงจะสนุกดีอยู่ ตลาดนี้ได้ออกมา ๕ วันแล้ว มีรื้นจะเลิกสำหรับแห่กระบักเมาลุก

เข้าในประตูเป็นกำแพงยาวใหญ่ มีหอสูงคล้ายพระที่นั่งวชิรุทัยนาแต่เตี้ยกว่าหน่อยหนึ่ง แล้วไปอีกสัก ๒ ชั่นถึงทางรถ มีประตูโยโยเป็นพลับพลาหนึ่งกับอโยมัตตารัมเป็นวังหลัง กับผู้บังคับการทหารมารับเสด็จ นำเข้าไปข้างในมีคนนุ่งโสร่งไม่ได้สวมเสื้อ นำเทียน ๔ คนแลมีคนกางพระกลด เข้าไปที่ชาลากลางมีทหารรักษาพระองค์ยืนแถบหนึ่งข้างซ้าย ข้างขวาขุนนางพลเรือนมีเด่นอยู่เป็นประธาน ที่ในหว่างสองแถวนั้นพวกปะเงรันยืนเรียงแถวอยู่ ทูนหม่อมทรงจับมือทุกคน แต่เราไม่ได้จับด้วยไม่ได้ทรงนำ เข้าประตูไปอีกชั่นหนึ่ง มีทหารรักษาองค์อีกกองหนึ่งนุ่งผ้าคำนับของท่าทางคล้ายละครหรือเชน ยืนริมทางที่จะเข้าไป มีพวกทหารคาเดต (=นักเรียนนายร้อย) แต่งฟอร์มวิลันดาซึ่งมีลูกเด็ก ๆ ของสุลต่านนั้นเป็นนายอีกพวกหนึ่ง ยืนหันหน้าเข้าบันโดโป (ท้องพระโรง) แล้วมีพวกที่ไม่ได้สวมเสื้อนั่งกับพื้น อีกทั้งผู้คนที่ไม่ใช่ขุนนางแน่นนั่งเต็มไปทั้งนั้น ตัวบันโดโปนั้นเป็นรูปศาลาใหญ่หลังคาบันหย่าสี่เหลี่ยมจัตุรัส เสาในประธาน ๔ เสา ขอประมาณสัก ๔ วา มีเสาเฉลียงชั้นต้นรายรอบ เฉลียงกว้างประมาณสัก ๒ วา ฤา ๓ วา แล้วมีเฉลียงชั้นลดอีกชั้นหนึ่ง กว้างประมาณสัก ๗ ศอก ฤา ๑๐ ศอก พื้นปูหินอ่อน เพดานสลักลายทอง ที่กลางบันโดโปนั้นเป็นที่ว่างปูพรมตั้งเก้าอี้ ๒ ข้างรายไปตามเฉลียงด้านข้าง ตกแต่งด้วยโคมระย้าโคมกิ่งทั้งนั้นประมาณไฟในบันโดโปสัก ๒๐๐ ดวงกว่า ต่อเฉลียงด้านหลังเป็นมุขกระสันเข้าไปต่อพระราชมณเฑียร แลเข้าไปเห็นมีเตียงแลตู้กระจกไม้สลักปิดทอง ต่อจากเฉลียงข้างขวาบันโดโปเป็นโรงเลี้ยงแขกเมือง มีฝากันยาวเท่าบันโดโปแต่แคบกว่า ด้านหน้าแลด้านซ้ายบันโดโปเป็นที่ว่างปลูกต้นไม้เป็นระยะ ๆ

เมื่อไปถึงหน้าบันโดโปสุสุหุนันยืนรับกับพนักงานกับเรสิเดนต์ พอถึงสุสุหุนันก็ตรงเข้าจูงทูนหม่อมพาขึ้นไปบนบันโดโป เราจูงกับกรมหลวงดำรง มาตรงกลางที่ตั้งเก้าอี้ไว้ รถูประไหมสุหรี่ (=มเหษี) แลเจ้านายผู้หญิงสัก ๑๐ คนยืนรับอยู่ที่นั่น ทูนหม่อมทรงนำเราให้จับมือกับสุสุหุนันแลรถูกับทั้งเจ้านายผู้หญิง เวลเลตเตนำเสด็จแม่แลพวกผู้หญิง ต่างคนต่างนำกันปราศรัยกันทั่วแล้วก็นั่ง ทูนหม่อมกับสุสุหุนันประทับตรงกลาง ทูนหม่อมประทับข้างขวาสุสุหุนันแล้วถึงรถู เรานั่งต่อรถูไปแล้วถึงรถูคนเก่า (แม่เลียงสุสุหุนัน) ต่อจากรถูเก่าถึงเจ้าฟ้าหญิงเล็กแลเสด็จแม่แล้วจึงถึงลูกสาวสุสุหุนัน ๒ คน เก้าอี้แถวหลังเจ้านายผู้หญิงแลแม่เอียมแม่เอบนั่ง ข้างซ้ายสุสุหุนันนั่งเรสิเดนต์นั่งถัดไปก็กรมหลวงดำรง แล้วถึงมังกุนะโกโร (วังหน้า) ผู้บังคับการทหารนั่งต่อมังกุนะโกโรแล้วถึงกรมขุนพิทยกับลูกเธอ แถวหลังพวกปะเงรันที่เป็นพสุสุหุนันกับข้าราชการวิลันดาแลข้าราชการไทยนั่ง ข้างหลังพระเก้าอี้พวกเก้าแก้ท้าวนางเชิญเครื่องมีพระแส้งต่าง ๆ แลหีบหมาก มีคนค่อมอยู่ ๖ ถึง ๗ คน รวมหมดด้วยกันประมาณสัก ๕๐ ถึง ๖๐ คน ข้างในพระราชมณเฑียรนั่งเจ้าจอมนั่งเตม ที่เป็นชนต ๆ นั่งข้างบน ที่ชนเลวนั่งมุขกระสัน มีกระโถนหีบหมากคนละสำรับ ข้างเฉลียงขวาพวกพิณพาทย์แลคนร้องนั่ง

พอนั่งเรียบร้อยกันแล้วก็มพวกปะเงรันที่เป็นน้องสุสุหุนันกับลูกเข้าแถวแบ่งเป็นซ้ายขวาเป็น ๒ ตับ ๆ ละ ๔ คน รเด่นอิปติมากลาง พอเดินมาถึงเฉลียงชั้นลดก็นั่งยอง ๆ แย่เข่าถวายบังคมเพียงจมูกพร้อมกัน แล้วก็นั่งเลียกครูหนึ่ง แถวหน้าจึงขยับตัวก้าวด้วยเข่าขึ้นมาบนเฉลียงชั้นลดถวายบังคมแล้วนั่งอก แล้วจึงค่อยลดขาลงนั่งขัดสมาธิถวายบังคมแล้วนั่งอยู่นาน พวกแถวหลังจึงขึ้นมาอย่างแถวหน้า พอพร้อมกันแล้วแถวหน้าก็พยักใช้ตากันถวายบังคม ขยับตัวลุกขึ้นแยงแย่ถวายบังคมอีก แล้วค่อย ๆ คลานพร้อมกัน แต่ไม่ใช่คลานด้วยเข่าคลานด้วยเท้า แลมือเข่าไม่จดถึงพื้น คลานช้า ๆ ขึ้นมาบนเฉลียงชั้นบน เมื่อถึงที่แล้วก็นั่งแยงแย่ถวายบังคมแล้วขัดสมาธิถวายบังคม แถวที่ ๒ ก็ขึ้นมาอย่างเดียวกัน พร้อมกันแล้วก็ถวายบังคมอีกแล้วนั่งนั่งอยู่นานจนเรานึกว่าเสร็จแล้ว เมินไปดูอื่นเสีย พอเหลียวไปอีกทีเห็นกำลังคลานเข้ามาพร้อมกันทั้ง ๒ แถว พร้อมกันทั้งมือแลเท้าไม่ได้คลาดเคลื่อนเลย มาจนถึงที่นั่งห่างเสาในประมาณประมาณสัก ๒ ศอก แล้วนั่งแยงแย่ถวายบังคมแล้วนั่งเลียนดหนึ่ง จึงค่อยลดขาลงนั่งขัดสมาธิแล้วนั่งเลียอีกครูหนึ่ง แล้วก็ถวายบังคม ที่วานบางทีจะยังคลาดเคลื่อนอยู่บ้าง พวกขุนนางก็คลานเข้ามาเหมือนกัน แต่นั่งกับพื้นดินกลางชาลาหน้าท้องพระโรงขึ้นมาข้างบนไม่ได้ พวกมหาดเล็กเด็กชากนั่งเตมไปทั้งนั้น

ครานั้นมพวกที่แต่งเสื้อแดงทหารอาลันนำเชิญเครื่องน้ำชากับขนมมา เดินช้า ๆ ชาเณ ๆ

มายืนชูถาดนั่งอยู่ตรงหน้าทนง ต่อรับสั่งเรียกจึงเข้าเฝ้า สุสุหุนันรินถวายทูนหม่อม รตูรินให้เรา แต่ต้องถามเสียก่อนทุกครั้งตั้งแต่จะเสวยฤาไม่ จนถึงจะเสวยนมฤาไม่ น้ำตาลฤาไม่ เราก็ตอบรับทุกอย่าง แกกินด้วยเหมือนกันแล้วก็นั่งสนทนากันบ้างนิด ๆ บ้าง เมื่อเวลากินน้ำชาพณพาทย์ซึ่งเขาเรียกกันว่ากัมมะลังนั้นเปลี่ยนเพลงเป็นเพลงกินน้ำชา เลยงน้ำชาแล้วพวกผู้ชายสูบบุหรี่ ซึ่งมเจ้าพนักงานเชญมายืนชูเหมือนกัน แต่ผู้หญิงนั่งอยู่เปล่า ในเวลานรตูแกก็ไม่ใคร่จะพูด พระยาตรังมาเป็นล่ามก็นั่งอยู่เปล่า ๆ ไม่ได้พูดอะไรกมากน้อย แกไม่มีคำถามเราเลย มีแต่เราต้องถามแกก่อน เราก็ไม่ใคร่มีอะไรจะพูดกับแกนัก เพราะนั่งดูคนแต่งตัวต่าง ๆ เพลินอยู่

สุสุหุนันนั้นแต่งตัวนุ่งกางเกงกำมะหยี่ขาสั้นเพียงเข่า มีเข็มเพชรรัด ถรวมถุงเท้าแพรขาวเกือกด้ายดิ้นเป็นกำมะหยี่มเข็มเพชรติด นุ่งผ้าอย่างกายน์ชักเฟดข้างหนึ่ง ดูปุกปุยข้างหนึ่ง คาดเข็มขัดเป็นรูปงูประดับเพชร คาดรัดทับฤาเจียรบาดภูทองกลัดเข็มเพชร ถรวมเสื้อเชิ๊ตชั้นในแล้วเสื้อกั๊กคาดเงินดุมประดับเพชร เสื้อชั้นนอกกำมะหยี่ปักทองเต็มหน้าอกปีดข้างบนเปิดข้างล่าง ติดตราต่าง ๆ มีตราดวงหนึ่งใจกลางเป็นมรกฎเม็ดเขื่อง รอบมรกฎทำเป็นรัศมีแฉก ๆ ฝังทับทิมกับเพชร ตราดวงนสุสุหุนันทูลทูนหม่อมว่าเป็นตราตั้งแต่ครั้งอิเหนา แต่ไม่มีใครเชื่อกัน อีกดวงหนึ่งเป็นดาวประดับเพชรรัศมีเล็ก ๆ ถี่ ๆ ใจกลางเป็นเพชร ถรวมสายสพายมงกุฎสยาม แลสายสร้อยวิลันดาแลดวงตรา ประมาณตราบนหน้าอกทั้ง ๒ ข้างลัก ๗ ดวงเห็นจะได้ เหน็บกฤชเพชรถรวมสายนาฬิกาเพชรพวงโต ทิ้มวยมีสายสร้อยเพชรห้อยเพชรทั้งลูกตุ้งตั้งแขวนโยนกับปั้นเพชร ดูเป็นเพชรไปทั้งมวย ถรวมหมวกโกลุกลำแหรกทองประดับเพชร ถรวมแหวนเพชรนวชแลนวกอยทั้ง ๒ มือ ถือเช็ดหน้าแพรสี ขวดไม้ควักหูไม้จมพื้นลูกกุญแจ อะไร ๆ ดังกรุงกรังเหน็บไว้ที่เข็มขัดผัดหน้าเขียนคิ้วเขียนหนวด ปากกินหมากพื้นแดง ๆ ดำ ๆ รูปร่างสูงเท่าทูนหม่อมแต่มือเท้าเล็ก ดูอ้วนกว่าในรูปมาก พูดจาคล่องแคล่ว ท่านั่งเกาอนนกางขาอย่างคนอ้วน พยักหน้าหงึก ๆ อยู่เสมอ อยู่ข้างจะตนตรามากพิศดูตราทั่วแลทั่วคนอื่น ถึงกับเรียกเจ้าพระยาสุรวงษ์มาดูตรา ถามถึงพวกที่มาคราวก่อนมีพระวรเป็นต้น พูดมากพูดไม่ใคร่จะหยุด หลวงสุนทรเป็นล่ามคนหนึ่งแล้วยังไม่พอร้องตะโกนเรียกมิสเตอเวลเลตเข้ามาเป็นล่ามอีก

ส่วนรตูนั้นนุ่งส้าโหร่งถรวมเสื้อแพรฝรั่งอย่างที่เราใช้เป็นแพรเสื้อเต็มยศ ถ้วมภตุมมือเพชรข้างละ ๗ เม็ด กลัดเข็มกลัดลงยาประดับเพชรเป็นเรือนทำเมืองนอกอย่างดี ๓ เข็มเป็นแถวกัน ถรวมแหวนเพชรทุกนิ้วเว้นแต่นิ้วกลาง ถรวมถุงเท้าแพรรองเท้าสลิปเปอ (=รองเท้าแตะ) มวยเกล้าอย่างพับ ๆ มีบุหงาอยู่ในนั้นกลัดแมลงเพชรและปั้นเพชร ต่างหูเพชรเม็ดเดียวเขื่องมากมีเพชร

ย่อม ๆ รอบ ถือเชิดหน้าแพรชอดของกระจุกกระจิกเหมือนกัน หน้าตาช่างเหมือนเอมข้าหลวงทูนหม่อมเอียดน้อยเสียจริง ๆ แต่ดูสวยกว่าเอมทผิวเนื้อขาวเป็นนวล มีรัศมีผุด เป็นคนนิ่ง ๆ ไม่พูดแลไม่หัวเราะหน้าเฉยตุ่ยเต็มที แต่ดูคนเก่าพูดคุยไม่ได้หยุด อายุเห็นจะมากแต่ดูไม่แก่มาก แต่งตัวก็ออกโทรม ๆ ลูกสาวสุ่สุหุนัน ๒ คนนั้นอายุเห็นจะราว ๑๗–๑๘ หน้าไม่สวยแกดำมากไปสู้คนเลก ๓ คนที่แต่งแหม่มนั่งแอบหลังพ่ออยู่นั้นไม่ได้ หน้าตาฉลาดแจ่มใส เด็ก ๆ เหล่านี้เป็นลูกสนม รตูไม่มีลูก

มังกุนะโกโรแลอริโยมัตตารัมแต่งทหาร ปะเงรันทีเป็นพันทแต่งทหารไปรับทัสเตชั่นนั้นแต่งแขกเหมือนกับพวกน้อง ๆ แต่งอย่างเดียวกันกับที่ไปรับทัสเตชั่น พวกชุนนางสวมเสื้อพวกหนึ่ง ไม่สวมเสื้อพวกหนึ่ง เถ้าแก่ท้าวนางแลเจ้าจอมห่มผ้าลาดอกลาดสายรัดทับมีแถบทองคล้องคอ พวกพนักงานรับใช้ต้องมีแถบทองคล้องคอเป็นเครื่องหมายทั้งผู้หญิงผู้ชาย

เมื่อเลยแล้วกัมมะลังเปลี่ยนเพลงสำหรับลครออก ตัวลครผู้หญิง ๙ คน แต่งตัวลาดอกนุ่งผ้ามีหางยาว มวยประดับดอกไม้จัน แต่งเครื่องประดับเพชรพลอยดี ๆ คาดปั้นเหน่งสวมทับทรวงมีชายแพรห้อยหลัง เหน็บกฤชเหน็บปืน มีเถ้าแก่กำกับหน้าหลัง ๔ คนเดินออกมาอย่างท่าลคร เดินช้า ๆ จากข้างในมาถึงตรงหน้าที่นั่งกถวายบังคม นั่งเสียเป็นนานถึงได้ลุกขนรำ ท่ารำก็คล้าย ๆ รำเพลงช้าลครไทย พวกลครนั้นสุ่สุหุนันทูลว่าเป็นภรรยาของแกทั้งหมด มีลูกแล้วบ้างยังบ้าง หน้าตาสวยแทบทุกคน ในเวลาที่ลครรำอยู่นั้น เจ้าพนักงานเลยนำโต๊ะกลม ๆ หลังศิลามาตั้งตามหว่าง ๆ แล้วมีคนเชิญถาดรองถ้วยเหล้าที่สำหรับถวายทูนหม่อม ๒ ใบออกมา ถ้วยนั้นเป็นถ้วยเชรีมฝาปิด ยอดฝาเป็นมงกุฎฝรั่งกาไหล่ทองนอกนั้นเป็นเงิน กับน้ำต่าง ๆ มีแชมเปนเป็นต้น มาถึงก็ต้องมายืนชูแลต้องถามเหมือนกัน พวกผู้หญิงรับไอยะบลันดาถ้วยหนึ่ง แชมเปนสำหรับดื่มให้พรกันถ้วยหนึ่ง พอลครรำจบลงตอนท้ายยิงปืนพร้อมกัน สุ่สุหุนันต้องบอกว่าเขาจะยิงปืนให้ดังสัก

เมื่อลครไปแล้วก็ดื่มกัน รตูหันมาชูถ้วยคำนับแล้วเอาถ้วยมาจดที่ถ้วยในมือเราถึงให้ดังกึงแล้วก็ดื่มไม่ต้องพูดจาว่ากระไร แล้วต่างคนต่างดื่มกันแล้วก็นั่งนิ่ง ๆ เสียอกนมนามจนกว่าเขาจะมายกโต๊ะไปหมดจึงกลับได้ กลับเวลา ๒ ยามนาน ดูอะไร ๆ ในบ้านโดโปนี้เรียบแลช้า ๆ ทั้งนั้น ค่อย ๆ เลื่อนมาทีละอย่าง ๆ ไม่ได้ยินเสียงผีเท้าแลพูดดังเลยทั้งหน้าตาคนในนี้กต่าง ๆ เหมือนฝันเห็นมากกว่าจริง จนชั่นเสียงพณพาทย์ที่ตอยู่ตั้งแต่มาถึงจนกลับก็เสียงเบา ดังไกล ๆ กลับมาถึงยังมาคุยแลทำท่าคนต่าง ๆ กันอีก ทูนหม่อมก็เสด็จมาทรงคุยด้วย ช่างสนุกสนานจริง ๆ ข้าง

ทรงถ่ายร่วมกับสุสุหุนันแห่งสุรกาต้า (โซโล)

915.982
ท ก66ต๓ 4629 ฝ.7336 ต๓

หน้าก็ได้ยินเสียงคุยกันตลบ จน ๗ ทุ่มนานจึงได้เข้านอน ยังต้องไปหาอะไรกินอีก เพราะของถวายเขาตั้งเรียงรายไว้ที่โต๊ะกินข้าว มีลูกไม้แลขนมต่าง ๆ กว่าจะหลับราว ๓ ยามเศษ

โซโล

วันที่ ๕๗

วันอาทิตย์ที่ ๓๐ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐
ตรงกับวัน ๑ ๆ ๘ ค่ำ ปีฉลู ศักราช ๑๒๖๓

วันนี้กำหนดเข้า ๓ โมงมีรถทหารที่ในวัง สุลุหนันทูลทูนหม่อมแต่เมื่อวาน เป็นที่ว่าม ให้เราดูแลรับสั่งจะให้รถออกไปด้วย รถก็รับว่าจะออกแต่ครั้นไปเข้าจริง รถบอกบ่วยให้แต่ลูกสาว แลลูกสไภ้ของสุลุหนันออกมา

แต่งตัวตามธรรมดาไปกับทูนหม่อม ขึ้นรถแลนดอเบาะแพร หน้าต่างกระจกแก้ว เพดานมีตรารูปเป็นตราอาม หรือโล่ห์ มีลูกโลกแลอาวุธ ลูกโลกนั้นหมายความว่าเป็นใหญ่ในโลก รถคันนี้เป็นรถใหม่งามดี เสียแต่ไม่เป็นล้อยางเท่านั้น เทียมม้า ๔ ตัวม้าก็งาม ตั้งกระบวนแห่ไปเหมือนเมื่อวานนี้ ไปทางอาลุนอาลุนเหนือเข้าประตูช้าง สองข้างทางที่ไปนั้นข้างขวาเป็นที่ติดต่อกำแพงวัง แต่มีเรือนเบียดกันแน่น ข้างซ้ายเป็นบ้านพวกปะเงรันต่าง ๆ เป็นเรือนอย่างแขกรุงรัง แต่กำแพงบังเสียทั้ง ๒ ข้าง กำแพงนั้นมีซุ้มประตูเป็นคอน ๆ แยกเข้าไปในบ้านเหล่านั้น มีตัวหนังสืออังกฤษ P. B 9 (=บีกกุฎวโน ที่ ๙) บารอนเบนติงเขาว่าเป็นชื่อของสุลุหนัน เลี้ยวข้างซ้ายออกไปถึงพลับพลาซึ่งปลูกอยู่หลังอาลุนอาลุนใต้ตรงประตูวัง มีพลับพลายกพื้น ๓ ห้องอยู่กลาง มีปะรำต่อไป ๒ ข้าง บนพลับพลานั้นนั่งแต่เจ้านายฝ่ายเรา พวกเจ้านายฝ่ายเขานั่งปะรำข้างซ้าย นอกปะรำพวกบันหยี (=บรรดาศักดิ์อย่างหนึ่ง) แลพวกนางเชิญเครื่องแลมหาดเล็ก ปะรำข้างขวาพวกข้าราชการไทยแลฝรั่งนั่ง ในกลางอาลุนอาลุนตรงหน้าพลับพลากั้นเป็นคอก ๔ เหลี่ยมด้วยแผง แขกขวา ๑๒ คนแต่งเครื่องแบบทหารม้าวิลันดาขี่ม้าขับเข้ามา ชักม้าเดินเป็นแถว ๆ วงเวียนเหมือนอย่างเล่นรถถบแรกผักนั้น แล้วก็กระโดดข้ามแผง พวกทหารของสุลุหนันตั้งแถวอยู่หลังพลับพลาทางที่จะเข้าไปในวัง สุลุหนันวันนี้แต่งครึ่งยศทหาร ติดตราเดมท หน้าขนรามากดูน่าเกลียดไม่เหมือนกลางคืนซึ่งดูสวยดี กริยาออกจะฟู่จัด (=พิกลมาก) มีช่างถ่ายรูปของสุลุหนันนั่งโดดีตสรวมโกลุกไม่ได้สรวมเสื้อมาถ่ายรูปหลายรูป

เมื่อเสร็จการวงม้าแล้วก็เสด็จกลับ ตั้งกระบวรแห่เป็น ๔ สาย ๒ สายนอกเป็นพวกทหารสวมเสื้อ สายในอีก ๒ สายเป็นพวกเนื้อ (=ไม่สวมเสื้อ) ปล่อยผมมวยมัดกลม ๆ เลอย กระบวรหน้าแลหลังเป็นอย่างไรก็ไม่เห็น เห็นแต่ข้างหน้าทูนหม่อมซึ่งทรงจูงกับสุสุหุนันนั้น เป็นพวกปะเงรันต่าง ๆ เดินเข้าคับ ถัดจากทูนหม่อมเรสิเดนต์จูงลูกสาวสุสุหุนัน แลเราจูงกรมดำรง นอกจากนั้นไม่มีใครจูงใครเดินตามมาเฉย ๆ เข้าไปในบันโดโปทศาลาตามข้างทางมีเครื่องสำหรับงานกระบักเมาลุก เป็นพนมสูงคล้ายหมากพนมหลาย ๑๐ อันเรียกว่าพนมอาหาร เราเข้าทางโรงเลยงแขกเมือง แลเข้าไปในโรงนั้นไม่เห็นตกแต่งอันใด มีแต่โต๊ะโตกกับของเลยงเมื่อคนนั่งทเกาอี้ มีเลยงน้ำชา เหล้า บุหรี่ แต่ไม่ได้เสวย เสด็จไปทอดพระเนตรทหารเดินผ่านทหน้าบันโดโป กองทหารที่เดินผ่านนั้นเป็นทหารของสุสุหุนันเอง มีเจ้าพนักงานมาถ่ายรูปอีกครั้งหนึ่ง สุสุหุนันทูลเตือนให้ทูนหม่อมทรงตั้งท่า ตัวแกเองยืนแอ่นอกจนหน้าหงายเพื่อให้เห็นเป็นภาคภูมิมสง่า ลูกสาวนั้นเป็นคนนั่ง ๆ ลูกสะไภ้อยู่ข้างจะคล่องพูดจาดี เข้าจูงกับองค์อาภาแต้จนองค์อาภาถูกล้อ

ยืนอยู่สักครู่หนึ่งสุสุหุนันจึงเรียกมหาดเล็กเสือแดงที่เป็นนายใหญ่ เป็นคนหนุ่ม พวกเราเลยพากันให้เป็นสรรเพช เพราะหน้าที่ราชการของเขาคล้ายกับของพระนายสรรเพช เขาเข้ามายืนให้หัวแม่มือจมจมูกยกไหลนิด ๆ แล้วสุสุหุนันก็สั่ง มหาดเล็กรับคำสั่งแล้วไหว้อีกทหนึ่ง วิ่งไปเรียกผู้บังคับการทหารบก ตาคนนี้นุ่งกางเกงคับขาสั้นเพียงเข่า ไม่ได้สวมถุงเท้ารองเท้านุ่งผ้าคล้ายโดตีตแต่ไม่ใช่โดตีต ชักเฟดข้างหนึ่ง อีกข้างหนึ่งห้อยลงคลุมเท้า สวมเสื้อสั้นหน้าอกปักทองเต็มคาดกระบี่เหน็บกฤช สวมหมวกเทอกคุมปฤๅทรงประพาศ เข้ามาถึงก็คำนับดาบอย่างกักกักชอบกล สุสุหุนันสั่งให้เดินกระบวร กองทหนึ่งนั้นเป็นทหารรักษาองค์ของสุสุหุนัน แต่งตัวอย่างเดียวกันกับผู้บังคับการแต่ลดทองที่หน้าอกน้อยลงตามชั้นแลสวมหมวกโกลุกดำ มีคนของแลแตร ท่าทเดินนั้นเต้นคล้ายเดินท่ากลองโยน ถ้าจะตีกลองโยนแล้วก็คงเข้าจังหวะได้ดี เมื่อถึงหน้าพระที่นั่งก็คำนับของ ยกของคว่ำลงจดดินกางขาเอียวตัวเลกคว่ำทางแข็งขันมาก คนดาบก็คำนับท่านนอกหมดพวกนั้นแล้วถึงพวกคาเดตทมลูกชายเด็ก ๆ ของสุสุหุนันเป็นนาย ร้องบอกทหารน่าเอนดู แต่งตัวอย่างทหารวิลันดา แล้วถึงอีกกองหนึ่งเสือสีน้ำเงินว่าเป็นทหารสำหรับคราวนปรินซ (=มงกุฎราชกุมาร) อีกกองหนึ่งเสือสีเขียวสำหรับระตู แลมเสือสีแดงอีกกองหนึ่งเป็น ๔ กองด้วยกันประมาณทหารไม่ถึง ๑๐๐๐ ฤๅสัก ๑๐๐๐ เห็นจะได้ แต่เรื่องเสือสีใดเป็นทหารสำหรับใครนั้นเรารู้ไม่ได้แน่ เพราะเรสิเดนต์กับสุสุหุนันแย่งกันบอก ทูนหม่อมก็รับสั่งว่าทรงจำไม่ได้แน่ แต่คงมีทหาร

อยู่ ๔ กอง ๕ ทงพวกคาเดต แลส์เล่อกมอย่างนเป็นถูกแล้ว ทหารทง ๔ กองนนมคนแก่ ๆ เถ้า ๆหลายคนไม่คัดออก เดินวน ๒ รอบ อันที่จริงธรรมเนียมเขาเดิน ๓ รอบ แต่ทูนหม่อมทรงขออนุญาตกลับมาประทับที่ เพราะเวลาจะไม่พอเส็ดจไปบ้านรเด่นอิปติ

พอประทับแล้วก็เลยง ในเวลานทรงขออนุญาตให้ข้างในเข้าไปดูข้างในของสุสุหุนัน ก็อนุญาตให้ประบูวิโยโยกับอริโยมัตตารัมน้า เราต้องถูกจูงกับลูกสาว เส็ดจแม่จูงกับลูกสะใภ้ กรมขุนพิทยเส็ดจตามมาคุมด้วยกับทงท่านเจียก หลวงสุนทรเป็นล่าม เดินทางมุขกระสัน พวกลูกเด็ก ๆ ที่เคยแต่งแหม่ม ๓ คนวงมารับ แต่งตัวคาดอกเหมือนอย่างผู้ใหญ่น่าเอนดูดนัก มาพูดจอแจอะไรไม่เข้าใจ ตรงเข้าจูงสมเด็จหญิงเล็กรุมมะตุ้ม เขานำให้ดูที่เตียงตู้กระจกสี่เหลยม ในนั้นมีที่นอนใหญ่หุ้มโหมดเทศ มีหมอนซ้อนกันอยู่หลาย ๑๐ ใบ เป็นรูปหมอนขวานกม รูปหมอนหน้าอฐกม แล้วมหมอนข้างหมอนรองมือรองแขนรองเท้า ล้วนหุ้มโหมดเทศทงสิ้น แล้วมโต๊ะรองพุ่ม อะไรแขก ๆ กับคนโหน้าตงอยู่ปลายที่นอน เตียงนสำหรับนอนในวันราชาภิเศกแลเป็นที่ผเรือนอยู่ หน้าเตียงนนมโต๊ะยาวสำหรับเล่วย ข้างขวาเตียงเป็นห้องสำหรับรตอยู่แต่ไม่ได้อยู่ ข้างซ้ายก็เป็นห้องแต่ประตูบีดว่าเป็นที่ของสุสุหุนัน หน้าห้องคือสองข้างเตียงตงตู้ไม้สักเลว ๆ ในตู้นนมเครื่องทองเป็นกระบะหมากรูปเหมือนรางระนาดแขกแลของอื่นอีกแต่ไม่เต็มตู้ ในท้องพระโรงในนั้นเพดานแลเสาก็สลักบีดทองเหมือนกันแต่ไม่งามอันใด รอยเป็นเรือนอย่างเก่า ๆ เช่นหอพระฤาเก่งราชฤด พนปูศิลาอ่อน ห้องทมเตียงนนโถงมเฉลยงขนลดเป็นทางเดินออกไปอีกหลังหนึ่ง ออกไปดูก็ไม่มีอะไรมแต่ห้องเปล่า ๆ เดินตามเฉลยงนนเลยวออกไปอีกเป็นชาลามีสวน สวนนนเป็นพนดินปลูกต้นไม้ห่าง ๆ ราย ๆ ตรงกลางก่อขนเป็นแท่น ๔ เหลี่ยม กว้างยาวประมาณสัก ๑๐ วา บนนั้นปลูกต้นไม้มีเขามอแลแท่นศิลา ว่าสำหรับสุสุหุนันเส็ดจออกมาประทับเวลาเดือนหงาย มีพวกข้าหลวงเจ้านายแลบ่าวเจ้าจอม มานั่งพูด ยักหน้าตะแคงตา แล้วหัวเราะกับพวกเด็กลูกสุสุหุนัน ต่อจากนเขาพาเข้าไปดูในเรือนที่พอสุสุหุนันอยู่ ก็ไม่เห็นมีอะไรอีก มีแต่ของที่อริโยมัตตารัมซื้อมาแต่เมืองนอกที่ออกไปเมื่อราชาภิเศกกวนวิลเฮ่ลมีนา (แห่งประเทศเนเดอรลันด) นั้น ตั้งสุม ๆ เต็ม มีเก้าอี้ โต๊ะศิลาแลโต๊ะเล่นไพ่ แลรูปกวน เจ้าของอวดปากสั่นคอสั่นว่าไปซื้อมาเอง ดูเพียงนเขาก็พากลับตกลงเป็นไม่ได้เห็นที่สุสุหุนันอยู่ จะขอไปดูทางโน้นทางนมากเกินไปก็กลัวจะเป็นผิด ๆ ถูก ๆ ไปเกณฑ์ให้วังหลังนำแกจะนำเข้าไปได้ถึงไหน ก็ต้องนำได้แต่เพียงนอยู่เอง

กลับมานั่งเก้าอีตามเดิมแล้วเลยง สุสุหุนันนนดูแกไม่ใคร่จะเป็นธุระรับรองทักทายใครหมด แต่กับทูนหม่อมแล้วแกตั้งใจจริง ๆ พูดจารับรองอย่างแข็งแรงแลสนิทสนม ดูแกรัก

ทูนหม่อมมาก ตาเรส์เดนต์นั้นไว้ท่าทางดูเหมือนเป็นพเลยงสุสุหุนัน คอยระวังดูแลตักเตือนเสมอ เวลาจะพูดก็ท่าเหมือนพเลยง ยืนมือไปสกิดแล้วก็พูดเสียงอ่อนหวานลงคอเรียก "ซุหนัน" เปล่า ๆ เช่นนั้น ช่างเหมือนเรียกเด็กจริง ๆ แล้วไม่เชิงเป็นอย่างกดขจะให้กลัว วางท่าคล้ายพระพเลยง ข้างสุสุหุนันก็วางท่าเข้ากับเรส์เดนต์เหมือนเจ้านายเด็ก ๆ เข้ากับพเลยงที่ไม่ดุ ถึงคนฝรั่งอื่น ๆ ก็ดูไม่ใคร่จะทำท่ากดขสุสุหุนัน ดูเฉย ๆ ไม่นิยมฤๅไม่ดูถูก แต่พวกปะเงรันต่าง ๆ นั้นเจ้าพวกฝรั่งดูถูกเสียแบนราบ ตั้งแต่ตัววังหน้าไปทีเดียว สุสุหุนันเรียกอริโยมัตตารัมเข้ามาให้เฝ้าทูนหม่อม บอกว่าไปเมืองนอกมา ดูออกจะตื่น ๆ ทูนหม่อมก็รับสั่งถามถึงไปเมืองนอกเป็นอย่างไรไปเมืองใดบ้าง ทูลว่าไปเมืองปาร์ส ไปเยอรมัน อิตาล์แลฮ่อลันด์ ว่าพูดอังกฤษได้นิดหน่อย ท่าทางคล่องแคล่วดี เป็นคนอายุมากแล้วหน้าเหี่ยว แต่ฟันยังไม่หักฟันขาวเป็นที่ว่าโก้ ที่จริงกริยาท่าทางดูเรียบกว่าทุกคนค่าที่ไปยุโรปมาฤๅยังไร

ครั้นเสร็จการเลี้ยงแล้ว กรมหลวงดำรงแนะให้เราไปดูพิณพาทย ทูนหม่อมก็เสด็จด้วย กัมมะลังคอยูทเกาเมอคนน เครื่องพิณพาทย์นั้นรางไม้สลักลายปิดทองพื้นทาสีแดง มีแต่ฆ้องเป็นมากกว่าอื่น ซอสองสายไม่ใช่สามสาย คนดีดไปตามบุญตามกรรม เคาะเบาด้วย ไม้นวม แล้วยังใช้มือจับลูกระนาดให้เสียงเบาอีก คนร้องมีมากทั้งผู้หญิงผู้ชาย เมื่อคืนนี้เวลาลครออกรำม ร้องขัดกัน ผู้หญิงครั้ง ๑ ผู้ชายครั้ง ๑ ฟังก็เพราะดีเสียงเยน ๆ

ดูแล้วก็ลากลับ เรส์เดนต์ลาล่วงหน้าไปบ้านรเด่นอิปติ ทูนหม่อมเสด็จไปทางสิตองเกล (=พลับพลาใหญ่) ที่นี่ก่อกำแพงรอบเป็นรูปคล้ายบ้อมเว้นไว้แต่ด้านหลังตรงประตูข้างในออกมา ตัดเหลี่ยมเสีย ๒ เหลี่ยม สิตองเกลจึงเป็น ๖ เหลี่ยม มีโรงยาว ๒ หลังซ้ายขวาผนังตัก เป็นที่เก็บเครื่องพิณพาทย มีฆ้องใหญ่หลายใบแลระนาดโซม ๆ ที่ศูนย์กลางมีศาลารูป ๕ เหลี่ยมย่อม ๆ บนยกพื้นขึ้นบนมีบันใหญ่ขึ้นโดม เป็นบันของวัลันดาโบราณ เขานับถือกันว่าศักดิสิทธ มีขอลูกไก่เป็นต้น ถัดโรงขึ้นไปเป็นปะรำเสาก่อข้างบนดาดด้วยไม้ไผ่ มีเสา ๔ แถว ที่ตรงหว่างกลางค่อนมาข้างโรงขึ้นมีศาลาเฉลียงรอบอยู่ใต้ปะรำ แต่ปะรำตรงนั้นปูศิลาอ่อนกันกรงลวดรอบ เป็นที่สำหรับเสด็จออกนั่งกับเรส์เดนต์ในการกระบักเมาลุกแลงานอื่น ๆ ด้านหน้าสิตองเกลมีกำแพงสูงสักศอกกว่า ตั้งบันตรงกลางมีบรรไดใหญ่แหวะเข้ามาในปะรำ เป็นทางลงไปถึงพื้นอาลูนอาลูน หน้าอัฒจันทร์นั้นมีปะรำเสาปูนใหญ่ เสา ๖ แถว หลังคามุงแตะเหมือนกันสำหรับขุนนางเฝ้านั่งกับพื้นดินเปื่อนฝุ่นที่สุสุหุนันนั่งนนแลลงไปไม่เห็นขุนนางเพราะไกลทั้งตาด้วย ที่ตรงนมศาลากันกรงลวดอีกหลังหนึ่งสำหรับเสด็จออกประทับในกรงลวดทอดพระเนตรเลือกตัดกัน การที่นั่งในกรงลวดนั้นเพื่อไม่ให้มี

อันตราย สมจะเวียนหัวเต็มทีแลดูอะไรคงเป็นวาว ๆ ไปหมด เพราะกรงลวดนั่นเหมือนฝาชีโปร่ง

ออกจากสัตว์เกลลงทางอัฒจันทร์ใหญ่ขึ้นรถม้าไปบ้านรเด่นอชิปติ ตามทางมีช่างถ่ายรูปมาถ่ายหลายแห่ง รถเดินช้าร้อนจัดเต็มที สักครู่หนึ่งถึงบ้านรเด่นอชิปติ บ้านนี้ใหญ่โตมาก ประตูเป็นลวดเหล็กโค้งไม่มีบาน ในบ้านมีศาลชำระความ แลมีกระโจมซึ่งมีแตรวงกำลังเล่นอยู่ในนั้นวงหนึ่ง รถจอดที่หน้าบันโดโปอย่างเดียวกันกับที่ในวัง แต่บันโดโปนี้ย่อมกว่าแลไม่มีลายปิดทอง เป็นแต่ทาสีเขียวแก่เขียวอ่อน รเด่นอชิปติแลภรรยากับทั้งปะเงรันงาใบบุตรชายใหญ่ของสุสุหุนันซึ่งเป็นลูกเขย รเด่นอชิปติมารับเสด็จพร้อมทั้งเรสิเดนต์ด้วย เชิญเสด็จมาประทับเลี่ยงเครื่องดื่ม มีน้ำโอเดอโคโลนมาเทียวแจกเหมือนกันกับที่ในวัง เราลืมกล่าวไปเมื่อวานนี้ ถ้ามาบ้านแขกที่นั่นลมผ้าเช็ดหน้าเสียไม่ได้ถือมาแล้วเป็นเสียเกียรติยศทีเดียว การจัดที่นั่งแลรับรองอะไร ๆ เหมือนในวังหมด แต่ตัวรเด่นเองต้องไปนั่งท้ายเจ้านายต้องให้เรสิเดนต์นั่งซ้ายทูนหม่อม เรานั่งขวาแล้วถึงภรรยารเด่น แล้วพาพวกขุนนางเข้าเฝ้าเดินเข้ามาคำนับแล้วก็กลับไปอยู่ไกล ๆ มีละครวายังวอง ตัวละคร ๒ ตัวรบกันยังไม่ทันแล้วก็เสด็จไปทอดพระเนตรเอกซหิบีเซ่นในโรงแถว มีการช่างต่าง ๆ จัดเป็นพวก ๆ ทำกฐช ทำล้ำโหร่ง ทำหมวกโกลุกแลหมวกทหาร เครื่องสานต่าง ๆ มีช่างแกะ ช่างปั้น สารพัดช่างทั้งผู้หญิงผู้ชาย มีรูปหุ่นแลหนัง กับทั้งคนแต่งเป็นอย่างเจ้าบ่าวเจ้าสาวจะรับศีลมหมัดฤาสุหนัดอะไรจำไม่ได้ แล้วมีทำข้าวตังแต่นวดจนหุงเสร็จและทำกับข้าวด้วย ที่เฉลียงหน้าโรงแถวจัดโต๊ะยาวปูผ้าขาววางผลไม้ต่าง ๆ บรรดาที่มีในเมืองชวามากมายหลาย ๑๐ อย่าง เราช่างออกรสสนุกเสียจริง ๆ ในการดูเหล่านี้ เสียแต่ต้องดูอย่างรีบ ๆ ผ่าน ๆ อีก ถึงจะไม่รีบก็ดูเป็นอย่างออกแขกเมืองอยู่เช่นนั้น มัวแต่มัดตนเจ้าขาเสีย (=ต้องระมัดระวังตัว) ดูอะไรก็ไม่คล่องใจ ถ้าแม้นดูกับข้างในมีแต่กรมวังคุมสักคนหนึ่งแล้วจะสนุกใหญ่

ดูเสร็จแล้วเข้าไปข้างในที่อยู่ของรเด่นอชิปติ เป็นห้องเล็กห้องน้อย มีเรือนขวางหลังบันโดโปหลังหนึ่งเป็นห้องใหญ่ มีเตียงแบบหมอนตงรอยนั่น ห้องเล็กห้องน้อยนั่นดีเต็มที มีห้องนอน ห้องนั่งแลเขียนหนังสือแต่งต่าง ๆ กัน มีตู้แลขวดเบียดเข้าไปในห้องอื่นได้เป็นประตู ส่วนประตูจริง ๆ มีต่างหาก ประตูนั่นทำสนิทดีมากดูเหมือนตู้ผ้านุ่งตั้งอยู่ในห้องแต่งตัวจริง ๆ แต่กลายเป็นเบียดเข้าไปได้เป็นประตูไปเข้าห้องนอน ที่ห้องหนังสือก็เป็นตู้ตั้งตรงมุมใบย่อม ๆ แต่เบียดออกไปถึงเฉลียงที่เฉลียงนั่นก็เป็นเกาอี้ตั้งกดมุมเหมือนกัน แม้ตามในห้องต่าง ๆ นั่นก็เป็นตู้ผ้านุ่งอยู่ห้องนอนพอเบียดออกไปถึงห้องโน้น ก็เป็นตู้ฤาชั้นรูปอื่น ดูสนิทดีจริง ๆ เบียดผลัวะไปได้ทุกห้อง เรือนหลังนั่นพอสุสุหุนันเคยหนีเรสิเดนต์มาซ่อนตัวอยู่ที่นี่ ห้องนอนเบียดออกไปได้กลางถนนพอบ่าวเดินส่งเข้าส่งน้ำ

ที่เข้าออกนั่นกเป็นกลไกอีก เครื่องตกแต่งกัด ใช้จุดไฟฟ้าทั้งนั้น ที่เฉลียงนั่นทำหลังคาโหว่กลม สำหรับปลูกต้นไม้ แต่ต้นไม้ที่ปลูกนั่นใช้ปลูกลงในกระบอกวิลันดา ดูเคอะไปแต่ก็สอาดหมดจดดี เขาซ่อมเสมอ เรือนนี้แม้ทำหลาย ๑๐ ปีแล้ว แต่ก็ยังใหม่เหมือนทำใหม่ ๆ

ดูบ้านแล้วกลับมานั่งที่เก้าอี้เลียงอีกครั้งหนึ่ง เครื่องเลียงแลผู้คนก็ไม่ผิดอะไรกันกับที่ในวัง ตัวเด่นอยู่คนหน้าตาคล้ายเจ๊กมาก ภรรยาก็คล้ายเจ๊กเหมือนกัน แต่ลูกสาวนั่นสวยเป็นคนไทย ๆ คล่องแคล่วพูดจาดี พอเสร็จการพวกเลียงแล้วก็กลับ มาถึงโฮเตลบ่ายโมง ๑ กินข้าวกลางวัน แต่กว่าจะแล้วบ่าย ๓ โมง เพราะบ่อยช้า ๆ นิ่ง ๆ เสียนาน ๆ กว่าจะยกอะไรมาแต่ละสิ่ง แล้วกว่าจะเรียงตัวกันอาบน้ำอาบท่าเสร็จก็บ่าย ๔ โมง เลยแต่งตัวอีก รับสั่งให้เขียนรายงานอยู่จน ๕ โมงจึงเสด็จ

เย็นวันนั้นทรงรถพระที่นั่งคันแฉนดอนนั้น แห่แหนเต็มที่เข้าไปในอาลูนอาลูนที่กำลังออกร้านนั้น ขับรถวนเวียนรอบ คนแน่นแลไม่ใคร่เห็นในร้าน นึกถึงงานวัดเบญจมบพิตร เขาทำทำนองเดียวกัน พบลูกชายเด็ก ๆ ของสุสุหุนั่นขี่ม้ามากับบ่าว แต่งตัวเหมือนกันทั้งบ่าวทั้งนาย เสื้อขาวกางเกงขาวมีโบติดที่บ่ามาเทียวดาด ยังมีพวกเจ้า ๆ ขี่รถมีพระกลดอยู่ในรถจึงทราบได้ว่าเป็นเจ้า ถ้าไม่ได้เป็นเจ้าแล้วขี่รถม้าในอาลูนอาลูนไม่ได้ ถ้าเวลาพลบค่ำต้องเดินจุดไฟทั่วไป ไฟที่จุดนั้นใช้เพียงชุดกระดาดพอเป็นไฟติดแดงไม่ต้องใช้ไฟลุก ถ้าพวกฝรั่งแล้วไม่ต้องจุดไฟแลขี่รถม้าเข้าในอาลูนอาลูนได้ด้วย ที่มยศใหญ่คือตัวบารอนเบนติงที่ขี่รถที่นั่งนจะลงเดินในตลาดก็ไม่ได้เสียเกียรติยศ แกว่าแกชอบขี่รถบมากแต่จะขี่ในเมืองนอกไม่ได้กัดด้วยยศศักดิ์ ต้องไปขี่ที่เมืองอื่น ยังตัวเรสิเดนต์แล้วจะไปไหนฤาจะทำอะไรต้องประกอบด้วยยศศักดิ์ทั้งนั้น จนกรียาฝรั่งในเมืองนี้ไม่เหมือนฝรั่งที่อื่น ดูเป็นอย่างช้า ๆ เช่นแขกชวาไปหมด

ออกจากชมตลาดแล้วเลยไปเที่ยวตามถนนอื่น ไปทางวังหน้าแลวังหลัง แล้วไปทางถนนใหญ่มีตกแถว ๒ ข้าง พวกพ่อค้าจีนค้าขายเต็มไปทั้งนั้น มีคลับแลบ้านฝรั่งราย ๆ ไปจนถึงแถบบ้านแขกซึ่งซุดโซมเต็มที่ บารอนเบนติงเขาช่างพาเที่ยวดีมาก ทูนหม่อมโปรด เขาเป็นคนทำถนน การที่ช่างพาเที่ยวกเพื่อจะอวดถนน เขาดีนัดมโรเลอรลูกกลิ้งถนนให้เรียบนั่นมาก พูดถึงการทำถนนแล้วเป็นต้องกล่าวถึงสตีมโรเลอรด้วยซ้ำซากร่ำไป จนกรมหลวงดำรงทรงเห็นขัน แกล้งยั่วนำให้เอ่ยถึงสตีมโรเลอรแกก็พูดให้ทันใจทุกที พูดแล้วต่อไปได้อีกมากในเรื่องทำถนน พอหยุดพูดถึงถนนก็แกล้งยั่วอีกแกก็พูดอีก ถ้าพูดถึงเรื่องถนนแล้วแกสนุกมากถึงยกไหล่แบไม้แบมือเป็นขบเป็นขัน จนทูนหม่อมกลั้นทรงพระสรวลไม่ใคร่ได้ ตามทางที่เที่ยววันนี้ไม่ได้อะไรนัก ที่เป็นอย่างดีก็ตอน ๔ แยก

ที่เป็นตึก ๒ ชั้นเท่านั้น กลับมาถึงโฮเตลค่ำ พังบารอนเบนติงเล่าถึงสุสุหุนนั้นแลธรรมเนียมเมืองโซโลเข้าใจบ้าง ทูนหม่อมทรงแปลประทานด้วยแต่จะเขียนลงในนี้จำไม่ได้ตลอด

เวลายามครึ่งเข้าไปในวังหน้า ทูนหม่อมทรงฉลองพระองค์ขาว เจ้านายแลข้าราชการทหารแต่งขาว พลเรือนแต่งอิวนิงเดรส์ พวกผู้หญิงแต่งครึ่งยศ รถพระที่นั่งเปลี่ยนใหม่เป็นของวังหน้า มีตราอักษรอังกฤษชื่อวังหน้า เป็นรถแลนดอหน้าต่างกระจกแก้วเหมือนกัน รถวังนี้ใหญ่แต่เงียบไม่เห็นมีผู้คน รถพระที่นั่งจอดที่หน้าบันไดโปไป บันไดโปนี้ใหญ่กว่าในวังหลวง แขวนโคมกิ่งใหญ่แต่โคมเลวเต็มที แสงสว่างไม่พอออกมืด ๆ ข้างหลังมีบรรไดขึ้นไป ปูหินอ่อนดูงามดี ตรงนมลวดลายแลมีเก้าอี้แพรแลตุ๊กตาตั้ง อยู่ข้างจะชุดโซมไม่ได้ตกแต่งเหมือนในวังหลวง เมื่อไปถึงมังกุนะ-โกโร (=วังหน้า) แลภรรยามารับเสด็จเชิญเสด็จประทับเก้าอี้แล้วเลยตั้งพิธีตามแบบ ตัวมังกุนะโกโรรูปร่างผอมดำกิริยาอ่อนน้อม ภรรยาหน้าตาเต็มที่แต่ทักทายดีอยู่ข้างจะเป็นคนรับแขกดี มีเจ้านายผู้หญิงว่าเป็นพี่น้องของมังกุนะโกโร เลยพากันตั้งให้เป็นพระองค์ปุกพระองค์จันทร์ (=เจ้านายวังหน้าพระราชธิดาของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า ฯ) เสีย สองคนนี้หน้าตาเต็มเลว มีพวกฝรั่งข้าราชการมามากนั่งเก้าอี้ต่อพวกไทย ๆ ทั้งสองข้าง มีพวกข้าราชการฝ่ายกรมพระราชวังแต่งทหารเข้ามาคำนับอย่างพรวดพราด แล้วไปนั่งต่อฝรั่งอีกที่หนึ่ง มีลครออกมารบกัน ๒ ตัว ในเวลานี้ไม่มีอะไรนอกจากนั่งดูกันไปมา เจ้าพวกฝรั่งจ้องพวกผู้หญิงเสียจริง ๆ ตั้งแต่เราเป็นต้น ส่วนเราไม่ใคร่จะมีอะไรดู ผู้คนที่แต่งตัวแปลก ๆ ก็ไม่มี มีแต่ฝรั่งผู้ชายดูก็ไม่ออกรส จะดูบันไดโปก็มืด ยายเถ้าแก่ท้าวนางก็ไม่มี เมียก็เหลือกำลัง ตัวมังกุนะโกโรพูดอะไรไม่ได้ยินเสียง ดูเงียบง่วงไปทั้งห้องพระโรง

ตอนหลังเสด็จไปทอดพระเนตรข้างใน ขึ้นทางอัฒจันทร์หินนั้นเข้าไปที่เตียงสำหรับราชาภิเศก ห้องนี้เป็นห้องยาวใหญ่แต่ไม่มีเครื่องแต่งเลย แล้วทูนหม่อมเสด็จไปกับมังกุนะโกโร เราถูกภรรยามังกุนะโกโรจูงเดินไปทางหนึ่ง ไปที่เรือนทำใหม่เป็นห้องสนม แต่ไม่เห็นมีคนสักคนหนึ่ง ห้องหับปิดหมดมืดไม่ได้จุดไฟ ได้แสงไฟแต่มีคนนำเที่ยนคนหนึ่งเท่านั้น ข้างในใหญ่โตมีห้องหลายห้อง เป็นทำนองโฮเตลทำอย่างวิลันดาไม่ใช่อย่างแขก แล้วพาไปสวนซึ่งแต่เดิมเลี้ยงสัตว์แต่เดี๋ยวนี้เลิกเสียแล้ว สวนเลิกนิดเดียวมีต้นไม้ปลูกกะโรงกะเรงอยู่สองสามต้น มืดไม่แลเห็นอะไรหมดแล้วเงียบยังกับเมืองผี เมื่อเวลาเที่ยวดูนั้น พวกฝรั่งเหล่านั้นพากันเฮตามเข้ามาต่อท้ายข้างในด้วยแทบทั้งหมดบรรดาที่มา พวกผู้ชายฝ่ายเรามีกรมขุนพิทยากับพระท่านเจียกเท่านั้น พวกฝรั่งเที่ยวดักดูจนเหลือทน ยายนั่นแกก็พาเชิดไปทางหนึ่งไม่ตามทูนหม่อม แกลังพามาดูอ้ายมืด ๆ ฝรั่ง ๆ

เปล่า ๆ เปล่อย ๆ แล้วก็พากลับมาเกือบจาไม่ทันทูนหม่อมจะเสด็จกลับ เวลา ๒ ยามกลับมาถึงโฮเตล

โซโล

วันที่ ๕๘

วันจันทร์ที่ ๑ กรกฎาคม ๑๒๐

ตรงกับวัน ๒ ๑ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

วันนี้เป็นวันเขามีงานกระบักเมาลุกในเวลาเช้า เป็นพิธีซึ่งคล้ายกับพิธีตรุษ เพราะฉนั้นจึงไม่มีโปรแกรมไปเที่ยวที่แห่งใด ในงานนี้เขาเชิญเสด็จเหมือนกันแต่ทูนหม่อมไม่เสด็จ เพราะขัดขวางด้วยเรื่องที่ประทับซ้ายขวาอะไรกัน ไม่เป็นที่พอพระราชหฤไทย ให้แต่หลวงสุนทรไปกับหลวงฤทธิ์ หลวงสองคนกลับมาเล่าถวายดังนี้

งานกระบักเมาลุกนั้นเป็นพิธีใหญ่เช่นปีนี้ ว่า ๗ ปีมีครั้งหนึ่ง โดยลัทธินับรอบ ๗ ปีเป็นรอบหนึ่ง ในรอบหนึ่งนั้นเป็นบุรุษอีกรอบหนึ่งเป็นสตรีสลับกันไป รอบนี้เป็นรอบสตรี วิธีนับอย่างไรไม่ทราบ เวลา ๒ โมงเช้ามีรถมารับหลวงสองคนนั้นไปที่บ้านเรสิเดนต์พบเรสิเดนต์ออกมายืนอยู่ที่ประตูเรือน ที่ข้างหน้าเป็นที่โถงใหญ่ เมเยอ (=พันตรี) ผู้บังคับการทหารยืนอยู่ข้างขวา มังกุนะโกโรยืนอยู่ข้างซ้าย ต่อไปทั้ง ๒ ข้างพวกขุนนางและนายทหารฝรั่ง แต่งตัวเต็มยศทั้งสิ้น เมื่อไปพบเรสิเดนต์แล้วเขาให้ยืนต่อนายทหารไปข้างขวาทั้ง ๒ คน ไม่ได้พูดจาทักทายอันใดยืนนิ่งกันอยู่สักครู่หนึ่ง รเด่นอชิปติอรรคมหาเสนามาคำนับเรสิเดนต์ เรสิเดนต์ไม่ได้พูดว่ากระไร คำนับแล้วก็กลับไป อีกสักครู่หนึ่งมีขุนนาง ๒ คนมีบ่าวถือเครื่องยศตามหลัง ลงจากรถแต่นอกบ้านเดินเข้ามาคำนับเรสิเดนต์ แจ้งว่าสุสุหุนันให้เชิญเรสิเดนต์ เรสิเดนต์ไม่ได้ตอบว่ากระไรถอยกลับเข้าไปข้างในสักครู่หนึ่งจึงออกมาขึ้นรถ รถที่ ๑ เรสิเดนต์กับนายทหาร รถที่ ๒ หลวง ๒ คน รถที่ ๓ จึงถึงมังกุนะโกโร รถนั้นไปเข้าในอาลูนอาลูน จอดที่หน้าอัฒจันทร์ใหญ่ที่ตีกองเกล เรสิเดนต์เดินขึ้นไป สุสุหุนันรับอยู่บนที่ตีกองเกล แล้วพามานั่งข้างซ้ายสุสุหุนันบนศาลาหน้าโรงปืนในกรงลวดนั้น ข้างหลังสุสุหุนันมีพวกผู้หญิงเชิญเครื่องนั่งอยู่บนศาลานั้นด้วยประมาณสัก ๒๐ เศษฤๅ ๓๐ พวกเรา ๒ คนนั่งต่อศาลานั้นออกมากับนายทหาร ถัดไปจึงถึงมังกุนะโกโรกับพวกฝรั่ง ๆ ตลอดไปจนถึงพวกพ่อค้านายห้างประมาณสัก ๒๐๐ คน พวกมังกุนะโกโรนั่งอยู่ทางนอกด้วยคอฝ่ายข้างซ้ายมือ ข้างขวานั้นตั้งต้นแต่ประบูวิโยโยไปจนหมดพวกปะเงรันทั้งปวง

นั่งทเรียบร้อยแล้วกนง ๆ อยู่สักครู่หนึง จงมผู้นำถาดหมากซึงเป็นอย่างพลูซ้อน ๆ ๕ ใบ (พลูซ้อน ๑๕ เป็นอย่างหมากเล่วย) มดอกกระดังงาเกียว ๆ กัน ๓ ดอกห้อยยาวเหนบอยู่กับหมาก นั้นด้วยมาแจก ต่างคนต่างรับกันคนละคำ ๒ คำ พวกแขกนนรับแล้วนำขึนเหนบไว้ในมวยผม แล้ว นั่งอยู่อีกสักครู่หนึงจงมผู้นำถาดขนมบังมาเทยวแจก รับไว้คนละแผ่น สุสุหุนันรับมาแล้วก็ซุกไว้ใต้ ผ้าปูโต๊ะทตงอยู่ข้าง ๆ แต่พวกฝรั่งรับมากินกัน สุสุหุนันหาได้นั่งเก้าอีไม่ นั่งตังไม่มพนักคลุมผ้า กำมะหยี่ คราวนนงนานหน่อยหนึง สุสุหุนันจึงโบกผ้าเช็ดหน้า พิณพาทยก็ประโคม พวกขุนนางก็ เดินเต้นตันกันเรียงกันออกมาเป็นแถวอย่างช้า ๆ ทางทเดินมานนขนบรรไดหลังสีตองเกลแล้วเลยวไป ข้างประำจนถึงห้องทสุด จึงเลยวลงบรรไดไป การทเดินเช่นนนประมาณสัก ๒ ชั่วโมงถึงได้หมด ไม่ มใครพูดจาอะไรนิ่งกันหมด เมื่อสันกระบวรขุนนางแล้วถึงกระบวรพนมอาหารวางบนคานหาบแห่ ผ่านมา มคนหาบ ๑๒ คนสรวมเสื่อแดงเดินช้า ๆ พนมอาหารนประมาณสัก ๔๐ อัน มคนพวกหนึง แต่งตัวเขยนวง ๆ สีเหลืองตามตัว สมมุติว่าเป็นผมาแย่งอาหาร กระโดดโลดเต้นมาแล้วตาม กระบวรพนมอาหารไป ในขณะนันสุสุหุนันสั่งให้นายทหารใหญ่ยิงบัน ใช้โบกผ้าเช็ดหน้าทุกทเมื่อจะ สั่งให้ทำอะไร นายทหารก็ไปสั่งให้ทหารทอยู่ ๒ ข้างสีตองเกลข้างละ ๔๐ คนนนยิงบัน นายทหารก็ เทยวดูว่าจะถูกผู้ถูกคนฤาไม่ ขน ๆ ลง ๆ เหนอยมาก

เมื่อเสร็จยิงบันแล้ว มพนักงานนำเหล้ามาแจกถือไว้ทั่วกัน ประมาณสัก ๕ มินิตสุสุหุนัน จึงกล่าวขึนว่าสลามัต (อวยพรแก่) กระบักเมาลุก แล้วกดมกันทังนัง ๆ แล้วนังอยู่สักครู่หนึงจึง ว่า สลามัตยัมตวนเกาะเนอเยเนอราล (=อวยพรแก่ท่านผู้สำเร็จราชการ) แล้วกดมกันอีกครัง ทังนัง ๆ คราวนเรสิเดนต์สลามัตให้สุสุหุนัน สุสุหุนันก็ว่าตอบเรสิเดนต์แล้วโบกผ้าเช็ดหน้าอีก นาย ทหารก็เข้ามารับรับสั่งไปสั่งให้ยิงบันใหญ่ทอาลูนอาลูน ยิงบันใหญ่เสร็จแล้วเรสิเดนต์ลาสุสุหุนัน กลับมาลงรถทตรงหน้าสีตองเกลเหมอนเมื่อไป หลวง ๒ คนก็กลับโฮเตลเวลา ๕ โมงเช้า ในวันนี พลเมองถอแซ่หวายปลายถัก เหมอนแซ่มาอย่างสัน ๆ ทั่วกัน เวลายิงบันคนก็ยกแซ่ขนแกว่งชูทำ นองถือกระบองเพชรไล่ผฤาเพื่อเป็นมงคลเช่นในงานพิธตรุษ แต่แซ่นมขายในตลาดไม่ใช่เป็นของ แจก เมื่อเสร็จงานแล้วใช้ไล่วัวควาย เทยงยิงบันอีกครังหนึง และบ่าย ๓ โมงอีกครังหนึง

เวลาบ่าย ๔ โมงเศษออกจากโฮเตลตามเดิมจไปเหมอนวันก่อน ๆ แต่รถพระทนังเดินเร็ว ขึน บารอนเบนิงเขาเห็นว่าทูนหม่อมไม่โปรดช้า ๆ ผ่านไปทางหน้ากราตน (=วัง) แลบ้อม ทหารแล้วไปเลยวลงถนนอาหรับ ซึงอยู่ด้านตวันออกของกราตน มเรือนโรงแถวอยู่ข้างจะโซม ๆ แล้วเลยวออมกราตนไปจนถึงประตูทเข้าอาลูนอาลูนใต้ ตรงไปตามถนนนนซึงเขาว่าเป็นหนทางไป

เมืองยกยา นอกกำแพงอาลูนอาลูนใต้นั้นเป็นทลุมน้ำขังมเหยาเรือนเกะกะเก่า ๆ ตามถนนมีบ้านปะเงรันราย ๆ แล้วก็ตกทุ่งนา ทางประมาณ ๑๐๐ เส้นเศษถึงตำบลที่พ่อสุสุหุนนั้นไปทำวังแลสวนไว้ เรียกว่าลังคานาเรียว อยู่ใกล้แม่น้ำแห่งหนึ่งเรียกว่าแม่น้ำบงงาวัน สุสุหุนนั้นคนนนแกกล่าวว่าท่านอย่างเดียวกันกับบางปอิน แกมีความประสงค์จะให้ทูนหม่อมเสด็จไปทอดพระเนตร ด้วยอยากจะทราบว่าจะเหมือนบางปอินฤาไม่ คิดว่าจะให้เสด็จทางบกแล้วกลับทางเรือให้เหมือนอย่างบางปอิน เกณฑ์ให้ปะเงรันงาใบลูกชายใหญ่มารับเสด็จกับทั้งผู้บังคับการทหารด้วย หน้าวังมีต้นไทรใหญ่ ๒ ต้นร่มงาม ตรงประตูจะเข้ามเรือน ๒ ชั้น ชั้นบนเป็นที่ไปนั่งเล่นได้ ถัดประตูนั้นเข้าไปเป็นลานดิน ไม่ได้ปลูกหญ้า ตามริมหนทางที่เดินเหล่านมเทวรูปศิลาย่อม ๆ ตั้งเรียงราย ตรงประตูกลางนั้นเป็นท้องพระโรง ยกพื้นเตีย ๆ เดียวเตียเหมือนแพ ติดกันเข้าไปเป็นหลัง ๆ ตลอดจนถึงสุดข้างในกันเป็นข้างหน้าข้างใน กลางย่านของหลังยาวนมเรือนเข้ามาจดทั้ง ๒ ข้างยื่นออกไปรูปเป็นไม้กางเขน ที่สุดของปีก ๒ ข้างนเป็นทิมแถวสักทั้ง ๒ ข้าง ยาวตลอดมาจนถึงกำแพงหน้าวัง เป็นที่สำหรับมหาดเล็กอยู่ แลเป็นคลังไว้เครื่องกัมมะลังหัก ๆ พัง ๆ ในตัวหลังกลางเป็นที่โถงเห็นจะเป็นที่ออกขุนนาง ถัดเข้าไปอีกเป็นที่ตั้งเกาอเส็ดจออก ถัดเข้าไปอีกเป็นที่ตั้งโต๊ะกลม ทั้ง ๓ ตอนนี้ไม่มีฝากั้น เข้าไปข้างในเป็นที่เสวย เป็นยกพื้นแคร่อย่างที่เสวยที่เมืองกลันตัน มีเขียนบอกกำหนดสร้างวังนี้ติดไว้ที่ฝาผนัง ปะเงรันงาใบอ่านไม่ออกต้องไปเรียกเจ้าพนักงาบมาอ่าน ปีกข้างซ้ายเป็นที่ประทับของสุสุหุนนั้น มีห้องนางห้ามห้องหนึ่งตั้งเตียง ๒ เตียง เป็นห้องนั่งสำหรับสุสุหุนนั้นห้องหนึ่ง ห้องนอนห้องหนึ่งเล็ก ๆ มีเตียงแลหมอนวางซ้อน ๆ กันหุ้มผ้าดอก เครื่องเรือนเลวเต็มที ออกประตูไปที่เฉลียงข้างนอกกันเป็นที่ประทับกลางวัน ข้างนอกกันเป็นที่สำหรับมหาดเล็ก หน้าเรือนนี้ออกไปเป็นสวน ก่อกระถางอิฐอย่างครี ๆ (=โบราณ, ล้าสมัย) พื้นดินยุ่นน่วม ส่วนปีกขวาเป็นที่ตรงอยู่เหมือนกันกับข้างซ้ายที่สุสุหุนนั้นอยู่ แต่ไม่มีห้องนางห้ามมีห้องแต่งตัว เหยาเรือนแลเครื่องตกแต่งเต็มเลว ไม่ได้คิดว่าจะเลวถึงเพียงนี้ ไม่สมเป็นที่ออกแขกเมืองเลย แต่เมื่อครั้งพอเห็นจะดีกระมังเพราะมาอยู่เสมอ ๆ มาถึงสุสุหุนนานๆ มาทีหนึ่ง ไม่ได้ตกแต่งอันใดจึงโซมเช่นนี้

ทอดพระเนตรเสร็จแล้วกมาประทับที่เกาอที่เขาจัดไว้ตั้งเลี้ยงตามแบบ แต่ทูนหม่อมไม่ประทับจะยืนเสวยเลี้ยงน้ำชา ด้วยไม่เกรงใจปะเงรันงาใบเพราะเป็นเด็ก ปะเงรันงาใบก็แสนเงอะเหลอเต่อจับอะไรไม่ถูก บารอนเบนดิงกับวาเลตเต้องช่วยเลี้ยง แล้วมาลงเรือที่ท่า ตลิ่งสูง ลงสะพานอย่างโซม ๆ เรือนั้นเป็นเรือที่นั่งของสุสุหุนนั้น ลำใหญ่หัวเป็นรูปหุ่นหน้าคนสีแดง ปากยาวจมูกยาว ตั้งเกาอีขวางลำ ที่นั่งลงชั่วแต่เส็ดจอา ๒ องค์ (กรมหลวงดำรงแล

กรมขุนพิทย์) กับบารอนปะเงรันงาใบแลหลวงสุนทรล่าม พวกผู้หญิงนั่งลงอีกลำหนึ่ง น่าตื่นมาก ต้องใช้ถ่อขึ้นไปแล้วล่องลงมาจอดที่ท่าบางจำ ขึ้นทางคลองเฉย ๆ ใช้ไม้พาด ๆ ขึ้นไป ลงรถกลับมาทางเดิม บารอนนำเที่ยวไปทางแขวงพระราชวังบวรแลถนนเจ๊กขายของ แล้วก็กลับโฮเตล

เวลา ๒ ทุ่มทูนหม่อมเสด็จเข้าไปเสวยในวัง เรากินข้าวแล้วไปแอบดูเจ้านายแลขุนนางแต่งตัวจะเข้าไปกินเนอรันที่ประตูหน้าโฮเตล เจ้านายข้าราชการที่เป็นทหารแต่งทหารสรวมกางเกงดำเสื้อขาวประดับเครื่องราชอิศริยาภรณ์อย่างเต็มยศ ซึ่งคิดขึ้นใหม่ในวันนี้เพื่อจะไม่ให้ร้อนมาก ที่เป็นพลเรือนแต่งอวนิงเดรส พวกข้าราชการฝรั่งสรวมเสื้อเต็มยศบ้างหน้าอก พอได้เวลาก็เสด็จ เมื่อเสด็จไปแล้วที่โฮเตลเงียบหมด มีแต่พวกผู้หญิงเดินว่อนอยู่ กรมขุนพิทย์ท่านเกณฑ์ให้ท่านเจียกอยู่คุม เสด็จแม่เลยเรียกท่านเจียกเข้ามานั่งอยู่ข้างในคุยเล่น แลแจกเงินเฟื้องพวกบ่อยเป็นทรภุก แล้วมานอนคอยทูนหม่อมเลยหลับไป ๒ ยามนานถึงได้เสด็จกลับ รับสั่งเล่าว่าแรกเสด็จไปถึงก็รับรองเลี้ยงดูเหมือนอย่างเคย คือเลี้ยงเครื่องดื่มต่าง ๆ แล้วนั่ง ๆ จน ๔ ทุ่ม เรสิเดนต์จึงเตือนให้ไปนั่งโต๊ะกินข้าว พวกปะเงรันที่เป็นน้องสุดสุหุนนั้นต้องคลานไปนั่งเก้าอี้ นั่งเสร็จแล้วนั่งเสียนาน ต้องมีเจ้าพนักงานมาคลี่ผ้าเช็ดมือให้สุดสุหุนนั้น นอกนั้นคลี่เอง ถึงของหวานสุดสุหุนนั้นตักกรึง ๔ ครั้งด้วยนวมือนั้นอ่อน แล้วส์บีช (=กล่าวสุนทรพจน์) ทั้งนั้น ๆ ว่า "สยามัตสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์มหารายาเซียม" (=พระเจ้าแผ่นดินสยาม) แล้วแตรเป่าเพลงสรรเสริญ พวกไทย ๆ ลุกขึ้นยืนกันหมด พวกวิลันดาก็พลอยยืนด้วย แต่สุดสุหุนนั้นยังอกอักจะไม่ยืน เรสิเดนต์ต้องเตือนให้ยืน ทูนหม่อมทรงตักกรึงกัมมะลังก์ไม่หยุดประโคมเรื่อยต้องวางห้าม ทรงส์บีชออกชื่อสุดสุหุนนั้นเหมือนกัน เรสิเดนต์วิตกในเรื่องที่ไม่ยืน ทูลแก้ตัวต่าง ๆ ว่าเป็นความผิดของสุดสุหุนนั้นแลอะไร ๆ ทูนหม่อมก็รับสั่งว่าเป็นความผิดของพระองค์ท่านเองด้วย ไม่ทรงทราบว่าธรรมเนียมนี้ไม่ยืนกัน แล้วเลยทรงดื่มพระราชทานเรสิเดนต์เป็นการล้อเล่น ไม่ได้ยืน แล้วสุดสุหุนนั้นก็ดื่มให้เรสิเดนต์บ้าง เสร็จการเลี้ยงเกือบ ๒ ยาม แล้วยังมาประทับตั้งพักเลี้ยงแลเสด็จเข้าไปทอดพระเนตรข้างในที่รตูอยู่อีกถึงได้เสด็จกลับโฮเตล แล้วเรากินอนกว่าจะหลับ ๗ ทุ่มนาน

สุรมายา

วันที่ ๕๕

วันอังคารที่ ๒ กรกฎคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๓๒๗ ค่ำ ปีฉลู ศักราช ๑๒๖๓

เวลาโมงเช้า แต่งตามธรรมดาออกจากโฮเตล สุสุหุนันวันนี้ทรงม้ามาคอยส่งเสด็จที่สเตชั่น แต่งทหาร พอทูนหม่อมเสด็จไปถึงก็ถวายแขนจูงเข้าไปในห้องสเตชั่น จัดเก้าอี้เรียงรับอย่างในกราตน เราก็ตามเข้าไปยืนอยู่ในนั้นข้าง ๆ ตัวสุสุหุนัน ทูนหม่อมเสด็จไปจับมือกับพวกปะเงรัน สุสุหุนันหันมาจับมือกับเรา ไม่ได้พูดว่ากระไรเป็นแต่ยิ้มพยักหน้าหงึก ๆ สักครู่หนึ่งเสด็จแม่เสด็จมาเลยเข้าแถวกันเป็นตับสบายทีเดียว แล้วรับสั่งให้ไปขึ้นรถก่อน เราก็ลาสุสุหุนันมาขึ้นรถเดินผ่านพวกปะเงรันมาทั้งกอง อริโยมัตตารัมทักเราว่า "กุดมอนิงปรินเซส" เป็นที่ว่าพูดอังกฤษได้ ค่าที่ไปเมืองยุโรป ขึ้นไปนั่งดูอะไร ๆ อยู่บนรถ สักครู่หนึ่งทูนหม่อมเสด็จขึ้น สุสุหุนันตามส่งจนถึงบรรไดรถ รถออกเวลา ๒ โมงเช้า หยุดตามสเตชั่นเล็ก ๆ บางแห่งไม่ได้จดไว้ นอนหลับในรถไฟเต็มอิ่ม ดูเหมือนตั้งแต่ขึ้นรถไฟมาไม่เคยหลับเหมือนวันนี้ ตั้งแต่โซโลไป ตอนนี้ไม่ใคร่มีไร่นาเป็นดงไม้สักทั้ง ๒ ข้าง ต้นเล็กทั้งนั้น ในยาวาเขาไม่ใช่ไม้สักทำเรือน เขาใช้ไม้ไผ่แลไม้กระยาเลย ถึงตึกใหญ่ ๆ เช่นวังเรสิเดนต์หรือเกาวเนอร์เป็นต้นก็ใช้ไม้ไผ่หลังคามุงกระเบื้อง ไม้สักใช้ชั่วแต่ทำเครื่องเรือนเท่านั้น

เวลา ๕ โมงเช้าถึงสเตชั่นมัดดิยุน เรสิเดนต์แลแอสซิสตันเรสิเดนต์กับตำมหงง กับบีตันจีนสรวมหมวกประดับเพชรทียอดแลตามสำแหรกมารับเสด็จ เรสิเดนต์คนนี้ชอบกลกินหมากฟันดำ อยู่ข้างจะปลาดฝรั่งกินหมากหน้าตาเคอะ เป็นคนค่อนข้างแก่แล้ว เราลงรถพระที่นั่งกับกรมหลวงดำรงแลวาเลตเต เที่ยวตามถนนไม่ใคร่มีอันใดที่ควรจะดู คล้ายกันกับเมืองบันดุง ไปที่โฮเตลซึ่งมีโฮเตลเดียวในเมืองนี้ มีผู้หญิงแก่เป็นเจ้าของ สรวมเสื้อคร่ำคร่าแขนหมูแฮม (=แขนส่วนบนจับพองมาก ส่วนล่างจับแนบเนื้อจนตลอดลงมาถึงข้อมือ) ติดลูกบิด เด็กหลาน ๒ คนน่าเอ็นดู อ้วนเกินขนาดเหมือนตุ๊กตาหนัง นำช่อดอกไม้มาให้ เราให้วาเลตเตบอกขอบใจเป็นภาษาดัช มีดอกกุหลาบดอกใหญ่สีแดงคร่ำแลสีเหลืองงาม หอมเหมือนน้ำมันกุหลาบ แล้วมาพักในห้องที่เขาจัดไว้สำหรับผู้หญิงห้องเดียวถึง ๖ คนด้วยกัน กว่าจะเรียงตัวกันล้างหน้าแล้วก็กว่าครึ่งชั่วโมง ยังไม่ทันทำอะไรหมดก็ประทับโต๊ะเสวยที่เฉลียงใหญ่ นั่งโต๊ะเสวยทั้งหมดไม่ได้แบ่งชั่วแต่เจ้านาย

ฤๅไม่เสมอ ไม่อนาทรร้อนใจอะไรเลย ถ้าถึงที่แห่งใดที่ควรจะพูดฤๅควรจะทราบทูนหม่อมก็รับสั่งบอกทุกครั้ง เช่นกุหนุงสุเมรุ (เขาพระสุเมรุ) แลกุหนุงกุลศ (เขาไกรลาศ) กุหนุงคันธมาทน์เหล่านี้เป็นต้น ในวันนี้เป็นวันเดินทางที่สนุกตลอด จนเรารู้สึกว่าหัวใจบานสบายเป็นที่สุด ตั้งแต่ออกจากโซโลมาร้อนจัดขึ้นทุกทีจนถึงสุรบายาบ่าย ๕ โมง

เราลงรถพระที่นั่ง มีข้าราชการตำรวจมารับเสด็จหลายคน บุตรนายทหารให้ออกไม้เรา แอสซิสตันเรสิเดนต์คนที่ลงรถพระที่นั่งเป็นคนผอมเล็ก ฝรั่งที่ผอมเล็ก ๆ เช่นนี้ออกจะหายากในเกาะชวา พูดอังกฤษเราเข้าใจได้มากเพราะขัดเหมือนคนไทยที่ไม่ได้ไปเรียนที่ยุโรปพูด เมืองนี้ถนนแคบแลเกลี้ยงเหมือนลาดปูนซีเมน สองข้างถนนต้นไม้โตร่มเต็มไปด้วยตึกกว้างบ้านเรือนฝรั่งทั้งนั้น ดูแปลกกว่าเมืองอื่น ๆ มีตึก ๒ ชั้นมากรูปต่าง ๆ งามดี ตรงมาที่ที่ประทับตำบลอำบนมาลังเป็นบ้านเช่า เพราะโฮเตลเต็มเสียหมด แอสซิสตันเรสิเดนต์ช่วยจัดการเช่าถวาย พระยาตรังเป็นผู้จัด ค่อนข้างเล็กไปหน่อยหนึ่ง ข้างหน้าอยู่ไม่พอต้องไปเช่าโฮเตลอยู่กันบ้าง แต่คนไทยก็เบียดกันอยู่จนพอต้องไปอยู่ที่อนมีแต่มิสเตอรวาเลตเตกับหมอเฮส์ ห้องเราอยู่ข้างจะกันดานที่ประตูหน้าออกไม่ได้ด้วยเป็นห้องเล่ยทั้งตรงข้างหน้าแลตรงในที่ด้วย ต้องเดินลุยออกทางประตูข้าง ๆ ลุยห้องแม่เอียมแต่ในห้องมีหน้าต่างสว่างไสวดีไม่เหมือนโฮเตลอื่น ๆ แต่ถึงอย่างไรก็ไม่เป็นที่คับใจอันใด มีแต่ความสุขสนุกสบายอยู่เสมอ

พักที่บ้านประเดี๋ยวหนึ่งพอผลัดเสื้อแล้วก็ออกจากบ้านไปกับกระบวรข้างใน ไปห้างที่ขายของญี่ปุ่นแลห้างอื่น ๆ แล้วตามไปห้างที่ทูนหม่อมประทับทรงซื้อของอยู่ ชื่อห้างออนเดอร์ลงเบอลัง ฤๅอะไรจำไม่ถนัด เป็นห้างใหญ่กว่าที่บัตเตเวียมาก ตั้งอยู่ตรงมุมถนน ตกแต่งดีมากมีของขายสารพัด พอไปถึงก็รับสั่งให้เลือกของจะพระราชทาน แต่เราจะหาสิ่งที่จะต้องการไม่ได้ บังเอิญให้เห็นเป็นต่าง ๆ ไป เลือกได้ตุ๊กตาแขกดำตัวเล็ก ๆ ทำผมอีหน่าเอนดูมา ๒ ตัวเท่านั้น สิ่งของอื่น ๆ ก็มีมากแต่เห็นเป็นมากไปบ้างน้อยไปบ้างเลวไปบ้างไม่ตกลงใจ เสด็จแม่ท่านเลือกเครื่องแก้วได้มาหลายชิ้น กลับจากห้างนกมากินข้าวที่ประทับที่เดียว ที่กินข้าวก็จัดอย่างเดียวกันกับที่โซโล แต่เครื่องเป็นของมิสเตอรกริมนายเรสเตอรองในเมืองนี้ มีโมโนแกรมชื่อของเขา เครื่องโต๊ะเป็นชุดดีไม่ร่องแร่งเหมือนที่อื่น ๆ กับข้าวก็เป็นของมิสเตอรกริมทำเหมือนกันมีกับข้าวฝรั่งอย่างดี กินเสร็จแล้วก็ว่างไม่ได้ไปแห่งใดอีก เจ้านายผู้ชายทรงทำท่าพวกปะเงรันเข้าเฝ้าสุหนันกันทุกองค์ คลานเข้าเฝ้าทูนหม่อม พวกผู้หญิงก็ทำกันบ้างเป็นที่สนุกสนานกันทั่วหน้า เล่นอยู่จน ๒ ยามจึงเลิก

ลืมเล่าเสียอย่างหนึ่ง เมื่อออกจากโซโล ลงรถไฟกันเสร็จหมดแล้ว อีกมินิตเดียวรถจะ

ออกกรมขุนพิทย์ทรงนึกถึงท่านเจียกขึ้นได้ว่ายังไม่เห็นมา ให้หลวงสันทไปตามที่โฮเตล รถไฟก็สั่นกระดิ่งแล้วจะออก หลวงสันทก็หายไป พอประเดี๋ยวหนึ่งท่านเจียกก็เดินงัง ๆ ออกวิ่ง ๆ มา ไม่ได้สวมหมวก เกษาเป็นรอยหวีแต่ข้างหน้าทีเดียว ขึ้นไปตั้งอยู่สัก ๓ นาทีตรงหน้า นอกนั้นหลุบหมด พอมาถึงตรงที่เราแลเจ้าพ้าหญิงเล็กนั่งก็พากันร้องถาม ท่านตอบว่า "หลับพุทธะค่ะ" พอไปถึงตรงเสด็จแม่ท่านรับสั่งถามก็บอกว่า "หลับพุทธะค่ะ" อีก ไปถึงแม่เอียม แม่เอียมเป็นแต่ร้องว่า "อุ๊ยท่านเจียก" ท่านเจียกก็ตอบว่า "หลับพุทธะค่ะ" เหมือนกัน จนถึงครอกถนอมถามก็ตอบว่า "หลับพุทธะค่ะ" แต่พูดคำเดียวถึง ๔ ครั้ง พอก้าวขึ้นรถ ๆ ก็ออกทันที ได้ความว่าหลวงสันทต้องไปช่วยแต่ตัวให้ เพราะท่านตื่นขึ้นนั่นไปกันหมดแล้วก็เลยทอดธุระเสียจะคอยกลับรถเย็น เลยเป็นข้อขันกันมาก ถึงกับเห็นท่านเจียกเข้าก็ต้องหัวเราะเรื่องน

สุรบายา

วันที่ ๖๐

วันพุธที่ ๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๔ ๗ ๘ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เวลาเช้าตื่นขึ้นแล้วแต่งตัวกินอาหารเช้า พอเสร็จแล้วก็ไปบ้าง เสด็จขึ้นห้างทรงซื้อของส่วนกระบวรข้างในไม่ได้คิดจะตามกระบวรเสด็จ แต่คนขับรถพาตามไปแล้วหันมาถามว่าจะไปที่ด่วนรายาฤๅ เสด็จแม่ท่านทรงพยักเขาจึงพาเข้าไปที่ทูนหม่อมเสด็จอยู่ เราช่างกลัวเสียจริง ๆ ว่าการที่ตามไปนี้จะเป็นที่ไม่พอพระราชหฤไทย แล้วเราต้องเดินหน้าด้วยเมื่อเวลาจะเข้าไปในห้างนั้น ถึงต้องตั้งสติเสียก่อนจึงเข้าไปที่ทับได้ พเอินก็ดีไม่เป็นที่กีดขวางอันใด ทรงซื้อของพระราชทานแลโปรดให้เลือกตามแต่จะต้องการ เราก็เลือกอะไรไม่ได้ไม่ดีอก ออกจากห้างนี้แยกไม่ไปตามเสด็จเข้าในร้านเครื่องเพชรเจ้าของห้างเป็นคนชาติยิว เราชอบใจเข็มกลัดไข่มุกดีรูปหัวช้างคิดจะซื้อพเอินทูนหม่อมเสด็จมาเลยได้พระราชทาน เจ้าของห้างใจดีถวายหมาปั๊กตัวหนึ่งชื่อคัสเตอร์ ออกจากห้างนี้แล้วขึ้นห้างอื่นอีกจนบ่าย ๑ โมงกลับมากินข้าวกลางวัน

กินข้าวแล้วแต่งตัวอีก ไปดูไอเฟลเตาเวอร์ (หอไอเฟล ซึ่งคงจะจำลองแบบจากหอไอเฟลที่นครปารีส) ที่พวกอินยเนย (=ช่างกล) ในอู่เรือหลวงทำขึ้นเมื่องานราชาภิเศกกวินวิลเฮลมินา ระยะทางอยู่ข้างจะไกลมากแต่เรายินดีไม่เดือดร้อนเลย เพราะได้ดูในเมื่อนนี้มาก ๆ ตอนแรกออกจากที่ประทับเป็นบ้านแลตึกแถว ที่ตรงมุมหัวเลี้ยวถนนเขาตัดมนมุมทั้งนั้น ตึกแถวที่ตรงมุมทำ

งาม ๆ ต่าง ๆ กัน เป็นห้างเสียมากกว่าบ้านคน มีคลับแลโฮเตลหลายแห่ง บับลิกการ์เดน (=สวนสราธารณะ) ก็น่าสบาย ข้ามสพานแม่น้ำซอกาต์มาศ เป็นแม่น้ำไม่ใหญ่เรียกว่าคลองดีกว่า ปากคลองไปออกทะเลมีเรือลูกค้าวานิชเต็มแน่นไปทั้งนั้น ตอนต้นที่กล่าวมาแล้วนั้นเป็นเมืองฝรั่งทีเดียว มาเมื่อตอนปลาย ๆ จวนจะถึงเตาเวอร์เป็นเมืองแขก มีบ้านแขกโซม ๆ โสโครกมากล้นเหลือ แล้วมีโรงทำการต่าง ๆ คือโรงเรือหลวงเป็นต้น เมื่อถึงที่หยุดรถลงเดินไปยังไม่แลเห็นเตาเวอร์เลย กรมหลวงดำรง กับพระยาสุรวงษ์ตามเสด็จไม่ทันเลยมา บรรจบเข้ากระบวรข้างในนำไปที่เตาเวอร์ เตาเวอร์นั้นตั้งอยู่ริมทะเล ทำด้วยโครงเหล็กว่าสูง ๓๐ เมเตอร์ แลเห็นทุนหม่อมประทับอยู่กับวาเลตเต้ที่ชานกลาง เรากู้ตามขึ้นไป บันไดขึ้นลงไม่สู้ลำบากคล้ายบันไดดาดฟ้าเรือ ขึ้นถึงยอดโดยไม่พักเลยก็ได้ แต่ที่เราขึ้นนั้นกรมหลวงดำรงให้หยุดพักทุกชั้น เล่นตลกไปพลางไม่รู้สึกเหนื่อยเลยแม้แต่นั้น ชั้นบนแลออกไปข้างหน้าเห็นทะเลแลเกาะมันขุระอย่างไกล ๆ แลเข้าไปข้างในเมืองเห็นแต่หลังคามีต้นไม้บัง ๆ ดูไม่สู้จะมีประโยชน์อันใดนัก การที่ต้องขึ้นมาบนเตาเวอร์นั้นเหนื่อยเปล่า ๆ ดูข้างล่างก็เหนื่อยไร ๆ ได้เหมือนขึ้นดูบนเตาเวอร์น แต่เรานึกอยากขึ้น แลเป็นของที่ควรขึ้นมากกว่าเกยที่สำหรับดูทำการที่สวนดุสิตเมื่อแรกสร้าง ที่ใคร ๆ ได้ขึ้นหมดเว้นแต่เสด็จแม่เท่านั้น

ดูรอบทั่วแล้วว่าเลตเตแนะให้ทรงจารึกพระบรมนามาภิไธย เขาเป็นผู้สลักเองด้วยมีดพับสลักลงบนพนักชั้นบนเป็นภาษาอังกฤษว่า H. M. King of Siam แล้วขีดลงเป็นเขตร ผู้ที่ตามเสด็จก็เซ็นชื่อหมดทุกคนด้วยดินสอ กรมหลวงดำรงทรงเซ็นพระนามของท่านว่า "อากรม" (เป็นพระนามซึ่งพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๕ ทรงใช้เรียกสมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ) ว่าจะเซ็นว่า "ดำรง" ผู้ที่มาเห็นจะว่าตามนายโรงพิมพ์มาเกาะชวา เซ็นแล้วเขาจะให้เจ้าพนักงานมาสลัก

เสด็จกลับลงมาขึ้นรถกลับมาทางเดิม แวะซื้อของตามห้าง คนมากแน่นในห้างจะเลือกของซื้อของก็ไม่สะดวกเวียนหัวคนหน้ามืดตามัว ทุนหม่อมเลยต้องเสด็จไปห้างอื่น แต่ข้างในสิ้นความพยายามจะไปอีก เพราะคนสับสนดูพวกผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย ต้องมาที่ร้านมิสเตอร์กรมนายเรสเตอรอง ที่ว่าไปทำกับข้าวที่ประทับนั้น คือยกนั่นเองทีเดียว ร้านนี้ตั้งอยู่ริมถนนตรง ๓ แยก เป็นร้านไม่ใหญ่นักแต่ของขังดี ส่วางด้วยแสงโคมแกสซึ่งเราไม่เคยเลย โคมชนิดนี้มากกว่าไฟฟ้าเสียแต่ไม่มีโคมตั้งเลย ในเมืองนี้ใช้โคมเช่นนี้ทุกแห่ง ตามถนนเวลากลางคืนไม่มืดเลยงามดีมาก หน้าร้านมีคนฝรั่งมานั่งเป็นพวก ๆ กว่า ๑๐ คน เขามาซื้ออาหารของเขากิน ยังไม่ถึงเวลากินซื้อเหล้าซื้อบุหรี่นั่งกินนั่งสูบไปพลาง พวกเราเข้าไปเขาก็จัดให้นั่งที่หน้าร้านปนกับคนเหล่านั้น มันดูไม่วางตาใครจะนั่งได้เลยหนีเข้าไปซื้อของในร้าน ของที่ขายก็มีแต่เครื่องกระดาษห่อของกินแลเครื่อง

เหมือนทอน มีดอกไตเกอรลหลจดทโต๊ะ เป็นอันได้เห็นดอกไตเกอรลหลสด ๆ เวลาเสวยรับสั่งถึงเรื่องอาหารของโฮเตล กรวอาหารที่โฮเตลโฮมันน์ไม่ดีต่าง ๆ ด้วยเขากล่าวกันว่าโฮเตลโฮมันน์ดีกว่าโฮเตลน ว่าโฮเตลนเป็นชนที ๓ แต่ทรงเห็นว่าถ้าโฮเตลนเป็นชนที ๓ แล้ว โฮเตลโฮมันน์ต้องเป็นชนที ๔ แต่อาหารต้องเป็นชนที ๖ ฤๅที ๑๒ ยังมีโฮเตลเปรียงเกอร์ซึ่งอยู่ใกล้กับโฮเตลโฮมันน์ยิ่งเลวกว่าโฮเตลโฮมันน์มาก จนมิสเตอรวาเลตเตกินไม่ได้ต้องมาอาศรัยกินที่โฮเตลโฮมันน์ มีกับข้าวไทยที่ทำที่ห้องเครื่องต้น แต่กับข้าวนนบางทีกินได้บางทีกินไม่ได้ เพราะมีแต่แกงเผ็ดเป็นพื้น ข้าวมผักดองต้องใช้กินกับปลาทอง เนื้อยุยเต็มที เพราะไม่มีปลาอย่างอื่นในเมืองน เรามักกินกับข้าวยายโฮมันน์ (=ภรรยาเจ้าของโฮเตลโฮมันน์) เสียมากทุกทีเป็นอาหารซ้ำ ๆ มีน้ำพริกตำ ๆ กับเกลือ ไม่เค็ม แตงกวากับเนื้อต่าง ๆ ทุกเวลาเสียดกว่า เลยชวดอย่างนกกดูสบายดี

เสวยเสร็จแล้วเสด็จออกจากโฮเตลมัดดียุน เรสเดนต์พันดำตามมาส่งเสด็จ รถไฟออกเวลาบ่าย ๒ โมง ทางที่มาวันนี้อยู่ในเขตรแดนของ ๔ กระษัตรียในเรืองอิเหนา ด้วยตังพระราช-หฤไทยจะเสด็จเมืองอิเหนา เมื่อเวลาเสด็จอยู่บันดุงว่าง ๆ ทรงคนขอเมืองที่เขาเรืองอิเหนาในแผนที่ได้พบเข้าร่องรอยหลายเมือง คือเมืองมัดดียุนนเป็นเขตรแขวงเมืองกุเรบัน เพราะมีชื่อเมืองบันนกะโรอยู่ในแขวงเมืองน จึงทรงสันนิษฐานว่าเมืองบันนกะโรนเป็นเมืองเก่า เมืองหลวงเดิมคงจะตังอยู่ทน ที่เรียกว่าบันนกะโรนนกคือกุเรบันนนเอง แล้วไปผ่านเมืองดาหา เขาเรียกเพียนไปอีกเหมือนกับว่าโดโฮหรือเดอเฮอ อยู่ใกล้เมืองกดิหรี เป็นเมืองอยู่คนละฟากกับกุหนุงวลิศ คือเขาวรศมาหราในเรืองอิเหนาซึ่งเราได้เห็นถนัด เป็นเขาใหญ่มากดูท่าทางที่จะ "แส่นส่นุกพันที่จะรำพรรณ" จริง เกือบรับประกันได้ว่าบรรดาคนที่มาวันนที่จะไม่ได้นกท่องกลอนว่า "อันวรศมา-หราครแส่นส่นุกพันที่จะรำพรรณ" จนคนหนึ่งเห็นจะไม่มี ที่ท่องออกมาดัง ๆ แล้วกหลายคน แล้วไปทางเมืองสิงหัดส่าหรีอยู่ต่อเมืองดาหาไปข้างตวันออก ยังคงมีร่องแลวัดปรากฏอยู่ แลชื่อเมืองก็ไม่เพียนไปอย่างเมืองอื่น ๆ คงเรียกว่าสิงหัดส่าหรีตามเดิม

ไปอยู่ที่สเตชั่นกาโดโส่โน เป็นสเตชั่นใหญ่ขนาดสเตชั่นบันดุง แต่ชื่อเมืองไม่เกี่ยวในเรืองอิเหนา ออกจากนประเดียวหนึงกถึงเมืองหมันหยา แต่เขาเรียกเพียนไปเป็นมอดโยการะโต คำว่าการะโตแลการะตะนนแปลว่าเขตร เหมือนคำว่าสุรกัตตะกคือสุรเขตร ยกยาการะตะแปลว่ายุทธยาเขตร คำว่ามอดโยการะโตก็คือหมันหยาเขตร รถหยุดอยู่ประมาณ ๑๐ นิดก็ออกต่อไป ตอนนไปหยุดอีก ๒ ฤๅ ๓ สเตชั่น เป็นสเตชั่นเล็ก ๆ แลไม่เกี่ยวในเรืองอิเหนา เมื่อถึงสเตชั่นใด เจ้านายเสด็จอา ๒ พระองค์เป็นต้นเสด็จลงจากรถไฟไปซื้อเครื่องดื่มต่าง ๆ มาแจก แลถามจะต้องการอะไร

ฤๅไม่เสมอ ไม่อนาทรร้อนใจอะไรเลย ถ้าถึงที่แห่งใดที่ควรจะพูดฤๅควรจะทราบทูนหม่อมก็รับสั่งบอกทุกครั้ง เช่นกุหนุงสุเมรุ (เขาพระสุเมรุ) แลกุหนุงกุลศ์ (เขาไกรลาศ์) กุหนุงคันธมาทน์ เหล่านี้เป็นต้น ในวันนี้เป็นวันเดินทางที่สนุกตลอด จนเรารู้สึกว่าหัวใจบานสบายเป็นที่สุด ตั้งแต่ออกจากโซโลมาร้อนจัดขึ้นทุกทีจนถึงสุรบายาบ่าย ๕ โมง

เราลงรถพระที่นั่ง มีข้าราชการตำรวจมารับเสด็จหลายคน บุตรนายทหารให้ดอกไม้เรา แอส์ซิสตันเรสิเดนต์คนที่ลงรถพระที่นั่งเป็นคนผอมเล็ก ฝรั่งที่ผอมเล็ก ๆ เช่นนี้ออกจะหายากในเกาะชวา พูดอังกฤษเราเข้าใจได้มากเพราะชัดเหมือนคนไทยที่ไม่ได้ไปเรียนที่โรปพูด เมืองนี้ถนนแคบแลเกลียงเหมือนลาดปูนสิเมน สองข้างถนนต้นไม้โตร่มเต็มไปด้วยดอกกว้างบ้านเรือนฝรั่งทั้งนั้น ดูแปลกกว่าเมืองอื่น ๆ มีตึก ๒ ชั้นมากรูปต่าง ๆ งามดี ตรงมาที่ประทับตำบลอำบนมาลังเป็นบ้านเช่า เพราะโฮเตลเต็มเสียหมด แอส์ซิสตันเรสิเดนต์ช่วยจัดการเช่าถวาย พระยาตรังเป็นผู้จัด ค่อนข้างเล็กไปหน่อยหนึ่ง ข้างหน้าอยู่ไม่พอต้องไปเช่าโฮเตลอยู่กันบ้าง แต่คนไทยก็เบียดกันอยู่จนพอต้องไปอยู่ที่อื่นมีแต่มิสเตอรวาเลตเตกับหมอเฮส์ ห้องเราอยู่ข้างจะกันดานที่ประตูหน้าออกไม่ได้ ด้วยเป็นห้องเสวยทั้งตรงข้างหน้าแลตรงในที่ด้วย ต้องเดินลุยออกทางประตูข้าง ๆ ลุยห้องแม่เอี่ยมแต่ในห้องมีหน้าต่างสว่างไสวดีไม่เหมือนโฮเตลอื่น ๆ แต่ถึงอย่างไรก็ไม่เป็นที่คับใจอันใด มีแต่ความสุขสนุกสบายอยู่เสมอ

พักที่บ้านประเดี๋ยวหนึ่งพอผลัดเสื้อแล้วก็ออกจากบ้านไปกับกระบวรข้างใน ไปห้างที่ขายของญี่ปุ่นแลห้างอื่น ๆ แล้วตามไปห้างที่ทูนหม่อมประทับทรงซื้อของอยู่ ชื่อห้างออนเดอร์ลิงเบอลัง ฤๅอะไรจำไม่ถนัด เป็นห้างใหญ่กว่าที่บัตเตเวียมาก ตั้งอยู่ตรงมุมถนน ตกแต่งดีมากมีของขายสารพัด พอไปถึงก็รับสั่งให้เลือกของจะพระราชทาน แต่เราจะหาสิ่งที่จะต้องการไม่ได้ บังเอิญให้เห็นเป็นต่าง ๆ ไป เลือกได้ตุ๊กตาแขกดำตัวเล็ก ๆ ทำผมอดน่าเอ็นดูมา ๒ ตัวเท่านั้น สิ่งของอื่น ๆ ก็มีมากแต่เห็นเป็นมากไปบ้างน้อยไปบ้างเลวไปบ้างไม่ตกลงใจ เสด็จแม่ท่านเลือกเครื่องแก้วได้มาหลายชิ้น กลับจากห้างนกมากินข้าวที่ประทับที่เดียว ที่กินข้าวก็จัดอย่างเดียวกันกับที่โซโล แต่เครื่องเป็นของมิสเตอรกริมนายเรสเตอรองในเมืองนี้ มีโมโนแกรมชื่อของเขา เครื่องโต๊ะเป็นชุดดีไม่ร่องแร่งเหมือนที่อื่น ๆ กับข้าวก็เป็นของมิสเตอรกริมทำเหมือนกันมีกับข้าวฝรั่งอย่างดี กินเสร็จแล้วก็ว่างไม่ได้ไปแห่งใดอีก เจ้านายผู้ชายทรงทำท่าพวกปะเงรันเข้าเฝ้าสุสุหุนันกันทุกองค์ คลานเข้าเฝ้าทูนหม่อม พวกผู้หญิงก็ทำกันบ้างเป็นที่สนุกสนานกันทั่วหน้า เล่นอยู่จน ๒ ยามจึงเลิก

ลืมเล่าเสียอย่างหนึ่ง เมื่อออกจากโซโล ลงรถไฟกันเสร็จหมดแล้ว อีกมินิตเดียวรถจะ

ออกกรมขุนพิทยุทรงนึกถึงท่านเจียกขึ้นได้ว่ายังไม่เห็นมา ให้หลวงสันทไปตามที่โฮเตล รถไฟก็สั่นกระดิ่งแล้วจะออก หลวงสันทก็หายไป พอประเดี๋ยวหนึ่งท่านเจียกก็เดินงัง ๆ ออกวิ่ง ๆ มา ไม่ได้สรวมหมวก เกษาเป็นรอยหวีแต่ข้างหน้าทีเดียว ขึ้นไปตั้งอยู่สัก ๓ นาทีตรงหน้า นอกนั้นหลุบหมด พอมาถึงตรงที่เราแลเจ้าพ้าหญิงเล็กนั่งก็พากันร้องถาม ท่านตอบว่า "หลับพุทธะค่ะ" พอไปถึงตรงเด็จแม่ท่านรับสั่งถามก็บอกว่า "หลับพุทธะค่ะ" อีก ไปถึงแม่เอียม แม่เอียมเป็นแต่ร้องว่า "อุ๊ยท่านเจียก" ท่านเจียกก็ตอบว่า "หลับพุทธะค่ะ" เหมือนกัน จนถึงครอกถนอมถามก็ตอบว่า "หลับพุทธะค่ะ" แต่พูดคำเดียวถึง ๔ ครั้ง พอก้าวขึ้นรถ ๆ ก็ออกทันที ได้ความว่าหลวงสันทต้องไปช่วยแต่งตัวให้ เพราะท่านคนขึ้นนั้นไปกันหมดแล้วก็เลยทอดธุระเสียจะคอยกลับรถเย็น เลยเป็นข้อขันกันมาก ถึงกับเห็นท่านเจียกเข้าก็ต้องหัวเราะเรื่องนี้

สุรบายา

วันที่ ๖๐

วันพุธที่ ๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๕ ๗ ๘ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เวลาเช้าตื่นขึ้นแล้วแต่งตัวกินอาหารเช้า พอเสร็จแล้วก็ไปบ้าง เด็จขึ้นห้างทรงซื้อของส่วนกระบวรข้างในไม่ได้คิดจะตามกระบวรเด็จ แต่คนขับรถพาตามไปแล้วหันมาถามว่าจะไปที่ด่วนรายาฤๅ เด็จแม่ท่านทรงพยักเขาจึงพาเข้าไปที่ทูนหม่อมเด็จอยู่ เราช่างกลัวเสียจริง ๆ ว่าการที่ตามไปนี้จะเป็นที่ไม่พอพระราชหฤไทย แล้วเราต้องเดินหน้าด้วยเมื่อเวลาจะเข้าไปในห้างนั้น ถึงต้องตั้งสติเสียก่อนจึงเข้าไปที่ทประทับได้ พเอินก็ไม่เป็นที่กีดขวางอันใด ทรงซื้อของพระราชทานแลโปรดให้เลือกตามแต่จะต้องการ เราก็เลือกอะไรไม่ได้ไม่ดีอก ออกจากห้างนี้แยกไม่ไปตามเด็จเข้าในร้านเครื่องเพ็ชรเจ้าของห้างเป็นคนชาติยิว เราชอบใจเข็มกลัดไข่มุกดำรูปหัวช้างคิดจาซื้อพเอินทูนหม่อมเด็จมาเลยได้พระราชทาน เจ้าของห้างใจดีถวายหมาปักตัวหนึ่งชื่อคลัสเตอร์ ออกจากห้างนี้แล้วขึ้นห้างอื่นอีกจนบ่าย ๑ โมงกลับมากินข้าวกลางวัน

กินข้าวแล้วแต่งตัวอีก ไปดูไอเฟลเตาเวอร์ (หอไอเฟล ซึ่งคงจะจำลองแบบจากหอไอเฟลที่นครปารีส) ที่พวกอินเดีย (=ข่างกล) ในอู่เรือหลวงทำขึ้นเมื่องานราชาภิเศกกวินวิลเฮล์มนาระยะทางอยู่ข้างจะไกลมากแต่เรายินดีไม่เดือดร้อนเลย เพราะได้ดูในเมื่อนั้นมาก ๆ ตอนแรกออกจากที่ประทับเป็นบ้านแลตึกแถว ที่ตรงมุมหัวเลี้ยวถนนเขาตัดมนมุมทั้งนั้น ตึกแถวที่ตรงมุมทำ

งาม ๆ ต่าง ๆ กัน เป็นห้างเสียมากกว่าบ้านคน มีคลับแลโฮเตลหลายแห่ง บับลิกการ์เดน (=สวนสราธารณะ) ก็น่าสบาย ข้ามสพานแม่น้ำชื่อกาลมาศ เป็นแม่น้ำไม่ใหญ่เรียกว่าคลองดีกว่า ปากคลองไปออกทะเลมีเรือลูกค้าวานิชเต็มแน่นไปทั้งนั้น ตอนต้นที่กล่าวมาแล้วนั้นเป็นเมืองฝรั่งที่เดียว มาเมื่อตอนปลาย ๆ จวนจะถึงเตาเวอร์เป็นเมืองแขก มีบ้านแขกโซม ๆ โสโครกมืดมนเหม็น แล้วมีโรงทำการต่าง ๆ คืออู่เรือหลวงเป็นต้น เมื่อถึงที่หยุดรถลงเดินไปยังไม่แลเห็นเตาเวอร์เลย กรม-หลวงดำรง กับพระยาสุรวงษ์ ตามเสด็จ ไม่ทันเลยมา บรรจบ เข้า กระบวรข้างในนำไปที่เตาเวอร์ เตาเวอร์นั้นตั้งอยู่ริมทะเล ทำด้วยโครงเหล็กว่าสูง ๓๐ เมเตอร์ แลเห็นทุนหม่อมประทับอยู่กับวาเลตเดที่ชนกลาง เรากำลังขึ้นไป บันไดขึ้นลงไม่สู้ลำบากคล้ายบันไดดาดฟ้าเรือ ขึ้นถึงยอดโดยไม่พักเลยก็จะได้ แต่ที่เราขึ้นนั้นกรมหลวงดำรงให้หยุดพักทุกชั้น เล่นตลกไปพลางไม่รู้สึกเหนื่อยเลยสักแต่ขัน ขึ้นบนแลออกไปข้างหน้าเห็นทะเลแลเกาะมัทธุระอย่างไกล ๆ แลเข้าไปข้างในเมืองเห็นแต่หลังคามีต้นไม้บัง ๆ ดูไม่สู้จะมีประโยชน์อันใดนัก การที่ต้องขึ้นมาบนเตาเวอร์นั้นเหนื่อยเปล่า ๆ ดูข้างล่างก็เห็นอะไร ๆ ได้เหมือนขึ้นดูบนเตาเวอร์นั้น แต่เรานอยากขึ้น แลเป็นของที่ควรขึ้นมากกว่าเกยที่สำหรับดูทำการที่สวนดุสิตเมื่อแรกสร้าง ที่ใคร ๆ ได้ขึ้นหมดเว้นแต่เสด็จแม่เท่านั้น

ดูรอบทั่วแล้วจึงวาเลตเดแนะให้ทรงจารึกพระบรมนามาภิไธย เขาเป็นผู้สลักเองด้วยมีดพับสลักลงบนพนักชั้นบนเป็นภาษาอังกฤษว่า H. M. King of Siam แล้วขีดลงเป็นเขตร ผู้ที่ตามเสด็จก็เซ็นชื่อหมดทุกคนด้วยดินสอ กรมหลวงดำรงทรงเซ็นพระนามของท่านว่า "อากรม" (เป็นพระนามซึ่งพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๕ ทรงใช้เรียกสมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ) ว่าจะเซ็นว่า "ดำรง" ผู้ที่มาเห็นจะว่าตามนายโรงพิมพ์มาเกาะชวา เซ็นแล้วเขาจะให้เจ้าพนักงานมาสลัก

เสด็จกลับลงมาขึ้นรถกลับมาทางเดิม แวะซื้อของตามห้าง คนมาดูแน่นในห้างจะเลือกของซื้อของก็ไม่สดวกเวียนหัวคนหน้ามืดตามัว ทุนหม่อมเลยต้องเสด็จไปห้างอื่น แต่ข้างในนั้นความพยายามจะไปอีก เพราะคนลับสนดูพวกผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย ต้องมาที่ร้านมิสเตอร์กรมนายเรสเตอรอง ที่ว่าไปทำกับข้าวที่ประทับนั้น คือยกนข้าวที่เดียว ร้านนี้ตั้งอยู่ริมถนนตรง ๓ แยก เป็นร้านไม่ใหญ่นักแต่ของงดี สว่างด้วยแสงโคมแก๊สซึ่งเราไม่มีกล่าวเลย โคมชนิดนี้มากกว่าไฟฟ้าเสียแต่ไม่มีโคมดังเลย ในเมืองนี้ใช้โคมเช่นนี้ทุกแห่ง ตามถนนเวลากลางคืนไม่มืดเลยงามดีมาก หน้าร้านมีคนฝรั่งมานั่งเป็นพวก ๆ กว่า ๑๐ คน เขามาซื้ออาหารของเขากิน ยังไม่ถึงเวลาก็ซื้อเหล้าซื้อบุหรี่นั่งกินนั่งสูบไปพลาง พวกเราเข้าไปเขาก็จัดให้นั่งที่หน้าร้านปนกับคนเหล่านั้น มันดูไม่วางตาใครจะนั่งได้เลยหนีเข้าไปซื้อของในร้าน ของที่ขายก็มีแต่เครื่องกระดาษห่อของกินและเครื่อง

กินต่าง ๆ กับบุหรี่แลเหล้า กำลังเดินวนอยู่ในทุ่นหม่อมเสด็จมา พอได้เวลาเสวยประทับโต๊ะพร้อมกันหมด ขาดแต่เจ้านายพี่น้องผู้ชาย ๔ คนหายไปไม่มา จนเสวยซุบแล้วจึงมา เลยถูกหลอกเรื่องขนเตาเวอร์วาเห็นอะไร ๆ ร้อยแปดลงท้ายก็ล้อองค์อาภา มิสเตอร์วาเลตเตกช่วยล้อด้วย แล้วเล่าถึงสุสุหุนนั้นทำเสียงทำหน้าดีมากถึงฮา ๆ กัน ขันตลกต่าง ๆ เหล่านี้แล้วยังซานกถึงความขันเก่า ๆ ขึ้นมาอีก คือเรื่องท่านเจียกหลงเป็นต้น กลัวไม่ใคร่จะอยู่เลยจนรู้สึกกลัวจะถูกกรีว จะเป็นคนกริยาไม่ดีไป กับข้าวนั้นเป็นของดีมากแต่มักจะเจอเหล้าเป็นน้ำกระสายเสียหมดทุกอย่าง กินเสร็จแล้วอมเอ่อ ๆ เมา ๆ เมื่อถึงของหวานมีดมพระราชทานวาเลตเตเป็นการล้อหยอกเล่น สับชอย่างสุสุหุนนั้นว่า "สลามัตต่วนวาเลตเต" แล้วพากันว่าสลามัต ๆ กันทุกคน แล้วดมพระราชทานองค์อาภาในการที่เสียใจไม่ได้ชมลูก ให้ท่านเจียกในการที่เกือบจะหลงอยู่โซโล เสวยเสร็จแล้วแสดงเข้าทรงซ้อของแต่พวกผู้หญิงนั่งห้องนอก วาเลตเตซ้อพัดมาแจกคนละเล่มเป็นการประจบประแจงอย่างแบบโก้ เวลา ๔ ทุ่มนานเสด็จไปเที่ยวต่อไปแต่ข้างในกลับบ้าน พอ ๕ ทุ่มก็เสด็จกลับมา ทรงจัดดอกไม้แลเลือกเข้าของ แลเขียนโทรเลขส่งบันดุง ๒ ยามเข้าที่ เรานอน

สุรบายา

วันที่ ๖๑

วันพฤหัสบดีที่ ๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๕ ๗/๔ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เวลาเช้า ๒ โมงไปขึ้นรถไฟ ระยะทางประมาณ ๒ ชั่วโมงถึงเมืองบัสรวน แต่รถหยุดแทบทุกสเตชั่นหลีกรถไฟบรรทุกอ้อยเป็นพืน ตามทางก็แต่ไร่อ้อยแลบ้านผู้เรือนคนตลอด พอถึงรถไฟยังไม่ทันหยุดมิสเตอร์วาเลตเตกระโดดลงไปเต้นแร้งเต้นกากับเรสิเดนต์ เพราะเรสิเดนต์คนนี้เป็นพี่ชายของเขา กับทั้งลูกสาวเรสิเดนต์แลรเด่นมาศอชปติสุคันธร ซึ่งเป็นลูกหลานวังหน้า ที่เรียกว่ารเด่นมาศนั้นเทียบยศอย่างหม่อมราชวงษ์ ทุนหม่อมเสด็จลงแล้วกรมหลวงดำรงเสด็จมาตามเราพาไปจับมือกับเรสิเดนต์ ลูกสาวให้ดอกไม้ช่อ ขึ้นรถม้ากับทุนหม่อมแลวาเลตเต มีพวกแห่สันนันนัน (สระสนาน) มาขี่ม้าตามเสด็จ ตามทางที่มาถนนใหญ่มีโฮเตลแลบ้านฝรั่ง โฮเตลที่ประทับแรมครั้งก่อนนั้นชื่อโฮเตลมารินอยู่ต่ำกว่าถนน เลยโฮเตลมาหน่อยหนึ่งก็เป็นถนนย่อมลงเลี้ยวทางขวา ทางตรงไปนั้นเป็นทางไปโตซารี่ ถึงอาลูนอาลูนหยุดรถที่ประทับ เป็นโรง ๔ เหลี่ยมใกล้กำแพงบ้านรเด่น มีภรรยาเรสิเดนต์แลลูกสาวคนใหญ่ กับภรรยารเด่นมาศอชปติคอยอยู่ที่นั่น เมื่อเฝ้าแหนกัน

เสร็จแล้วประทับพระเกาอเลยงนารองนาชา

เริ่มต้นการแห่สนันนันนัน พวกเวโดโนจามาศ (ตรงกับเจ้าเมืองกรมการแขก) ประมาณ ๑๐๐ คน แต่งตัวสรวมสนับเพลานุ่งโดตี สรวมโกลุก ตัวทาขมันเพียงคอไม่ได้ทาหน้า สรวมพวงมาไลยทตัว แต่ที่เป็นตัวนายสรวมเสื้อเหลืองแทนทาขมัน ขมาผูกเครื่องอย่างชวามายืนคอยอยู่มีคนกันกลดยืนเรียงรอบสนาม พอพณพาทย์ขนตัวรเด่นมาศอชปติไม่ได้แต่งตัวอย่างสนันนัน แต่งเต็มยศตามธรรมดาเดินกันกลดออกมาจากบ้าน มีผู้ชายผู้ใหญ่ ๆ ๖ คนแต่งตัวทาขมันเพียงคอ นุ่งโดตีตีแพรแถบพาดบ่าขวามารัดที่เอว รำพ้อนเข้าคู่กัน ๓ คู่ แล้วถึงรเด่นมาศแล้วคนเชิญเครื่องยศรำเดินเข้ามาหน้าที่นั่งรเด่นเข้ามายืนจนใกล้พูดปากสั้น ๆ หน้าเหย ๆ สองสามคำ เรสิเดนต์แปลเป็นภาษาอังกฤษว่าขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตเดินกระบวรสนันนัน เมื่อพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้วคนที่พ้อนมาหน้าก็รำกลับไป รเด่นเดินตามไปขนม้าเทศสีดำผูกเครื่องฝรั่ง พณพาทย์เปลี่ยนเพลงตีเพลงตันดัก รเด่นชักม้าออกหน้าเต้นสบัดอย่างเขย่า ๆ เข้าจังหวะเพลง พวกเวโดโนเหล่านนกชักม้าตามเต้นเป็นแถว มือถือไม้ยาวไม่เห็นเหมือนทวนแต่เรียกกันว่าทวน ม้าช่างเต้นได้ดีจริง ๆ อิเหนาคงขม้าเช่นนเสมอ ดูม้าเต้นนต้องนึกท่องกลอนอก เต้นไปจนรอบอาลูนอาลูน มาตรงหน้าที่ประทับรเด่นลงจากหลังม้า ต่อนั้นไปพวกเวโดโนขับม้าเต้นมาทีละคู่ แล้วหยุดรำทวนตรงหน้าพระที่นั่งจนหมดทุกคู่ แต่รำทวนมิใช่งดงามอะไรเป็นแต่หวด ๆ ปลายทวน ประกันสองสามทกขับม้าควบกลับไป คู่หลังขับม้าหอจ คนที่มาดูโห่กันกราว ๆ จนม้าตนวงรงไม่อยู่เลยตกม้าลงนอนตะแคง แล้วจากหลังม้าไปยืนพักเหนอยรอบสนามกันกลดอยู่ที่เก่า ในระหว่างหยุดหายเหนอยนี้มีการเล่นวงกระสอบ ผูกเท้าวง ผูกบนเอวรวงกัน มีคนชูเสื่อยดให้แย่งกัน คนชูเสื่อยดคนหนึ่งออกโกง ๆ เป็นใจให้เด็กคนหนึ่ง เด็กคนที่เป็นใจนนแพ้ทุกทไม่ได้เสื่อเลย ลงปลายวงแข่งกัน คนหนึ่งไปถึงก่อนแต่ไปหกล้มเสีย เลยให้เสื่อกับคนที่ถึงที่หลัง กวนโมโหเกรียว ๆ เต็มที พอพวกเหล่านนหายเหนอยแล้วก็ตั้งต้นใหม่ รเด่นขนม้าเต้นออกมาอีก พวกเวโดโนก็ขับม้าตามเต้นตามริมสนามจนถึงหน้าพระที่นั่ง ลงจากหลังม้าแต่ไกล มีคนพ้อนรำนำหน้ามาจนถึงหน้าที่ประทับ รเด่นยืนแต่พวกเวโดโนนั่งหมด รเด่นสบีชเป็นภาษามลายู หน้ายังเรียปากยังสั่นกว่าพูดครั้งก่อน แลดูออกเหยตามไปด้วย แล้วเรสิเดนต์แปลเป็นภาษาอังกฤษ เป็นการต้อนรับแลถวายไชยมงคล รับสั่งตอบขอบใจอย่างยืดยาว เรสิเดนต์แปลเป็นภาษามลายู รเด่นแปลเป็นภาษามัทธุริส (=มาดูรา) บอกกับพวกเวโดโน พวกเหล่านนร้อง "เฮ่อ" พร้อมกัน เป็นเสร็จการสนันนันเท่านั้น

แล้วก็เสด็จเข้าไปในบ้านรเด่น บ้านใหญ่โต บันโดโปนนไม่ได้หันหน้าออกทางประตูบ้าน

เหมือนบ้านโดโปอื่น ๆ หันหน้าไปอยู่อีกทางหนึ่ง มีเรือนออกจะฝรั่ง ๆ หลังหนึ่ง เรามักล้างหน้าล้างมือในเรือนนี้แล้วออกไปที่บ้านโดโป ประทับโต๊ะเสวยกับเจ้านายข้าราชการที่ไป ตัวรเด่นไม่ได้มาเกี่ยวข้อง เวลาเสวยไม่ได้ทรงคุยอะไรเป็นการสนุก ตลกทั้งหลายก็ไม่ใคร่จะเล่นตลก จนท่านเจียกหาวนอนฤาเมาก็ไม่ทราบ เพราะอาหารมักมีแต่ของเมา ๆ คือซุบเป็นต้น นั่งเอียงคอปากขบพันบานงอยู่เป็นนาน พอเราเหลียวไปเห็นเข้าก็หัวเราะจนกลั้นไว้ไม่ได้ยิ่งกลั้นมันก็ยิ่งขัน กลัวทูนหม่อมก็กลัวหัวเราะก็กลั้นไม่อยู่ แล้วข้ามคนช่วยหัวเราะอยู่ข้าง ๆ คือแม่เอียมแม่เอบ พอจะส่งบลงเขาก็เตือนให้ดู ท่านเจียกบาเรอยไม่รู้ตัว จนพจระพลอยขันด้วย สักครู่นาน ๆ ถึงได้หายบ้า เราต้องเลิกไม่แลดูท่านเจียกเลยถึงได้กลั้นอยู่ แต่คนอื่น ๆ ยังขันหน้ากันเองกลั้นหัวเราะต่อไปอีก แม่เอบปล่อยกกออกมาเฉย ๆ ร่ำไป

เมื่อเสวยเสร็จแล้วนอยู่ทนนดูพณพาทย มีกระจับปี่อันหนึ่ง ภาษาแขกเรียกว่ากระจับปี่เหมือนกัน เมื่อเวลาเสวยเขาตีเข้ากันกับแตรวง วาเลตเตทูลเชิญเสด็จไปบ้านเรสิเดนต์พชาย เพราะวาเลตเตอยู่ช้างจะตีนว่าพี่สไภเป็นคนช่างจัดเรือนดีอยากจะอวด เลยตกลงเสด็จ พอไปถึงเรสิเดนต์ลงมารับเสด็จถึงบรรไดรถ กรียาอ่อนน้อมผิดกับคนอื่น ๆ จับมือเราแล้วจุบด้วย ภรรยานนกรียากดแต่หน้าตาแลเครื่องแต่งตัวเลวเต็มทน ลูกสาว ๒ คนสวยกว่าทั้งคู่ เรสิเดนต์แลวาเลตเตพี่น้องคู่นี้เหมือนกันชอบกล ต้องพิศถึงจะเห็นว่าเหมือน เครื่องหน้าเหมือนกันหมดเป็นพิมพ์เดียว แต่คนหนึ่งยาวคนหนึ่งสั้น เขาพาเข้าไปดูในห้องเขียนหนังสือ ห้องนั่งแลห้องกินข้าว ตกแต่งก็ไม่เห็นวิเศษอันใด แต่รอยตีนเต้นกันเสียจริง ๆ เราต้องยอไปบ้าง บ้านก็ย่อม ๆ ไม่ใหญ่นัก ว่ามีทาบน้ำเขาไม่ได้พาเราไปดู แต่ทูนหม่อมเสด็จไปทอดพระเนตร แล้วก็กลับมาขึ้นรถไฟเวลาบ่าย ๓ โมง เกินเวลาไปหน่อยหนึ่ง มาถึงสุรบายาบ่าย ๕ โมงเลย เที่ยวห้างต่อไปอีก ขึ้นห้างเจ๊กเป็นห้างใหญ่มีของดี ๆ มากแต่แพงเหลือเกิน กลับมาขึ้นห้างฝรั่งต่อไปอีก แต่ซื้ออะไรไม่เป็นศุขเพราะร้อนเหลือทนต้องกลับมาบ้าน เลยไม่ได้ไปแห่งใดอีก

ทูนหม่อมเสด็จไปโรงทหาร เสด็จกลับมาก็ถึงเวลาเสวย เรากินข้าวแล้วนั่งคุยกันอยู่เปล่า ๆ พอได้ยินเสียงฟู่ ๆ มาหน้าบ้านก็พากันออกมาดู แลเห็นรถนั่งได้ ๔ คน เป็นรถสีมไฟฟ้า กรมหลวงดำรงทรงอยู่กับฝรั่งเจ้าของ ทูนหม่อมทอดพระเนตรเห็นก็แอบดูกันอยู่ เลยรับสั่งเรียกให้ออกไปดูถึงรถที่หน้าบรรได รถนั้นเป็นของนายห้างตก ๒ ขึ้นขี่มาเพื่อจะให้ทรงซื้อ อ้างว่าสุดหุนนักซื้อกันหนึ่ง ต้องใช้ติดด้วยน้ำมันปิโตรเลียมก่อน ให้หมุนเครื่องจักรไฟฟ้า ไฟฟ้านั้นถ้าปิดเสียเมื่อเวลาหยุดรถแล้ว กว่าจะกลับติดได้อีกนาน จึงต้องเปิดไว้ให้ฟู่ ๆ อยู่เสมอทั้งเวลาหยุดแลเวลาเดิน

ถ้าเวลาจะหยุดก็ต้องบีดขัวแต่ละเท่านั้น เดินสี่เทอนมากคนทนั่งอยู่บนรถตัวสั่นงก ๆ ๆ แลมีควันฟุ้ใต้รถน่ากลัวอันตราย พี่จะแลเจ้าฟ้าหญิงเล็กขนลองให้ฝรั่งเขาถอท้ายไปนอกถนนแล้วกลับมา ทูนหม่อมไม่ทรงขึ้นเลยปล่อยให้ไปเสีย

มาอยู่บ้านนี้รู้สึกเป็นชาวนอกวังมากขึ้น เพราะอยู่บ้านเล็กไม่ใช่โฮเตล แล้วกินเป็นข้างหน้าข้างในก็ไม่ทันรู้สึกเหมือนกินที่โฮเตล เพราะกินแต่ข้างหลังนิดเดียว ตู้ยิ่งหนักไปกว่าอยู่โฮเตลโฮมันมาก ที่กินเป็นเขตรข้างในแล้วถ้าผู้ชายจะต้องการอะไรก็เดินเข้ามาได้เฉย ๆ นั่งกินข้าวอยู่ข้างนอกอาจจะร้องตโกนพูดเข้ามาข้างในก็ได้ คือกรมหลวงดำรงเป็นต้น

ยกยา

วันที่ ๖๒

วันศุกร์ที่ ๕ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๐
ตรงกับวัน ๖ ๕ ๘ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

ตื่นตั้งแต่ ๑๑ แต่งตัวแล้วกินอาหารเสร็จเหลือเวลามาก จึงออกมาเฝ้าทูนหม่อมที่โต๊ะกรมหลวงดำรงเสด็จมาถึงกำลังครทำคนรำเมื่อวานนี้มา กำลังทูนหม่อมพึ่นไม่สู้ดีเพราะบรรทมน้อย เรากับเจ้าฟ้าหญิงเล็กแลเห็นกัน ๒ คนเท่านั้น หัวเราะออกมาทั้ง ๒ คน จนทูนหม่อมรับสั่งถาม เลยรับสั่งให้หาเข้ามาคุยค่อยรงบพันไปหน่อยหนึ่ง พอได้เวลาย่ำรุ่งเลย ๕ มินิตฤา ๖ มินิต เสด็จออกจากบ้าน เราลงรถพระที่นั่ง มาถึงสเตชั่นรถไฟยังไม่มาเทียบที ประทับรับสั่งกับพวกที่มาส่งเสด็จมีตัวนายทหารแลบุตรีนายทหาร ยังขาดแต่บุตรแลภรรยา กับทั้งแอดซิสตันคนที่ผอมตากลวงแลคนอื่นอีกมาก ตอนนี้เราอยู่ข้างจะเต็มทนจะพูดกับใครทำคล่องอย่างฝรั่งก็ไม่ล่ำแลไม่พอใจด้วย แล้วเสด็จแม่เสด็จมา เลยพากันเข้าตับเฉยเสีย ในห้องนั่นมีแต่ฝรั่งกับผู้หญิงไทยเท่านั้น ผู้ชายหนีไปยืนอยู่ข้างนอกกันหมด ตกลงต้องนั่งแกร่วอยู่อย่างนั้นจนรถมาว่าครึ่งชั่วโมง แต่อันที่จริงก็เห็นจะไม่ถึงครึ่งชั่วโมง เพราะอยู่ในที่ราคาญใจก็เห็นเป็นช้ามากไป

รถไฟออกย่ำรุ่งครึ่ง ทูนหม่อมเสด็จมาประทับรถข้างใน ไล่ครอกถนอมไปรถที่นั่ง เพราะที่รถนี้เก้าอี้นอนดี แลฝุ่นค่อยน้อยลง เมื่อถึงสเตชั่นรถหยุดที่ไร กรมดำรงก็มาถามว่าหิวฤายัง เพราะวันนี้เสวยกลางวันในรถ ให้กรมทำ ตักกรมก็มาด้วยทั้งบอยของเขาเสร็จ แล้วกินไอศกรีมกันครึ่งหนึ่ง แซนด์วิชครึ่งหนึ่ง เพราะกรมหลวงดำรงท่านรับสั่งว่า "ตำราอากรมแล้วเป็นต้องให้อิ่มอยู่เสมอ ไม่ให้รู้สึกหิว" พอเวลาบ่ายโมงก็เสวยกลางวัน กับข้าวของกรมมีเนื้อ ๒ อย่างเท่านั้นกัน

ไม่อิ่มเลย แต่เข้าพระกระยาหารกุ้งหมูมาแลแกงของครอกถนอม ทั้งเครื่องผัด ๆ ปั้นสำหรับเข้ายำ ของรเด่นอชิปติเมืองโซโลส่งมาถวาย ทูนหม่อมเลยเสวยที่รถข้างใน ตกลงเป็นได้กินอิ่มแต่รถข้างในเท่านั้น ทูนหม่อมเสวยไม่ทันเสร็จก็ถึงเมืองโซโล สุลุหุนันลงมารับเสด็จที่สเตชั่น พร้อมทั้งมังกุนะโกโรแลอริโยมัตตารัมแลพวกปะเงรันทั้งหมด แน่นเต็มเหม็นเมื่อรันเสด็จคราวก่อน สุลุหุนันแต่งตัวนุ่งผ้ากายน์จบสวมเสื้อวนังเดรส์หางลัน สวมตรามงกุฎสยาม โพกผ้าลาย ๆ มีเพชรติดที่ตรงแสกหน้าแลทัดหู ๒ ข้าง สวมสายนาฬิกาแลแหวน ๔ วงล้วนแต่เพชรหรู ไม่ได้สวมถุงเท้าสอดแต่รองเท้าสลิปเปอร์บักคนเลอม พวกปะเงรันอน ๆ ที่เคยแต่งทหารก็แต่งทหาร ที่เคยแต่งแขกก็แต่งแขกอย่างสุลุหุนัน มีลูกเด็ก ๆ ของสุลุหุนัน ๕ คนแต่งแหม่มส์ชมภู โบส์ก๊อต (=โบตาตะราง) ส์แดง ๆ ดำ ๆ ไล่วไปทั้งตัวเสื้อ สวมรองเท้ากำหยี่ส์เขียวถุงเท้าส์เลอดหมู หัวเป็นรอยติดส์ผงน้ำมันแล้วก็เปลื้องออกผูกโบส์ก๊อต แต่งเหมือนกันอย่างนั้นทุก ๔ คน เครื่องแต่งตัวดูไม่ได้แต่หน้าตาท่าทางดี สุลุหุนันเชิญเสด็จทูนหม่อมเข้าในห้องแล้วเลี่ยง แต่เวลานั้นยังมิได้กำหนดรถหยุดเพียง ๑๐ มินิตเท่านั้น ต้องเสด็จมาขึ้นรถ สุลุหุนันตามส่งเป็นอย่างแข็งแรงแลเห็นได้ถนัดว่าแกรักทูนหม่อมมาก พวกลูกเด็ก ๆ นั้นเราพากันกวักมือกวงมาหาที่หน้าต่างรถจับมือกัน พวกบ่อยที่ใช้อยู่ที่โฮเตลก็มา นำน้ำไอยะบลันดามาเลี่ยงทำหน้าตาเป็นรู้จัก รถออกจากนี่เวลาบ่าย ๒ โมง

ราวบ่าย ๓ โมงครึ่งถึงเมืองยกยาการเตะ ที่สเตชั่นไม่ได้ตกแต่งอะไรหมดมีแต่แตรวงวงหนึ่ง ผู้คนก็น้อยเหี่ยวผิดกันกับโซโลมากมาย สุลต่าน (=เจ้าผู้ครองนครยกยา) แต่งเต็มยศทหารวิลันดาไม่ได้ผัดหน้า เป็นคนรูปร่างใหญ่ แก่ ผิวเนื้อดำหนวดหงอก เรส์เดนต์แก่เหมือนกัน ลูกชายสุลต่านที่เป็นคราวน์ปรีซเป็นคนหนุ่มร่างเล็กแต่งทหารวิลันดาเหมือนกัน ผัดหน้าเล็กน้อย พวกปะเงรันอน ๆ มีอยู่ ๒ – ๓ คนแต่งทหารทั้งนั้น รับอย่างเหี่ยว ๆ เชิญเสด็จเข้าไปในสเตชั่น พอเสด็จออกจากสเตชั่นแล้วเราก็ลงจากรถไฟไปขึ้นรถม้าตามเข้ากระบวรแห่เสด็จเหมือนที่โซโล ผู้คนแลก็กว้านบ้านเรือนก็น้อยไปหมด แต่ถนนสายใหญ่ดี มาถึงโฮเตลดูกูเป็นโฮเตลเก่าคร่ำคร่า มีเฉลียงข้างหน้าเป็น ๔ เหลี่ยมคล้ายบันโดโป ห้องหับที่อยู่ก็คล้าย ๆ กันกับที่โซโลแต่มีเฉลียงหลังห้อง ตามเฉลียงนั้นต้องกันผ้าดิบรอบ ข้างหน้าอยู่เรือนแถวรอบ ห้องกินข้าวข้างในก็ชนกับโต๊ะกินข้าวข้างหน้าอีก หลวงสุนทรเป็นผู้จัด จัดมากทีเดียวเพื่อส่งอาหารการกินเสมอ

เวลายามครึ่งแต่งครึ่งยศเข้าไปในวัง การที่ไปแลลักษณะรั้ววังก็คล้ายกันกับเมืองโซโล ตามทางแลไม่เห็นอะไรเพราะฝนตกต้องปิดประทุนรถ รถก็เก่าคร่ำประตูปิดไม่อยู่ แอสซิสตันเรส์เดนต์คนที่สำหรับขึ้นรถพระที่นั่งนั้นต้องนั่งถือประตูรถไปตลอดทาง ตาคนนี้พูดอังกฤษเสียงคล้ายชาว

นคร เราไม่เข้าใจ เหมือนคำว่า "เวรี่สโลลี่" (=ช้ามาก) แกพูดดังเป็น "เพ้หรี่สะเล้าลี่" อย่างนี้ต้องนึกหลายชั่นนักเราเลยไม่ใคร่พยายามฟัง หยุดรถพระที่นั่งที่ประตูชั้นใน มีนายทหารมารับเสด็จ มีคนนำเที่ยนแลกันพระกลด เข้ามาถึงข้างในคราวน์ปรินซแต่งทหารยืนกันกลดรับเสด็จถวายแขนทรงจูงเข้าไป เราจูงกรมหลวงดำรง มีผู้หญิงเชิญเครื่องยศของคราวน์ปรินซตามมาก เราต้องเดินหลัง เหมื่นสาบหัวจนหายใจไม่ออก สุลต่านรับเสร็จอยู่ที่หน้าบันโดโป แต่งตัวเหมือนเมื่อเช้านี้ ถวายแขนพาไปที่ที่ประทับ รตูพระมเหษีแลน้องสุลต่านกับบุตรสาวสุลต่านประมาณ ๑๕ คนรับอยู่นั้น ต่างจับไม้จับมือปราศรัยกันทั่วแล้วก็นั่งแลเลย คนเลยนั่งไม่ได้แต่งเสื้ออย่างยุนิฟอร์มใช้มหาดเล็กพวกเนื่องโตดีๆ แต่บุตรเขยของสุลต่านเป็นหัวหน้าแต่งตัวสวมเสื้ออย่างแขก ๆ ตอนนี้เป็นอย่างนั่ง ๆ นานเช่นที่โซโล แต่ไม่มีพวกปะเหรันเข้าตับคลานมานั่ง ๆ มีแต่ ๒-๓ คนเดินย่องเหย่า ๆ มากผลุบขึ้นนั่งที่ถวายบังคมเพียงจมูกที่เดียว สุลต่านสั่งให้เรียกพณหาทยเข้ามา กว่าพณหาทยจะยกเครื่องมาตั้งหน้าบันโดโปแลอ่านประกาศโหมโรงเสร็จก็นาน ความในประกาศนั้นเป็นคำสรรเสริญต้นวงษ์ตระกูลของสุลต่านแลถวายไชยมงคลทูนหม่อม ในเวลาที่อ่านประกาศอยู่นั้นเราก็ได้มีช่องดูคนทั่ว ๆ ไป สุลต่านนั้นเป็นคนเรียบร้อยรูปร่างหน้าตาคล้ายคุณตาศรีพิพัฒน์ (เจ้าพระยาพิพัฒนรัตนราชโกษาธิบดี แพ บุนนาค) มาก รตูก็สวย เรียบเป็นผู้ใหญ่ แต่งตัวก็เป็นอย่างแก่แล้ว ไม่ใส่ต่างหูแลเครื่องประดับมวยมีแต่เข็มกลัดติดเสื้อ ๓ เข็ม พูดกับเราเป็นอย่างผู้ใหญ่พูดกับเด็ก ถามว่าอายุเท่าไร แลพูดอะไร ๆ ดูเห็นว่าเราเป็นเด็กมาก พูดดูไว้ทีก็อายุเห็นจะมากแต่ไม่แก่ น้องสุลต่านนั้นดูไม่ได้เลยเต็มเลวอ้วนเอ๊อเร้อตาไม่จับคน พวกลูกสาว ๑๕ คนนั้นแต่งตัวเหมือนกันเป็น ๒ คนบ้าง ๓ คนบ้าง แต่เข็มกลัดเหมือนกันหมด เสื้อก็มีหยิเหมือนกันแต่ต่างสีดังที่กล่าวมาแล้ว คนใหญ่ที่งามอลังฉงเหมือนกับน้องสุลต่าน ดูผู้ใหญ่มาก คนที่ ๒ เป็นลูกคนใหญ่ของรตูแต่งงานแล้ว หน้าตาเลวกว่ารตูมากพูดล้นแลลนหัวเราะบ้า ๆ ซอกแซกถามต่าง ๆ กิริยาไม่ดี ไกลกับรตูมากไม่สมเป็นลูกเลย นอกนั้นเป็นสาวรุ่น ๆ เท่า ๆ กันขาวสวยเป็นจั้น ๆ คนสาวรุ่นสุดท้ายนั้นสวยมากที่หนึ่ง ดวงหน้าแจ่มใสลูกตาคมคายที่จะฉลาดด้วย แต่ไม่ใช่ลูกรตู รตูมีลูก ๑๒ คน นั่งอยู่ในหมู่นั้น ๔ คน ที่เด็กยังเล็กอยู่ไม่ได้แต่งตัวมาแอบอยู่ข้างเก้าอี้ออกคนหนึ่งเป็น ๕ คน ผู้ชาย ๒ คนฤๅ ๓ คนที่นั่งอยู่ในเวลานี้ คราวน์ปรินซเป็นลูกรตูคนเก่า ท่าทางเงอะงะลูกตาบอกว่าโง่ แต่พวกลูกชายรตูคนนี้หน้าตาดีทุกคน

ได้เวลาลครก็ออก เรียกว่าสะหริมปี มีผู้หญิงออกมา ๔ คนแต่งตัวรัดผมเป็นแฉก ๆ ผัดหน้าเขียนคิ้วหยักที่ปลายคล้ายงว ทาแก้มแดงเรือ ๆ ขอบตาแรเงแดง ส่วมเสื้อเขียวเป็นกำมหยี่

ติดครุยทอง นุ่งผ้ากายน์มีแพรเหน็บหลังสำหรับปัดไปปัดมาเป็นจังหวะ เหน็บกฤชแลบันโก๋ เครื่องประดับล้วนแต่เพชรพลอยดุ ๆ ทั้งนั้น เพราะเป็นลูกรตูเอง ๑ คนหลาน ๒ คนแลลูกของสุลต่านคนหนึ่ง สาวรุ่นเท่ากันทั้ง ๔ คน รตูผักเอง มีเถ้าแก่เดินหน้าคู่หนึ่งหลังคู่หนึ่ง เดินออกมาจากข้างในเป็นจังหวะเรียบตัวไม่เล่นอนเลย เมื่อจะเลยข้างขวาเปลี่ยนคู่ คือคนข้างขวาทิ้งคู่หน้าคู่หลังกลับมาอยู่ข้างหน้า อีกคู่หนึ่งกลับไปข้างหลัง เดินเลยวอย่างงดงามเต็มที ท่าทำรักคล้าย ๆ กันกับรำเพลงแต่รำงามพร้อม ๆ กันไม่ได้คลาด ตัวนิ่งไม่ไหวเลย มีแผลงฤทธิ์ออกไปหน่อยหนึ่งก็กระดกนิ้วมือไปทุกนิ้วแต่ตัวมือนิ่งแขนนิ่ง อีกอย่างหนึ่งลอยหน้าแต่ไม่เห็นคอกระดกตามมาด้วย เบือนชั่วแต่คางคอนิ่งไว้ได้ เมื่อลงท้ายกยิ่งบันแลยิ่งชนูรำกฤช ท่าที่รำพอดีไม่ช้าไม่เร็วแลรำงามจนดูเพลิน ในกราดนเมืองยกยานไม่เหมือนฝั่นอย่างเช่นที่โซโล เพราะพิณพาทย์แลผู้คนอึกทึก รอบท้องพระโรงมีพลเมืองนั่งเต็ม ดูไม่เป็นระเบียบวัง แต่การรับรองแลเลี้ยงดูอย่างเดียวกับที่โซโลทั้งสิ้นแต่เลวกว่าทุกอย่าง เว้นแต่ลครที่โซโลสู้ที่นี่ไม่ได้เลย

เมื่อเสร็จแล้วเลิกจากลับ พวกลูกสาวออกมายืนเข้าแถวยาว แล้วสุลต่านแบมือข้างเดียวตรงลูกสาว ๆ น้อมตัวทูลว่า "อานัคซายา" (ลูกข้าพเจ้า) ทูนหม่อมก็เลิกจากไปจับมือจนหมดทุกคน พวกลูกสาวที่ยังไม่ได้แต่งงานสุลต่านไม่ยอมให้ผู้ใดจับมือเลย ให้จับได้แต่ทูนหม่อมพระองค์เดียว ลูกสาวเหล่านั้นล้วนแต่สำรวมอริยาบทไม่ไหวติงนั่งเรียบวางศีรษะไม่กระดากแลไม่ตื่น มียิ้มน้อย ๆ ทุกคน แต่คนผู้ใหญ่ ๒ คนนั้นคนหนึ่งกับคนหนึ่งกบา เราจับมือทั่วทุกคน มีมือเย็นเฉียบทีจะประหม่ามากอยู่ ๓ คน สุลต่านส่งถึงหน้าบันโดโป คราวนี้ปรินซจูงต่อไปส่งถึงรถ กลับมาถึงโฮเตล ๒ ยามนาน

วันนี้วาเลตเตนัดไว้กับเจ้าฟ้าหญิงเล็กว่าจะทำท่าคนถือของทหารสุลต่านให้ดู แต่จะให้เจ้าฟ้าหญิงเล็กรำสะเหริมบี้ เราเห็นท่วงทีดจังทูลกรมหลวงดำรงไว้แต่ในรถพระที่นั่งให้จับตัวมาทำ เพราะเขาเคยทำถวายทูนหม่อมทอดพระเนตรทีหนึ่งแล้วตั้งแต่อยู่โซโล เราไม่ได้เห็นแต่เจ้าฟ้าหญิงเล็กได้เห็นแล้ว เราอยากเห็นจึงเข้าถือท้ายเจ้าฟ้าหญิงเล็กให้ไปบอกให้ทำ พอมาถึงก็เอาตัวเข้ามาในฉาก เพราะแกอายพวกบ่อย ถึงเข้ามาในฉากแล้วก็ยังอายเล่นตัวอยู่อีก จนทูนหม่อมส่งไม้ทานพระกรประทานจึงทำ ทำดีมากแล้วไม่หัวเราะเลยหน้าเฉย ทำท่าสุลต่านนั่งเกาอี้กางขาพลิกดูดาบที่ติดสายสพาย แลพยักหน้าหงึก ๆ อมยิ้ม ออกเหมือนดีมาก ฮากันลั่น ๆ แกก็ไม่หัวเราะในเวลาทำ ทูนหม่อมทรงชม "เวรีกูด ๆ" ร่ำไป เลยเหว (=ปลื้ม, ตื้น) ใหญ่

แล้วมานั่งกินขนมปังที่หลวงสุนทรให้เข้ามากับเจ้าฟ้าหญิงเล็ก คุยกันสนุกถูกคอดี อยู่จน ๔ ทุ่มถึงได้เข้านอน

ยกยา

วันที่ ๖๓

วันเสาร์ที่ ๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๐
ตรงกับวัน ๗ ๖ ๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เวลาเช้า ๒ โมงขึ้นรถไฟไปบารัมบานัน ระยะทางประมาณ ๑ ชั่วโมงถึง ลงรถม้าพระที่นั่งมอดอกเตอร์โกรนมันซึ่งเป็นนักปราชญ์เรื่องสถานที่โบราณต่าง ๆ ไปด้วย เป็นคนแก่คร่ำ เครื่องแต่งตัวของแกแต่ครั้งพุทธกัลป สรวมหมวกสีน้ำตาลรูปเป็นเฮลเม็ต ทูนหม่อมรับสั่งว่าหมวกชนิดนี้ใช้กันตั้งแต่ครั้งเสด็จบัดเตเวยครั้งก่อน มาตามทางคุยอะไร ๆ มีแคนอย่างคนแก่ จนถึงสถานบารัมบานัน เข้าไปในนั้นเป็นอย่างปรางค์สามยอดลพบุรี ทำด้วยศิลาสลักต่อ ๆ กัน หักพังเสียมากหลังคาไม่มี แต่ชั้นล่างยังดี ชั้นบนสถานกลางก่อน มีรูปพระอิศวรใหญ่แต่หักเสียบ้าง ข้างพระขนองเป็นรอยติดฝา แต่เขาตั้งฐานไว้กลาง ๆ มีชั้นกำแพงแก้วรอบ สลักลายตามพนักเป็นเรื่องรามเกียรติ ด้านหลังมีคูหาตั้งรูปพระมหาพิฆเนศวร ครันแล้วไปดูสถานพระนารายน์ซึ่งอยู่เบื้องซ้าย มีรูปพระนารายน์ใหญ่ขนาดเดียวกันกับพระอิศวรหักเสียเกือบน้อย แล้วไปที่สถานพระพรหมไม่มีรูปพระพรหม สถานนี้หักพังมากเหลือแต่ชั้นกำแพงแก้ว มีหอพระโคอยู่ตรงหน้าสถานพระอิศวร มีรูปโคหมอบหันหน้ามาตรงพระอิศวร ตัวใหญ่ขนาดโคจริง ๆ ไม่มีหักเลยงามนัก เขานับถือกันว่าถ้าใครขึ้นนั่งบนหลังแล้วจะมั่งมีโกยเงินโกยทอง หน้าสถานพระนารายน์และพระพรหมก็ดูเหมือนจะมีหอ แต่ทลายลงเสียเป็นเนินดินเปล่า ๆ ตามบัวและชุมชั้นล่างมีรูปเทวดานางฟ้าประคอง ๒ ข้าง แลเทวดานั่งแท่นล้วนแต่เป็นศิลาสลักโปนเด่น ๆ วิจิตรงดงามดี

ในเวลาที่ทอดพระเนตรนั้นมอดอกเตอร์โกรนมันอธิบายเรื่องถวาย เล่าเรื่องรามเกียรติ์เป็นต้น มีโก๋ (=เขา) ไปกับที่เรารู้ ๆ กันกับ อันที่จริงก็เป็นการแกล้งเมิก (=ตัม, หลอก) ให้แกชิดดิด[๑] เล่นเท่านั้นเอง ทูนหม่อมท่านทรงทราบดีเสียกว่าตาโกรนมันอีก พวกวันดาเหล่านั้นไม่มี

---

๑. คำว่า "ชิดดิด" นี้เป็นศัพท์แผลงใช้กัน มีความหมายว่าซ้ำซาก มีมูลที่เกิดคำขึ้นเพราะพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชิดเชิดพงศ์ ซึ่งเรียกอย่างสั้นว่า พระองค์ชิดองค์หนึ่ง กับพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ ซึ่งเรียกอย่างสั้นว่า พระองค์ดิษฐองค์หนึ่ง พระองค์เจ้าสององค์นี้ ถ้าองค์หนึ่งเล่าเรื่องอันใดขึ้นให้เจ้านายเล็ก ๆ ฟังแล้ว อีกองค์หนึ่งลงจะต้องเล่าซ้ำกันอีก ความที่เจ้านายรู้สึกอยู่ว่าเป็นเช่นนี้ จึงได้ใช้คำว่าซ้ำซากนั่นว่าชิดดิดแทน เป็นศัพท์แผลงพูดกันเล่นสำหรับเข้าใจกันเอง

จากหนังสือพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ ฯลฯ แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาเสวกเอกพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์) (หน้า ๑๗๕)

ใครรู้เรื่องเลยแล้วไม่เชื่อโกรนมันอธิบายด้วย มาเชื่อพวกไทยกันทั้งนั้น ตาโกรนมันพูดอะไร ๆ ที่ไรเจ้าพวกเหล่านั้นมตาวาเลตเตเป็นต้นพยักหน้าต่อกันเป็นที่ไม่เชื่อแลหัวเราะเยาะโกรนมันทุกที เวลาทอดพระเนตรนั่นแดดร้อนจัดเต็มที เสด็จพักที่ศาลา เขามีสมุดสำหรับเซ็นชื่อ สมุดเก่าตั้งแต่ ๑๐๐ ปีมาแล้วก็ไม่ทราบ ปากกาก็ดูเหมือนจะไม่ได้เปลี่ยนเลยตั้งแต่แรกจัดไว้ เขียนกันจนปากแตก ๒ ซีก พอจมลงไปหมึกก็ติดซ่ากระจายเป็นฝอย ออกขายหน้าอยู่สักหน่อย แต่พเอินสมุดเล่มนั้นเก่าเปรอะอยู่แล้วเลยขยี้แพรดไปเป็นมอม ๆ ยาว ๆ เครอะ ทูนหม่อมทรงเซ็นแล้วก็เสด็จไปประทับที่ใต้ร่มไม้ข้างหน้าศาลา แต่ข้างในนั่งในศาลา ลักครู่หนึ่งก็เสด็จทรงรถต่อไปอีกหน่อยหนึ่งถึงสถานเรียกว่าจันทิเสวู แปลว่าพันวิหารซึ่งเป็นวัดอยู่ในเขตรแดนเมืองโซโล เมืองโซโลกับยกยาเฉพาะเป็นแดนต่อแดนกันในสถานบารัมบานัน มีเสาศิลาเป็นเครื่องหมาย บารัมบานันตกลงเป็นของเมืองโซโลครึ่งหนึ่ง ยกยาครึ่งหนึ่ง มียักษ์นั่งอยู่ทางจะเข้า ตาโกรนมันก็เกิดเถียงกันกับตาราฟ (นักปราชญ์พรรณนาเหมือนกัน) ด้วยเรื่องยักษ์ โกรนมันว่าไม่ใช่ยักษ์ว่าเป็นรูปกาละ (พระกาฬ) ตาราฟว่าเป็นรูปรากษะสะ (ยักษ์) แล้วมาทูลให้ทูนหม่อมทรงตัดสิน รับสั่งว่าเป็นยักษ์ ตาราฟชนะโกรนมันดีใจใหญ่ โกรนมันออกแค้นเต็มที เป็นการสนุกของเจ้าพวกวินันดาเหล่านั้น มิสเตอร์วาเลตเตอยากนินทาโกรนมันให้ไทย ๆ ฟังเต็มที จะพูดเบากลัวทูนหม่อมจะไม่ทรงได้ยินถึงกับพูดไทยออกมาได้ ไม่ทราบว่าไปเที่ยวถามใครมา ได้คำเดียวว่าดอกเตอร์โกรนมัน "รู้ไม่จริง" ตาราฟนั้นแต่งตัวคร่ำหลวดเหมือนกับตาโกรนมันเหมือนกัน จนพากันยกให้เป็นน้องชายตาโกรนมัน เรียกกันว่านายราฟน้องชาย

จันทิเสวูนี้เป็นวัดทำด้วยศิลาสลักลายเหมือนกัน แต่ชำรุดมากจนจะรู้ไม่ได้ว่าอะไรเป็นอะไร พระพุทธรูปคอหักแขนหักกลิ้งเกลื่อนกลาดดาษดา มีวิหารใหญ่อยู่กลางมีกำแพงแก้วรอบตามกำแพงแก้วมีวิหารเล็ก ๆ ๔ ทิศ รอบนอกมีวิหารรายรอบอีก มีพระเจดีย์หักพังหลายองค์ ที่นี่คล้ายกับลพบุรีมากในใจกรูสักเหมือนไปลพบุรี

ทอดพระเนตรเสร็จแล้วก็เสด็จมาพักที่ศาลาใต้ร่มไม้ที่บารัมบานัน ทรงชักไข้ตาโกรนมันกรมหลวงดำรง มิสเตอร์วาเลตเตช่วยด้วย พอเป็นที่เฮฮาแก้ร้าคาญคอยเวลา พอได้เวลาก็เสด็จรถไฟ กินข้าวกลางวันที่โฮเตล

เวลาบ่าย ๔ โมงแต่งตามธรรมดาตามเสด็จทูนหม่อมเข้าไปในกราตน เป็นการรับอย่างไปรเวต ตามทางเห็นบ้านรเด่นอธิบดีเป็นกำแพงยืดยาว ตัวรเด่นนั้นเราไม่รู้จัก เมื่อเข้าไปในกราตนเมื่อวานนกไม่เห็น ว่าเป็นคนเซอะซะไม่ชอบการเบียดเผย เมื่อวานนกมาแต่มาเที่ยวนั่งซุ่ม ๆ ปอน ๆ

ถัดนั้นไปถึงมิวเซียมอยู่ตรงกันข้ามกับป้อมทหาร ริมประตูวังมีคลับไม่สู้ใหญ่ รูปร่างตึกที่เป็นคลับในเกาะชวานี้คล้ายหอพระสมุด ตรงประตูอาลูนอาลูนในระหว่างชั้นนอกกับชั้นใน มีบ้านฝรั่งเข้าไปอยู่ในนั้น ว่าเป็นบ้านนายทหารชื่อคอมมานเดอร์คีน คอมมานเดอร์คีนคนนี้ได้ช่วยพาสุลต่านหนีพ้นอันตรายที่เกิดขบถขึ้นครั้งหนึ่งในกราตนน เมื่อเข้าประตูชั้นที ๒ ถึงอาลูนอาลูน ย่อมกว่าอาลูนอาลูนที่โซโลแลพื้นดินไม่เรียบเสมอตลอด ประเสบันก็ชำรุดซุดโซมมาก วัดก็เล็ก แต่ต้นไทรที่ปลูกรอบแลกลาง ๒ ต้นตัดเป็นรูปสัปทนใหญ่เท่า ๆ กันงามดี เขาอกชั้นหนึ่งเป็นโรงรถพระที่นั่ง อกชั้นหนึ่งเป็นโรงเรือนรุงรัง ก่อกำแพงกั้น ๒ ข้าง พอรถหยุดคอมมานเดอร์คีนก็มารับเสด็จ นำเสด็จเข้าไปในประตูอกชั้นหนึ่ง มีพวกปะเงรันเข้าแถวเรียงกัน ปะเงรันอธิบดีมังกุภูมิแลปะเงรันเบียกเป็นหัวหน้าคนไหนเป็นลูกคนไหนเป็นน้องสุลต่านเราจำไม่ได้ถนัด แล้วถึงคราวนปรินซยืนกันพระกลด มีคนเชิญเครื่องยศล้อมข้างหลังเต็ม คราวน์ปรินซถวายแขนพาเข้าไปในบั้นโดโป สุลต่านรับที่หน้าบั้นโดโปถวายแขนทรงจูงเข้ามาประทับที่เก้าอี้ตั่งทาเลียง สุลต่านแลคราวน์ปรินซแต่งไปรเวต นุ่งผ้าลำโหร่งจับชักหน้านิดหนึ่ง ส่วมเสื้อแพรกระบอกคอสูงติดดุมคอ ๓ เม็ด ส่วมสายนาพิกาเพชร์โพกผ้าลาย ๆ ติดดาวเพชร์ที่แสกหน้า แต่สุลต่านแก่แล้วไม่ติดเพชร์ พวกปะเงรันแต่งอย่างนี้ทั้งนั้น ชั่วแต่ปะเงรันที่เป็นอดิกง (=องครักษ์) แต่งทหาร รตูแลพวกผู้หญิงไม่ได้ออกมารับ ทูนหม่อมทรงขอองดการเลี้ยง เสด็จไปทอดพระเนตรอาวุธที่เดียว จัดพาดราวไว้ในเรือนที่มเตียงสำหรับราชาภิเศกแลเครื่องยศเก่า ๆ การดูอาวุธนั้นเป็นการใหญ่ สุลต่านต้องถอดฝักเองแล้วส่งฝักให้คราวน์ปรินซ คราวน์ปรินซรับแล้วต้องถอชูขึ้นเพียงหน้า อาวุธนั้นมีมากเป็นรูปคล้ายจักรกม แต่เราไม่ได้เห็นถนัดยืนอยู่ห่าง ๆ เจ้านายผู้ชายทอดพระเนตรกันรอบอยู่

เสร็จแล้วเสด็จไปทอดพระเนตรเรือนของสุลต่านที่ทำอยู่อย่างเล็ก ๆ พอสบายหลังหนึ่ง เรือนสำหรับแขกเมืองพักหลังหนึ่งอยู่ต่อ ๆ กันไปข้างซ้ายบั้นโดโป หลังที่สุลต่านอยู่นั้นทาสีเหลืองเป็นเรือน ๒ ชั้นเตี้ย ๆ เครื่องแต่งเรือนเต็มไปด้วยรูปแลต้นหมากรากไม้ ไม่สู้มีของมีราคาอะไรนัก แต่เป็นอย่างแต่งเต็มบริบูรณ์ เรือนแขกเมืองนั้นไม่ได้แต่งมีของรุงรัง สุลต่านหันมาอี้ (=แสดงความเอ็นดู) เราบ้อย ๆ อย่างพินอบพิเทา พอกลับลงมาถึงเชิงบรรไดเราก็ลาเพราะจะไปดูวังน้ำ ขึ้นรถกับเสด็จแม่แลเจ้าฟ้าหญิงเล็ก กรมขุนพิทย์ หลวงสุนทร ทางที่ไปออกถนนใหญ่แล้วเลี้ยวเข้าถนนเล็ก มีแต่บ้านแขกเห็นจะเป็นบ้านพวกปะเงรัน สักครู่หนึ่งถึงวังน้ำ เป็นวังใหญ่โตก่อด้วยหินทับสูงหลายชั้นหลายเชิง มีซุ้มประตูสลักลาย เข้าไปในนั้นเป็นห้องใหญ่น้อยลดเลี้ยวเราอธิบายไม่ถูก ในห้องเหล่านั้นล้วนแต่มืด ๆ แฉะ ๆ เหมือนเข้าถ้ำ ขึ้นบนหลังคาไม่มี ข้างล่างมีสระน้ำ ๓ สระแล

ส่วนตังกระถาง วังนเป็นของสุลต่านที่หนึ่งสร้าง ดูลาดเลาจะเป็นที่สนุกแลปลาดดี แต่ถ้าอยู่จริง ๆ เห็นจะไม่สบาย เสียใจเราอยู่บ้านให้ดียิ่งไปกว่านี้ไม่ได้

กลับจากนี่ไปดูที่ทำส้าโหร่งซึ่งตั้งอยู่ที่ใกล้บ้านเรสิเดนต์ ทูนหม่อมเสด็จอยู่ที่นั่น คนกำลังรุมดูแน่น ขับรถเบียดเข้าไปแตกเฮ พอลงจากรถมีผู้หญิงฝรั่งเป็นนายโรงแต่งตัวหมดจด สรวมเสื้อแพรแต่เป็นครึ่งแขนหมูแฮมติดลูกบัด มารับรองแข็งแรง พาเข้าไปดูแลชี้แจง เขาจัดเป็นลำดับตั้งแต่ซักแลทุบผ้าขาวแล้วเขียนเป็นลายด้วยน้ำยา ลงสีผสมซ้ำลายอีกทีหนึ่งแล้วย้อมน้ำต่าง ๆ ตามชอบใจ การที่ย้อมนี้ออกเป็นการใหญ่ ต้องย้อมอยู่ถึง ๔ วัน ๕ วันจึงสำเร็จ แล้วต้มน้ำร้อนให้สีผงละลาย ตากให้แห้งแล้วทุบ การที่ทำนนผืนหนึ่งกว่าจะสำเร็จเกือบเดือนหนึ่ง ขายราคาผืนละ ๕๐ กิลเดอร์เป็นอย่างสูง เพราะเป็นผ้าชนิดดีสำหรับเจ้านายนุ่ง เขาเรียกว่าผ้ากายน์[๒] ไม่ใช่ส้าโหร่ง ดูแล้วก็กลับโฮเตล รตูฝากรูปมาให้หนึ่งรูป

กินข้าวเย็นวันนี้ผู้หญิง ๔ คนแม่ลูกที่เป็นเพื่อนบ้านมาช่วยทำการที่โฮเตลนี้ วันแรกมายืนกอดเข่าดูออกเกลียดเต็มทน ครั้นวันนี้มากอย่างไรขึ้นมาไม่ทราบเข้าช่วยเดินกับข้าวอมยิ้มอมแย้มถามชื่อลูกสาวคนใหญ่ว่าชื่อตรูเจอ หน้าตาสวยเป็นไทย เพราะเป็นคนครึ่งชาติ

เวลายามครึ่งเข้าไปในกราตน แต่งครึ่งยศเหมือนวันก่อนการรับรองเลยดูก็อย่างเดียวกัน แต่สุลต่านแต่งตัวนุ่งสนับเพลาปูมชลิบทองนุ่งผ้าโสร่งขนาดใหญ่ สรวมเสื้อกระบอกชั้นในอย่างน้อยเยียรบับชั้นนอก ห่อนล่างขัดดุมเพชรห่อนบนเม็ด คาดแถบทองสรวมสายสพายแลสายนาฬิกาเพชรใหญ่สายหนึ่ง สายนาฬิกาทองคล้องคอสายหนึ่ง สรวมหมวกโกลุกส้าแหรกทอง มวยประดับเพชรเหน็บกฤช มีคนแก่เชิญหางเพราะมีหางยาวออกมาจากผ้านุ่งคล้ายผ้าเสือกคล้าย คล้ายแต่งเครื่องต้นก็คล้ายดูปุกปุยจะนั่งจะเดินลำบาก แต่คราวน์ปรินซแต่งทหารทั้งคนอื่น ๆ ก็แต่งอย่างเมื่อวันก่อนทั้งสิ้น พวกลูกสาวสรวมเสื้อกำหยิเขียวเหมือนกันหมด เว้นแต่คนผู้ใหญ่ ๒ คน เป็นสีม่วงคนหนึ่งสีน้ำเงินคนหนึ่ง ผู้คนพลเมืองที่นั่งรอบท้องพระโรงนนดูแน่นขนกว่าวันก่อนมากเสียงดังอึกทึก เพราะวันนี้ลูกชายสุลต่านจะออกว่าราชการเรียกว่าวายังวอง วายังวองนนกำหนดที่เคยเล่นปีหนึ่งเล่น ๒ ครั้งเป็นอย่างน้อย แต่วายังวองใหญ่ที่มีคราวน์ปรินซออกด้วย ๑๐ ปีมีครั้งหนึ่ง เป็นการใหญ่มากต้องตั้งซ้อมถึง ๗ เดือน แล้วตัวคราวน์ปรินซใช้เจ้านายแลขุนนางทั้งนนหมดด้วยกัน ๘๐๐ คน เรือที่เล่นนนก

---

๒. ผ้ากายน์นี้ทำนองเดียวกับส้าโหร่ง แต่ทำลวดลายเหมือนกันทั้งผืน ไม่ทำตรงกลางผืนเป็นอกลายหนึ่งอย่างส้าโหร่ง วิธีนุ่งผ้ากายน์เขาไม่เย็บเป็นถุงใช้ชายหนึ่งพันเข้ากับตัว อีกชายหนึ่งจับเอาไว้ตรงข้างหน้า ดูคล้าย ๆ นุ่งผ้าจีบของไทย

คล้ายกับเรื่องรามเกียรติ์ส่งครามติดต่อกัน ที่เล่นวันนี้เป็นอย่างน้อย แลไม่ต้องเรื่องเป็นแต่รบกันเป็นคู่ ๆ เท่านั้น คู่ที่ ๑ ปะเงรันอินกะโรลูกชายสุลต่านกับขุนนางผู้หนึ่ง คู่ที่ ๒ ปะเงรันสุริโยวิโยโย เป็นลูกรตูประไหมสุหรี อันคนหนึ่งจำชื่อไม่ได้เป็นลูกสุลต่านเหมือนกัน แต่ดูเหมือนไม่ใช่ลูกรตูเป็นลูกสนม ชุดที่ ๓ เป็นสะเหรมบีเป็นผู้ชายมีตลกด้วย แต่งตัวสรวมเสื้อบ้างไม่ได้สรวมบ้าง ถึงที่ไม่ได้สรวมก็ดูไม่น่าเกลียดเพราะรูปร่างดี เครื่องแต่งก็ไม่ผิดอะไรกับละครไทยแต่เป็นผ้าคนละอย่าง เครื่องประดับเป็นรูปคนละอย่าง ถ้าจะเรียกออกมาเป็นอย่าง ๆ ก็คงเข้ากันดี คือมีคาดเจียรบาดนุ่งผ้าทำนองหางหงษ์คาดบั้นเหน่งสรวมทับทรวง ติดกลายอินทนู สรวมบั้นจุเหร็ด อะไร ๆ เหล่านี้เข้าเรื่องกันหมด ท่ารำก็ทำนองเดียวกัน เมื่อรบกขนเหยียบบ่าคว้าเศียร หันเหียนเปลี่ยนซ้ายย้ายขวา" เต็มที แปลกแต่บางตัวเขียนหนวดด้วย การเขียนหน้าของเขาดี เขียนเอาจนเป็นอินได้จริง ๆ ละครนอยู่ข้างดีมาก รำงามแลไม่ช้าไม่เร็วพอดี เมื่อรำเสร็จแล้วสุลต่านเรียกแต่ลูก ๓ คนคลานเข้ามาจนใกล้พูนหม่อม ให้ทรงอ พวกพี่น้องผู้หญิงกอดกันอย่างเจ้านายร้องไห้รำกระบกระบอง แต่รตูนั้นทำเฉย เป็นแต่หันมาบอกเราว่า "อานัคซายา ปะเงรันสุริโยวิโยโย" ปะเงรันสุริโยวิโยโยคนนี้สวยแบบบางกว่าทุกคน แต่งเครื่องเพชรหรูกว่าทุกคนเป็นหนุ่มเด็ก รตูให้นำรูปเจ้านายเหล่านี้แต่งละครมาถวายทอดพระเนตร แล้วสุลต่านเลยให้เราทั้งหมด มีรูปคราวน์ปรินซกับปะเงรันสุริโยวิโยโย แลหลานอีก ๒ คนแต่งเป็นพระเป็นนาง เราให้มิสเตอร์วาเลตเตไปเขียนชื่อ วันนี้ลากันเป็นอย่างอาไลยอาวรณ์กันเอกน้อย ลูกสาวคนที่พลุ่มพล่ามนั้นอยู่ข้างแสดงความเสียใจมากกว่าคน ที่เหมือนชอบเรามากแต่เราออกไม่ชอบด้วยความพลุ่มพล่ามของแก เราชอบรตูมากกว่าเพราะท่วงทีกริยาแกเป็นเจ้านายอย่างดี ๆ ทีเดียว รตูเอมของสุลต่านนั้นเลวกว่ารตูคนนี้มาก พอกลับมาถึงเกณฑ์ให้วาเลตเตทำท่าลครอีก คราวนี้ทำออกไม่ดีแต่กอุส่าห์รำจบไม้จบมือ เท้ากับมือตามกันผิดแบบลคร แต่ถึงดังนั้นก็ได้ฮาเพราะหน้าแกขัน ๆ

มาเกอลัง

วันที่ ๖๔

วันอาทิตย์ที่ ๗ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๑ ๗ ๘ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เวลา ๒ โมงเช้าออกจากโฮเตลไปสเตชั่นรถไฟ สุลต่านแลเจ้านายข้าราชการส่งเสด็จเหมือนเมื่อรับ ขนรถแตรมไม่ใช่รถไฟ แต่ถ้าไม่บอกว่ารถแตรมก็อาจจะรู้ไม่ได้เพราะอย่างเดียว

กันกับรถไฟที่เดียว ชั่วแต่มักระดึงดังกึง ๆ ไปหน่อยเท่านั้น แล้วเดินในถนนใหญ่ในเมืองได้ พวกวิลันดาอยู่ข้างจะตื่น พวกไทย ๆ มักจะพลัดเรียกว่ารถไฟเข้าร่ำไป พวกฝรั่งเป็นเถียงว่าไม่ใช่ทุกที จนเรียกกันว่ารถไม่ใช่รถไฟ เลยไม่ยอมเรียกว่ารถแตรม มีตาโกรนมันแลตาราฟน้องชายตามเสด็จด้วย

เวลาเช้า ๓ โมง ๓๕ มินิตถึงสเตชั่นมุนดิลัง ลงจากรถแตรมขึ้นรถม้าตามทางรถรางนั้นเอง แลเห็นเขามราปีเขามรายาบูฉนัด มีก้อนหินก้อนโต ๆ ตกเกลื่อนกลาด ตกมาเมื่อเขาไฟ ๒ เขานี้แตกเป็นไฟเมื่อยังประทับอยู่ที่บันดุงนั้น เขาว่าเวลาแตกมืดไปหมดไม่มีแสงแดด คนถูกขี้เถ้าเข้าจมูกตายมากทั้งถูกหินก้อนโตเหล่านี้ทับด้วย ทางประมาณชั่วโมงครึ่งถึงเมนดุต เป็นวัดหินเหมือนกัน ขึ้นบนวิหารซึ่งกำลังซ่อมแซมนั่งร้านด้วยไม้จริง มีบรรไดอันแน่นหนาสำหรับคนมาดูจะได้ขึ้นไปได้ เบื้องบนพังทลายลงมาแต่ข้างล่าง ๆ ยังดี ตกแต่งของแลใบไม้มีพิณพาทย์รับเสด็จ ภายในวิหารมีพระพุทธรูปศิลาทั้งแท่งใหญ่นั่งห้อยพระบาทยกพระหัตถ์ข้างหนึ่ง งามมาก มีรูปพระโพธิสัตว์ทรงเครื่องอย่างงามดีเต็มที ๒ องค์ สูงใหญ่เท่ากันกับองค์กลาง มีเจ้าพนักงานนำดอกไม้มาถวายทรงบูชา แล้วเสด็จขึ้นบรรไดไปทอดพระเนตรบนยอด พวกผู้หญิงอยู่ในโบสถ แล้วก็เสด็จกลับลงมาข้างล่างประทับที่โรงงาน นายงานนำแผนที่แลรูปเมนดุตถวายทอดพระเนตร แล้วเสด็จทอดพระเนตรรอบล่างอีก แต่รับสั่งให้พวกผู้หญิงอยู่ที่โรงงานนั้น วาเลตเตขเกยจตามเสด็จเลยมานั่งอยู่กับข้างใน แดดร้อนจัดแลหิวเต็มที เขานำน้ำชามาเลี้ยง นั่งกินยังไม่ทันเสร็จทูนหม่อมก็เสด็จกลับมา

จากนี้ทรงรถม้าไปที่บุโรบุโด (บรมพุทธะ) พักที่โรงเรียกว่าประสังกราหัน (=ที่พักรับ-ประทานอาหาร) ตั้งอยู่ตรงบุโรบุโดเป็นของรัฐบาลทำให้คนเช่า เวลานำลังเที่ยงแดดร้อนจัด จะเสด็จขึ้นทอดพระเนตรก็ไม่ได้ เลยประทับรออยู่ เซ็นซื่อในสมุดแล้วพอแดดร่มครึ่มฝนก็เสด็จขึ้นพอขึ้นไปถึงแดดออกแจ่ร้อนเหมือนเข้ากระโจม เดินรอบล่างดูผนังศิลาสลักเป็นลายเรื่องปฐมสม-โพธิ ขอบล่างเป็นเรื่องพระเวสสันดร พนักเป็นเรื่องชาดก ลายสลักเด่นโปนเป็นรูปชัดงามดีนัก จับเรื่องได้ตลอดดีไม่มีชำรุด แต่พนักชำรุดเสียบ้าง แดดร้อนเหลือเกินจนตาโกรนมันเหือแตกเหยอะไปทั้งตัว ผิวเนื้อแกเหมือนควายเผือกขนก็ยาวพอดีกันกับขนควาย ออกคลื่นใส้ ทอดพระเนตรได้รอบชั้นเดียวก็เสด็จกลับลงมาพอได้เวลาก็เสวย เสวยแล้วเสด็จกลับรถม้าตามทางเดิม ทูนหม่อมไม่ทรงสบายด้วยถูกแดดมากแลต้องประทับรถม้ากระแทกนาน ๆ มาตามทางไม่ออกรสเลย ทูนหม่อมก็ไม่ทรงสบาย กรมหลวงดำรงก็หาวประทมเป็นกำลัง วาเลตเตก็พลอยง่วงไปด้วย เราไม่รู้สึก

ง่วงเหงาหาวนอนเลยเป็นแต่รำคาญอยากให้ถึงเสียเร็ว ๆ ขากลับค่อยเร็วหน่อยเพียงชั่วโมง ๑ ถึงสเตชั่นมุนติลัง ขึ้นรถแตรม เวลาบ่าย ๓ โมงรถออก รถเดินตามทุ่งนาเดินเร็วอย่างรถไฟ พอเข้าในเมืองเดินตามถนนใหญ่เดินช้าอย่างรถแตรม พอเข้าในเมืองมเกลังฝนตกใหญ่ ตามโรงแถวมีเจ๊กมากแลโรงทหารใหญ่โต

รถแตรมหยุดที่หน้าโฮเตลเซนตรัลที่เดียว ลงจากรถแตรมต้องกางกลดของวาเลตเต มีพวกข้าราชการดัชมารับเสด็จเต็มแน่น เราต้องเดินมัดตนเจ้าขาเข้าข้างในที่เดียว เมืองนี้เขารับเสด็จแข็งแรงมาก มีพิณพาทย์แลแตรทหาร คนดูเต็มหน้าโฮเตลทั้งกำลังฝนตกคั่ก ๆ ใหญ่ก็ไม่หนี จน ๑ ทุ่มฝนก็ไม่หายคนก็ไม่ไป เสียงฝนเสียงคนซ่าไป หน้าโฮเตลต้องบีดม่านหมดคนยืนดูอยู่บนถนนแลเห็นเข้ามาจนในห้อง เพราะโฮเตลอยู่ต่ำกว่าถนน ห้องที่อยู่เคียงกันทั้งนั้นแต่ห้องน้ำสบายดีกว่าทุกแห่ง อาหารที่เต็มทนแต่ครอกถนอมทำกับข้าวไทยมาเลี้ยงค่อยยังชั่ว ทูนหม่อมไม่ทรงสบายเสด็จเข้าที่หัวค่ำเพียง ๕ ทุ่ม แต่รับสั่งไล่ให้เรามานอนแต่ยาม ๑ เพราะพรุ่งนี้จะไปแต่เช้า

มาเกอลัง

วันที่ ๖๕

วันจันทร์ที่ ๘ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๒ ๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

รับสั่งให้กรมขุนพิทย พาเราแลเจ้าพ้ำหญิง เล็กกับ เจ้านายพี่น้อง ผู้ชายไปดูบุโรบุโด อีกครั้งหนึ่ง

เวลา ๒ โมงเช้ายังไม่บรรทมตื่นเงียบเสียจริง ๆ พอได้เวลาเราก็ออกไปหน้าโฮเตล มีข้าราชการเต็มแน่นอีกทั้งคนดูที่กลางถนนก็แน่น ลงรถม้ากับกรมขุนพิทยครอกถนอมแลเจ้าพ้ำหญิงเล็ก รถที่ ๒ เจ้านายพี่น้อง ๔ คน รถที่ ๓ เจ้าพระยาสุรวงษ์กับท่านเคียกดอกเตอร์โกรนมันแลคอนโตรเลอร์ รู้สึกว่าเหว่อ้างว้างขอบกลในการที่ไม่ได้ตามเสด็จแลรำคาญที่ต้องเป็นใหญ่ เลยไม่ใคร่นึกออกรสออกชาติอันใด ไปตามทางที่มาด้วยรถรางเมื่อวานนี้ แต่เมื่อวานนี้ทำไมถึงไม่เห็นเขาที่มีที่ฝังศพเต็มไปทั้งเขาก็ไม่ทราบ เขาช่างบ่ายบินขึ้นไปฝังจนเต็มเกือบจะถึงยอดเขาอยู่แล้ว รูปมอนุเมนต์เป็นศพเจ๊กมากหมู่หนึ่ง ฝรั่งหมู่หนึ่ง บนเขานั้นไม่มีต้นไม้ใหญ่เป็นหญ้าไปทั้งเขา ดูงามดีมาก พอถึงทาง ๓ แยก มีผู้คนรถม้าเกลื่อนกลาด รถเราก็หยุดเปลี่ยนม้าใหม่ รถเจ้าพี่ ๆ หายไปมาแต่รถเจ้าพระยาสุรวงษ์ เจ้าพระยาสุรวงษ์ลงจากรถมาที่รถเรามาบอกให้ตกใจที่เดียวว่า "เจ้านาย ๔ พระองค์คิดตกลงกันอย่างไรเสด็จกลับเสียแล้ว เดี๋ยวนี้จะทำอย่างไรมีแต่ผ้าบาทกับเกล้าหม่อม ๒

คนเท่านั้น" พูดกับกรมพิทย์หน้าตื่น กรมพิทย์แลเรากับเจ้าพ้าหญิงเล็กพากันเถียงว่าคงจะกลับไปเอาอะไรเป็นแน่ แกก็ออกไม่เชื่อยังยืนยันว่าไม่กลับมาอีกอยู่อย่างนั้น เถียงกันอยู่สักครู่หนึ่งก็เห็นรถมาแต่ไกล พากันบอกว่ามาแล้วแกก็ยันอย่างหน้าตาเฉยว่าไม่ใช่ท่านคิดตกลงกลับเสียแล้ว ถ้าจะกลับมาอีกเมื่อแกร้องถามคงจะตอบว่าจะไปเอาของฤาอะไร นี่ได้ยินแกถามแล้วก็นิ่งเสียไม่ตอบจึงเกิดสงไสยขึ้นมา ช่วยกันเถียงแล้วแลช่วยกันบอกว่ามาแล้วเท่าไรก็ไม่เชื่อจนรถนนมาถึงที่ เจ้านาย ๔ องค์ก็กระโดดลงจากรถ กรมพิทย์ไปถามได้ความว่าไปเอากล้องถ่ายรูป พากันต่อว่าเจ้าพระยาสุรวงษ์ แกหน้าเฉยไม่เรียเลยจนนิด ผูกม้าแล้วก็ออกจากที่นั่นต่อไป ประมาณชั่วโมงเศษก็ถึงที่พักประสังกราหัน พักอยู่ครู่หนึ่งก็ขึ้นไปบนบุโรบุโด มีคนกันพระกลดแลพัดพาทย์ตีเป็นแห่โสกันต์อีก เราต้องทูลขอให้กรมพิทย์เดินหน้า ค่อยหายเก้อหน่อยหนึ่ง

บุโรบุโดนั้นเป็นฐานซ้อน ๆ กันขึ้นไป ๙ ชั้น ชั้นล่างลานใหญ่ไม่มีพนัก มีผนังแลพนักสลักลายงามอยู่เพียง ๕ ชั้นเท่านั้น อีก ๓ ชั้นนั้นสลักลายไม่ใคร่งาม ชั้นยอดมีพระเจดีย์เป็นศาลี่เหลี่ยมโปร่งรอบ ในพระเจดีย์นั้นมีพระพุทธรูป พระพุทธรูปเหล่านี้ทำท่าต่าง ๆ กัน ว่าเป็นพระพุทธเจ้า ๕ พระองค์ กับพระพุทธรูปแสดงพระธรรมจักษุ อีกองค์หนึ่ง แล้วมีพระพุทธรูปตั้งบนหลังพนักอีก เป็นพระพุทธรูปแสดงพระธรรมจักษุเหมือนกัน ยังมีพระพุทธรูปรายรอบอีกมากล้วนแกะด้วยศิลาทั้งนั้น งามเต็มที มีพระเจดีย์ใหญ่อยู่กลางแต่ยอดพังเสีย ในพระเจดีย์นั้นมีพระพุทธรูปองค์ใหญ่จมดินอยู่ครึ่งพระองค์ มีอักษรพระนาม จ.ป.ร. ๑๑๕ จารึกไว้ที่ผนัง เจ้าพนักงานแขกนำดอกไม้มาให้บูชา แล้วขึ้นไปยืนถ่ายรูปบนยอด พักหนึ่งเป็นคนถ่ายแลถ่ายข้างล่างอีก ๒ รูป เมื่อเวลาดูนั้นดอกเตอร์โกรนมันอธิบายเรื่องราวตามลายสลักให้ฟัง แต่เรื่องพระปฐมสมโพธิแกไม่ใคร่จะอธิบาย แกว่าทูนหม่อมทรงทราบมากกว่าแก อธิบายแต่เรื่องชาดกเท่านั้น เจ้านายโปรดยั่วแกบ่อย ๆ ถามถึงเรื่องพระพุทธเจ้าเข้าแล้วแกตอบว่า "ไอดนเนา ยังรอแยวฮายดี" เสมอไม่ว่า "ฮายเนส์" เลย แลล้ออะไร ๆ แกไม่ได้หยุด กลับลงมาข้างล่างโกรนมันตรงเข้าไปชี้อุณาโลมพระที่ตั้งอยู่หน้าประสังกราหัน บอกว่า "อูระหนะ" เหมือนเมื่อวานนี้นอก แกช่างชอบเสียจริง ๆ เห็นพระเข้าไม่ได้เป็นต้องไปชี้ว่า "อูระหนะ, อูระหนะ" ที่แกชี้นั้นก็ไม่เห็นปลาดอันใด เป็นตุ่ม ๆ อยู่ตรงพระนลาฏพระเท่านั้น จนพักหนึ่งถ่ายรูปกำลังยืนที่พระองค์ที่ชี้นั้น ตาคนนี้แกกะพริบตาน่าเกลียดน่าชังเต็มที ถ้าแกกะพริบตรงหน้าใครแล้ว เว้นกะพริบตอบแกไม่ใคร่จะได้แลอดหัวเราะไม่ได้ด้วย ถ้าใส่แว่นอยู่ไม่กะพริบก็ถ้าล่อให้แกถอดแว่นออกได้แล้ว แกกะพริบจนถึงปากกระหยิบ ๆ ตามไปด้วย

นั่งรอเวลากินข้าวอยู่ที่เฉลียงประสังกราหัน ตอนนี้เราคุยอังกฤษนั่งคุยกับตาโกรนมันจนได้เวลากินข้าว นั่งโต๊ะที่เสวยเมื่อวานนี้ แต่เรานั่งหัวโต๊ะเจ้าพ้าหญิงเล็กแลครอกถนอมเป็นลูกคั่นเวลากินข้าวคุยกันถึงเรื่องไปเที่ยวต่าง ๆ แลเรื่องของกิน กินแล้วก็พักอยู่ในห้องเพื่อให้ผู้ชายเขาสูบบุหรี่ ดูแขกปอกมะพร้าวขอบกล เอามีดยาวบั่กด้ามลงกับเขียงไม้ ๔ เหลี่ยมแล้วเหยียบเขียงนั่นไว้ เอามพร้าวกด ๆ เข้ากับปลายมีดดูงอกแงก ๆ เป็นการลำบากเต็มที แต่เร็วดีเหมือนเรา ๆ ปอกเหมือนกัน เวลาบ่ายโมงเศษก็กลับทางเดิม มาถึงตรงทาง ๓ แยกเปลี่ยนม้า กรมพิทย์ท่านยอมให้เราลงเดินเล่นตามถนน เพราะรถหลังก็ยังไม่มา ต้องคอยอยู่นาน เรากำลังยืนเท้าพนักกันนาดูน้ำไหลอยู่ ต่างคนก็ต่างยืนหันหน้าดูน้ำกันหมด มีอะไรมาสะกิดที่หลัง เราตกใจหันมาดูเห็นคนผู้หญิงแขกมือด้วนเพียงข้อมือข้างหนึ่งเพียงศอกข้างหนึ่ เท้าด้วนหายไปข้างหนึ่ง อีกข้างหนึ่งบวมโตกว่าเท้าธรรมดา ๒ เท่านานเหลือเกิน ปากแหว่งข้างบนหมดยังพันขาว จมูกพิบแบนที่เดียว ลูกตาแฉะเป็นขี้ตาเต็ม บนหัวเหาก็นยุบดูเป็นขาวกระจุยเคละไปทั้งตัว นั่งยกแขนด้วนให้ว เราถึงดูไม่ไม่ได้เมื่อกำลังยกมือไหว้ แล้วสักครู่หนึ่งถึงดูได้ น่าสังเวชเหลือเกินเท่ากับผีในป่าช้าที่เดียว ขอทาน อัฐเราก็ไม่มีจะให้ ต้องขอประทานพรระให้

แล้วออกจากนี่มาถึงโฮเตลบ่าย ๒ โมง กรมหลวงดำรงเสด็จออกมารับถึงรถ เข้าไปเฝ้าทูนหม่อมทูลถวายพระราชกุศลที่ได้ไปบูชาพระมา แลทูลรายงาน แล้วมาอาบน้ำเตรียมเครื่องแต่งตัวอีก พอเอนฝนตกเลยรับสั่งบอกเลิกไม่เสด็จโรงทหาร พอบอกเลิกเสร็จฝนก็หายแจ่มแจ้งดีตกลงเสด็จเวลาบ่าย ๕ โมง เราไปดูโรงพยาบาลทหารกับเสด็จแม่ วาเลตเตไปด้วย เราพึ่งเห็นว่าวาเลตเตนวชช้างซ้ายด้วนวันนี้ ใคร ๆ เขาเห็นกันหมดแล้วเราตาบอดเสียเฉย ๆ คนขับรถขับรถพาเข้าไปที่โรงทหารตามกระบวรเสด็จ วาเลตเตบอกแล้วว่าให้ไปโรงพยาบาล ก็ไม่เข้าใจ เลยเป็นเคราะห์ดีได้เห็นโรงทหารเข้าอีก โรงทหารนี้ใหญ่โตมาก มีทั้งโรงใหญ่แลเรือนนายร้อยเป็นหลัง ๆ อยู่เฉพาะครัว ๑ อีกมาก มีทหารประจำอยู่ในเมืองนี้ ๔๐๐๐ คน มีที่อยู่ได้ถึง ๕๐๐๐ คน แล้วไปโรงพยาบาล โรงพยาบาลก็ใหญ่ นายโรงรับที่ประตู เด็กลูกไห้ดอกไม้เรา พาเข้าไปดูที่ไว้เครื่องยาแลที่ตัดผ่า หลังนี้เป็นตึก แล้วไปดูที่คนไข้อยู่ ๓ หลังเป็นฝากระแชง สำหรับคนไข้ที่เป็นโรคติดกันได้อยู่ คืออหิวาตกโรคเป็นต้น เมื่อคนไข้หายหรือตายไปหมดแล้วก็รื้อลงเสีย ปลูกใหม่ทุกปี แล้วมีเรือนตึกอีกหลังหนึ่งใหญ่งามมีคนไข้อยู่ เครื่องใช้ในโรงนี้เขาดีนัก ครัวก็ใช้สติมเหมือนที่โรงพยาบาลบ้าแต่ดูดีกว่า ที่อาบน้ำของเขาดีมาก ที่เฉลียงด้านหนึ่งแลเห็นเขาไฟมราปีแลมรายาบูใกล้มาก พื้นล่างเป็นสวน โรงพยาบาลนี้สบายกว่าโรงพยาบาลบ้าที่บุยเตนซอร์ค นายโรงก็ดีอธิบาย

ถถวน ในเวลาที่เดินดูนกไม่มีใครมาเดินชุลมุนด้วย มีแต่นายโรงคนเดียว มีช่างถ่ายรูปมาคอยส่าดักถ่ายรูปคนหนึ่ง แต่เห็นจะไม่สำเร็จเพราะออกมืด ๆ แล้ว วาเลตเตจะพาไปดูที่สวนเรสิเดนต์ให้ได้ เพราะเราแลเจ้าพ้าหญิงเล็กบ่นอยากไปกัน ทูนหม่อมเสด็จเมื่อเช้านี้แต่เราไปบุโรบุโดเสีย เวลานกยาค่ำแล้ว กว่าจะไปถึงสวนก็พอดีค่ำไม่แลเห็นอะไรบ่วยการ แกก็ไม่พังพาไปจนได้ ถึงสวนก็ค่ำพอดี สวนของเขาดีอยู่บนเนิน มีที่แล แต่ของเขาสมควรเป็นที่แล แลเห็นภูเขาเลากาแม่น้ำลำธาร แต่เราไม่ได้เห็นถนัดเพราะค่ำเสียแล้ว ไม่มีโคมไฟเพราะตัวเรสิเดนต์ไม่สบายไปอยู่รักษาตัวที่สมารัง วาเลตเตนัดให้มาใหม่พรุ่งนี้เวลาย่ำรุ่ง เพราะ ๒ โมงเช้าจะออกจากมาเกอลัง ขากลับนี้เลยแวะห้างโยฮันเนส์แลห้างอื่น ๆ ท่านเจียกเกิดไม่เข้าใจพาเจ้าจอม ๒ คนกลับโฮเตลเสียก่อน เขาพากันโกรธไม่ได้ไปห้าง ที่ห้างก็ไม่ใคร่มีของอะไร กลับมาถึงโฮเตลทุ่มหนึ่ง กินเข้าแล้วเขียนหนังสืออยู่จน ๗ ทุ่ม เราทูลลาทูนหม่อมที่จะไปสวนเรสิเดนต์ แลนัดกรมขุนพิทยกับครอกถนอมไปด้วย

เมาซ์

วันที่ ๖๖

วันอังคารที่ ๙ กรกฎาคม ๑๒๐

ตรงกับวัน ๓ ๗ ๘ ค่ำ บีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

ตื่นแต่ ๑๑ อยู่ข้างจะเข็ม[1]เต็มที ที่โฮเตลไม่มีใครตื่นเลยทั้งข้างหน้าข้างใน มีแต่เรากับเจ้าพ้าหญิงเล็กนั่งกินอาหารเช้าอยู่ ๒ คน นึกถึงครอกถนอมขึ้นมาได้ว่ายังไม่ตื่น ไม่มีใครบอก เราต้องไปปลุกเอง พนไม่ดีเต็มทีพอย่ารุ่งประเดี๋ยวหนึ่งเวลาเตตเตก็มานั่งคอยอยู่ข้างนอก ออกไปกรมขุนพิทยยังไม่เสด็จ ท่านถนอมก็แต่งตัวไม่แล้ว ต้องรออยู่เป็นนาน พอเสด็จมาก็เสด็จเข้ามาเรียกเรา ท่านรับมากินไปดูบพระภักตร์บนรถ แบ้งเลอะพระภักตร์ขาวเหลือเกิน จะทูลก็กลัวเลยปล่อยให้ขาวไปตลอดทาง ไปวันนี้กนกเปลี่ยว ๆ ใจอกที่ไปด้วยกัน ๖ คนเท่านั้น พบทหารกองใหญ่กำลังเดินออกจากโรงจะไปผึกที่อาลูนอาลูน ประมาณสัก ๓๐๐๐ เป็นแขกก็มาก

พอเข้าไปในประตูบ้านผ่านหน้าออฟพีศ์ จอดรถที่จอดรถของเขา เดินเข้าไปในสวน สวนนี้ไม่สู้ใหญ่แต่ดูดีมากที่เป็นเนินเขาชวนงาม เป็นลานหญ้าใหญ่ ๆ แล้วปลูกต้นไม้ห่างราย ๆ เป็นท่องที่ แลของเขาวิเศษจริงแลเห็นวิวงามนัก ที่เขาขุมบังมีหมอกลงบังเสียบ้างเล็กน้อย ตรงเนินใต้ที่แลลงไปเขาปลูกต้นลิลีแดงกำลังมีดอกแดงเต็มไปงามนัก ถัดเนินลงไปเป็นลำธาร มีต้นไม้ที่เรายังไม่

---

๑. หม่อมเจ้าเข็ม อิศรศักดิ์ ทรงทำงานแล้วมักจะรับสั่งว่า อดนอน ยังไม่ได้นอนเลย ต่อมาใครอดนอนก็เลยใช้ศัพท์ว่า "เข็ม"

เคยเห็นหลายอย่างคือ เกปาล เป็นไม้ใหญ่ยอดแหลมรูปเหมือนร่มกางไว้แต่ครั้งหนึ่ง มีดอกมีลูกได้ต้น ดอกหอมชนิดดอกสารภีเป็นดอกเล็ก อีกอย่างหนึ่งต้นตัวเซีย เป็นต้นไม้ย่อม ๆ ขนาดชบา มีลูกเป็นกลีบส้มภูเหมือนดอกไม้ แต่ดอกของมันเองเป็นดอกอย่างหนึ่ง แลดูเหมือนต้นไม้ต้นหนึ่งมีดอก ๒ อย่าง ดกทั้งลูกทั้งดอกด้วย และไม้ดอกต่าง ๆ ที่มีในเมืองไทยแล้วและยังไม่มี กำลังบานเต็มต้นงามดีทีเดียว ดอกฝอยฝ้ายต้นโตมาก เขาเรียกว่ากัมบังรายาเซียม แปลว่าดอกคิงออฟฟลาย เพราะเหตุว่าทูนหม่อมโปรด ดูอะไร ๆ ล้วนแต่งามวิเศษไปหมด เพราะส่วนนี้ดีและรักษาดีด้วย เจ้าของร้านบอกให้ต้นเกปาลและตัวเซีย เพราะตาเวลเลตเตชอบมาก พอไปถึงกงกเงนจะให้เราดูต้นเกปาล หาก็ไม่เห็น เดินวนอยู่จนรอบ ๆ ก็ไม่พบ แท้ ๆ มันก็อยู่ใยไปกับที่เรานอนอยู่นี่เดียว แล้วเราก็ไปช่วยต้นด้วยเจ้าของเลยเหว (=ปลมใจ) จึงให้มาเป็น ๒ ต้น แต่จะได้มาฤๅไม่ได้ก็เท่ากัน เขาคงส่งปนไปกับของหลวง แล้วก็ขึ้นไปดูบนเรือน เรือนก็สบายอก ตกแต่งกัด แต่สู้อยู่ที่นี่ไม่ได้ เราคิดใจเต็มที ขึ้นยืนดูอะไรอยู่เกือบครึ่งชั่วโมงเวลาโมงครึ่งกลับมา เวลเลตเตพูดไทยได้อีก ๒ คำ เกณฑ์ให้พูดว่ากระไรพูดหมด แล้วพูดชัดมากด้วย เราออกชอบแกมาก เป็นคนสนุกและมีอัฒชาไศย มาถึงโฮเตลก็ยังไม่มีใครตื่นเงยบ ต้องนั่งคุยอยู่กับเจ้าฟ้าหญิงเล็ก

เวลา ๒ โมงเช้าทูนหม่อมเสด็จออกมารับพวกที่มาส่งเสด็จ ลูกแอสซิสตันต์เรสิเดนต์อายุสัก ๒ ขวบอ้วนน่าเอ็นดูนำดอกไม้มาถวาย รับสั่งเรียกเราออกไปรับส่งให้แล้วก็ไม่ไป จะจับตัวก็ไม่ให้จับ พอเราบอกว่าตรีมากาซี (=ขอบใจ) ก็ไปทีเดียว เวลเลตเตและตาพ่อผลักใสกะงกกะเงินก็เลยร้องไห้

พอได้เวลาก็เลยเสด็จขึ้นรถแตรม เวลา ๔ โมงเศษถึงเมืองยกยาการะตะ เราขึ้นรถพระที่นั่ง รถคันนี้เป็นรถของสุลต่านจัดมารับเสด็จ แต่บรรดาข้าราชการวิลันดาและวงษ์ญาติของสุลต่านไม่มีใครมารับเสด็จเลย ดูไม่เป็นมิตรไมตรีเหมือนที่โซโล ฤๅจะห้ามเสียไม่ให้รับก็ไม่ทราบ ไปที่ตลาดสำหรับเมือง ลงทรงพระดำเนินตามถนนใหญ่ไม่ได้เข้าในตลาด เป็นตลาดใหญ่แต่สกปรก เสาชิงช้าดีกว่า พบนางตรุเจอที่มาช่วยเลี้ยงที่โฮเตลนั้น ถือดอกไม้มาคำนับเราอยู่บนรถ จนทูนหม่อมและกรมหลวงดำรงรับสั่งถาม แล้วเขายังไม่ทันเอามาให้ก็เสด็จขึ้นรถ จะเสด็จเที่ยวไปทางที่ยังไม่ได้เสด็จ แต่เวลเลตเตพาโกไปตามทางที่เสด็จแล้ว เลยเป็นอันเข้าพระทัยว่าเขาเห็นจะห้ามไม่ให้ไปเกินกับที่เขากะไว้ แล้วเลยเสด็จไปโฮเตลตูกูเสวยกลางวันที่เดียว กับข้าวเป็นของกรีมทำ เลยจำต้องกินแต่กับข้าวฝรั่งอมเอ่อ ๆ เมา ๆ อีก มีผู้หญิงชาววังนำผ้ากายน์มาขาย พอทูนหม่อมรับสั่งถามทูลรับว่า "หิงเง" คล้ายกับเพคะจริง ๆ กริยาก็ไม่ผิดอะไรกับชาววังไทย ตรุเจอตามเอาดอกไม้

มาให้อีกจนได้ออกดี ๆ นางคนนั้นแล้วมาตาแขกคนหนึ่งมาเฝ้าเรียกกันว่ากรมปราบ (พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นปราบปรปักษ์) เพราะหน้าตาเหมือน

เวลาบ่ายโมงก็มาขึ้นรถไฟ มาตามทางเดิม เรานอนหลับตลอดเพราะอดนอน เวลาบ่าย ๕ โมงกถึงเมาซ์ เดินมาโฮเตล ทูนหม่อมเสด็จไปทอดพระเนตรตามถนน ข้างในก็พากันตามไปบ้าง ทรงซื้อดุมหมวกตัวหนังสือ M มีมงกุฎที่เขาขายอยู่ข้างทางแผงหนึ่ง สำหรับพระราชทานฝากกรมสรรพสาตรเป็นการล้อว่าตัวเอ็มเป็นชื่อเม้าซ์จากเมาซ์ (พระชายาของกรมหลวงสรรพสาตรพระนามว่าหม่อมเจ้าเม้า) และทรงแจกหมดทุกคนบรรดาที่ตามเสด็จเว้นแต่เจ้าจอม ๒ คนให้ไปฝากกรมสรรพสาตร แล้วเข้าไปในโรงทหาร เป็นโรงพักอย่างกำมลอ มีทหารเลวนอนบนแคร่ปนกันเคลอะคละ ออกจากโรงทหารก็กลับมาโฮเตล ที่ตำบลเมาซ์นี้เป็นที่พึ่งตั้งขึ้นใหม่ ผู้คนน้อย เย่าเรือนมีแต่โรงแผง จนขึ้นโฮเตลซื้อสลามัดก็ฝาแผง มีถนนสายเดียว ว่าดขึนกว่าเมอเสด็จคราวก่อนมาก คราวก่อนมีแต่โฮเตลที่ประทับนั่นเท่านั้น

เอมเปอเรอร์เยอรมันมีโทรเลขมาถวาย ว่าได้ตั้งน้องเป็นนายร้อยตรีรับสั่งให้พระจะทำโทรเลขตอบเอมเปอเรอร์

บันดุง

วันที่ ๖๗

วันพุธที่ ๑๐ กรกฎาคม ๑๒๐

ตรงกับวัน ๔ ๑๐๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เวลา ๓ โมงเช้ากำหนดรถไฟจะออก แต่คนขึนนั่งคอยอยู่ที่โฮเตลพร้อมกันหมดทั้งผู้หญิงผู้ชายด้วยความใจเต้นที่จะได้กลับบันดุง ดูเวลามันช้าเสียจริง ๆ จนทูนหม่อมเสด็จออกมาประทับคอย บรรดานาฬิกาของคนที่มาตามเสด็จนั้นไม่ถูกกันสักเรือนหนึ่ง เพราะเวลาที่ยาวามันช้ากว่ากรุงเทพ ฯ เวลาที่จะเสด็จลงรถฤาเสด็จไหนต้องใช้นาฬิกาของมิสเตอร์เวลเลตเต พอได้เวลาก็ต้องมาทูลเสมอ มาตามทางเดินไม่ต้องพรรณากันอีก แต่ดูทางเพลินจนไม่ได้นอนหลับในรถ น่าชมความพยายามของเขาจริง ๆ ที่ทำทางรถไฟดีมากที่กรุงเทพ ฯ ฝรั่งก็ทำแต่เหตุใดจึงไม่เหมือนของเขา ทางรถตัดไปบนไหล่เขาพูนดินสองข้างพยายามปลูกหญ้าตัดสันเรียบตลอด ที่ตรงว่าง ๆ ก็ประดับก้อนกรวดเสมอกัน ไม่มีกรุงรังอย่างทางรถไฟในบางกอกเลย ทูนหม่อมทรงบ่นหนักจะทรงต่อว่ากรมโยธาให้ทำอย่างนี้

มาถึงบันดุงเวลาบ่าย ๔ โมง สมเด็จน้าและเจ้านายข้าราชการมารับเสด็จรู้สึกใจเต้นตึ๊ดใจไม่ทราบว่าเหตุใด ถวายดุมกรมสรรพสาตรทีสเตขันกันทุกคนจนดุมเต็มฝ่าพระหัตถ์ มาถึงโฮเตลโฮมันน์เพื่อเยี่ยมทูนหม่อมเอียด ลุกขึ้นนั่งได้แล้ว เจ้านายคลานอย่างชวาเข้าเฝ้าทูนหม่อมเอียด แล้วเวลเลตเต้ทำท่าต่าง ๆ ที่ทำได้เป็นที่รื่นเริงกันทั่วหน้า

บันดุง

วันที่ ๖๘

วันพฤหัสบดีที่ ๑๑ กรกฎาคม ๑๒๐

ตรงกับวัน ๕ ๑๑ ๘ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เช้าทูนหม่อมเสด็จไปตำบลจิมาหิ แต่ข้างในไม่ได้ไปไหน ต่อเวลาบ่าย ๕ โมงจึงออกจากโฮเตลไปเที่ยวเป็นอย่างแบ่งกระบวนเช่นเคยเที่ยวที่บันดุง ไปดูโรงสีเจ้าของเจ็กอะไรลืมชื่อเสียแล้ว เป็นโรงเล็ก ๆ ฝาแผงหลังคามุงกระเบื้อง มีอยู่ ๒ หลังด้วยกันหลังหนึ่งเป็นที่ผัดข้าวด้วยเครื่องจักรหมุน กงลูกหินนั้นหมุนบดข้าวหลุดจากกรวงหมดแล้วก็เลยบดจนเป็นข้าวสาร แต่เม็ดลีบเต็มที่ เมื่อเราไปเขาพึ่งเลิกทำการใหม่ ๆ ขอให้เขาทำให้ดูเขาก็ทำให้ ในเวลาที่บดข้าวนั้นมีคนวงบัดข้าวและบั๊ดฟางออกรอบ ๆ ดูเหนื่อยเต็มที่ แต่เขาทำให้ดูโดยความเต็มใจไม่ขัดเกี่ยงอิดเลย ดูเสร็จแล้วก็ไปดูโรงทำน้ำแข็ง อยู่ตรงหลังวัดไม่ไกลกับโฮเตลนัก เดินลงเนินไปหน่อยหนึ่งเป็นโรงเล็กเกินคาดหมาย ที่ใช้เครื่องจักรมีหม้อเล็กใช้สี่ตุ่ม เขาขุดเป็นบ่อ ๔ เหลี่ยมในบ่อนั้นมีน้ำผสมยาทำให้เย็น และมีเครื่องจักรเป็นใบ ๆ กวนน้ำอยู่เสมอ มีถังเหล็กวิลาศรูปกระบอก ๔ เหลี่ยมบรรจุน้ำแช่ในบ่อนั้นเรียง ๆ กันจนเต็มบ่อ แล้วปิดฝามิดชิดไว้ ๒ คืน ๒ วันยกถังนั้นขึ้นมาน้ำในถังก็เป็นน้ำแข็ง แล้วคว่ำถังลงรดด้วยน้ำท่าแล้วโขกเอาน้ำแข็งออกมาเป็นรูปกระบอกนั้น เมื่อเราไปเจ้าของโรงไม่อยู่ มีแต่คนเฝ้า เขาก็ทำให้ดู

แล้วก็กลับมาโฮเตล ทูนหม่อมเสวยกับทูนหม่อมเอียดเล็ก เราหนีมานอนแต่ ๔ ทุ่ม เพราะพรุ่งนี้จะตื่นแต่มืด และไม่ใคร่สบายใจที่จะต้องไปลันชั่นที่วังเกาะเนอร์เยเนอราล ผู้สำเร็จราชการเกาะยาวา ที่เมืองบุยเตนซอรค เรายังไม่เคยออกแขกถึงเช่นนี้เลย กลัวจะทำไม่ถูก

บัตเตเวีย

วันที่ ๖๕

วันศุกรที่ ๑๒ กรกฎาคม ๑๒๐

ตรงกับวัน ๖ ๑๒ ๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

ตื่น ๑ ต้องแต่งตัวค่อนข้างหรูกว่าคนสักหน่อย ออกจากบันดุงเวลาย่ำรุ่ง การส่งเสด็จก็เหมือนกับคราวที่เสด็จประพาส ผู้ตามเสด็จก็แบ่งเหมือนคราวประพาส แต่รถไฟคันที่เสด็จนี้เป็นของเกาวเนอร์เยเนอราลจัดมารับเสด็จ ข้างในก็ขนรถพระที่นั่ง แต่นั่งเสียหมู่หนึ่งหน้าประตู หน้ารถที่เข้าไปเป็นห้องแต่งตัว ท้ายรถเป็นเฉลียงมลูกกรงกันตงเกาอี้เจ้านายผู้ชายประทับ แต่กรมหลวงดำรงประทับในห้องที่ทูนหม่อมประทับ รถนี้คล้ายเรือไฟทำอย่างดีมีเก้าอี้แพรเป็นชุดตงเกะกะในห้องและที่ล้างหน้าล้างตาเป็นอย่างผู้ดีทีเดียว

ตามทางไม่ต้องพรรณา ซ้ำเปล่า ๆ แต่เมื่อเข้าในถ้ำคราวนี้เราอยู่รถหลังที่สุดได้แลเห็นดีกว่าเมื่อขามา เมื่อรถจวนจะออกจากปากถ้ำนั้นแลเห็นปากถ้ำข้างโน้นเป็นกลมแสงสว่างเหมือนพระจันทร์ กับได้เห็นทางรถไฟเดินข้ามเขาถนัดกว่าอยู่รถที่สอง

ถึงสเตชั่นจันยอ รถเดินอยู่ถึงจันยอลงมาเฝ้า ถวายเครื่องน้ำชากาแฟกับขนม รถหยุดเพียง ๒ มินิตเท่านั้น อุส่าห์จัดเครื่องมาเลี้ยงโดยความจงรักภักดี แต่จะเสวยก็ไม่ทัน ต้องส่งเครื่องมาในรถเสวยมาตามทาง พอถึงสุขภูมิก็รับสั่งให้เราล้างหน้าแต่งตัว เราแต่งแล้วก็เสด็จเข้าไปทรงเครื่องผลัดฉลองพระองค์ฟรอกโคต คอยใจเต้นเหยง ๆ อยู่ถึง ๒๐ มินิตจึงถึงบุยเตนซอรค เคอ–แนลส์ตาลอดีกงของเกาวเนอร์เยเนอราลมารับเสด็จ ตอนนี้เราใจหายที่จะต้องไปคนเดียว ถึงต้องบอกลากับเจ้าพ้าหญิงเล็ก

ลงจากรถไฟไปขึ้นรถม้าของเกาวเนอร์ มีเคอแนลส์ตาลกับมิสเตอร์เวลเลตเต้เสด็จแม่ก็เลยเสด็จไปเมืองบัตเตเวียกับกรมขุนพิทยพฤทธานเจียก เคอแนลส์ตาลช่างจ้องดูเราเสียจริง ๆ แล้วถามเวลเลตเต้ว่าเราพูดอังกฤษได้ฤาไม่ เราเห็นหน้าตาแกคล้ายอริโยมัตตารัม (วังหลัง) ในโซโลมาก รถจอดบันได เกาวเนอร์ยืนรับที่เฉลียงข้างบน เราเห็นภูมิเกินจริง ๆ ควรจะมารับถึงรถ ปราไสยเป็นการต้อนรับแล้วดีมแชมเปน เกาวเนอร์ดีมกับทูนหม่อมแล้วดีมกับเรา แล้วดีมกันทั่ว ๆ แล้วจับมือลา ตอนนี้เรานึกไม่ออกเลยว่าจะลาไปไหนกัน ช่างเชลาเสียจริง ๆ ลาแล้วก็มอตีกงหนุ่มมาเดินนำเข้าไปในห้องข้างใน เป็นเรือนหนึ่งต่างหากข้ามตพานเดินถึงกัน พาเข้าไปที่ห้อง ๓ ห้อง ๆ กลางเป็นห้องนั่งแล้วชวาห้องข้างหนึ่งสำหรับทูนหม่อม ข้างหนึ่งสำหรับเรา

ถึงเพียงนี้แล้วเรายังนึกไม่ออกอีกว่าแล้วจะทำอะไรกัน จนเขาทูลว่าเชิญเสด็จไปสรงน้ำจึงได้นึกออกว่าให้เป็นที่พัก ในใจเวลานั้นโง่ตัวลอยเต็มที ตกลงจะเสด็จไปสรงน้ำ ที่อาบน้ำนั้นเป็นส่วมมิงบาท (=ที่ว่ายน้ำ) รับสั่งจะให้เราไปด้วยเพื่อจะได้เห็นว่าส่วมมิงบาทเป็นอย่างไร ก็เพิ่งไม่มีใครสั่งให้ครอกถนอมมาด้วย เรามาคนเดียวจะอาบอย่างไรได้ แล้วจะต้องเลิกไม่อาบก็จะนั่งอยู่กับใคร เลยเกิดกริ่วใหญ่โตว่ากรมหลวงดำรงไม่สั่งให้มา กริ่วกรมขุนพิทย์ว่าฮุบเอาครอกถนอมไปบัดเดี๋ยวด้วยไม่นึกให้ตามมา ตอนนี้เรากยังงกหนักจนสั่นสนุกหมด แล้วรับสั่งให้เราเข้าไปนั่งในห้อง ให้พระนายสรรเพชออยู่ด้วย แล้วก็เสด็จไปสรงน้ำ เราก็เข้าไปนั่งในห้องซึ่งสมมุติว่าเป็นห้องของเรานั่น นั่งในเวลานี้รู้สึกว่าเหว่เหลือเกิน ลงนั่งหงิมอยู่ตรงเก้าอี้มุม พระนายสรรเพชก็ตามเข้ามายืนไม่นั่ง เราต้องบอกให้นั่ง เขาก็นั่งมุมหนึ่งตรงกัน สักประเดี๋ยวเจ้าพระยาสุรวงษ์ก็เข้ามาอีกคนหนึ่ง นั่งใกล้เราหน่อยหนึ่ง ตงพิมาเล่าเรื่องไปเมืองนอกเมืองนา พระนายก็ช่วยเล่า จะให้เราคลายความเดือดร้อนที่ต้องไปคนเดียว แสดงกริยาเป็นญาติ เรารู้สึกสบายขึ้น มิสเตอร์เวลเลตเตเข้ามาบอกว่าเกาวเนอร์ให้เชิญเราไปอาบน้ำอีก เจ้าพระยาสุรวงษ์ตอบขอบใจเสร็จ ถ้าอยู่แต่พระนายก็จะทำ (=ลำบาก) อยู่เพราะพูดอังกฤษไม่ได้ แล้วเราลุกไปนั่งดูอะไรที่หน้าต่าง ในห้องนี้เห็นในสวนงามนัก เฉภาะตรงถนนและสระบัวริมตอเรีย แลไปข้างซ้ายเป็นต้นไม้ใหญ่ ๆ ซึ่งเป็นที่อยู่ของหมู่กวางดาว ออกวิ่งอยู่เกลื่อนกลาด แลไปข้างขวาเป็นลานหญ้าปลูกไม้ดอกเป็นหย่อม ๆ ดูงามเหมือนวาดเขียน นั่งอยู่ประมาณครึ่งชั่วโมงก็เสด็จกลับมาประทับในห้อง ยังกริ่วไม่เสื่อมคลายเลย

พอถึงเวลาเขาก็เข้ามาเชิญเสด็จไปเสวย ทูนหม่อมทรงจูงเราไปที่เฉลียงที่บันได เมื่อแรกมานั้นมีพวกผู้หญิง ๕ คน ถามได้ความว่าเป็นบุตรีเกาวเนอร์ ๒ คน ภรรยาเจ็บไม่ได้ออก ภรรยาเลขานุการคนหนึ่ง ภรรยาอดีกงคนหนึ่ง ภรรยานายทหารคนหนึ่ง กับทั้งตัวนายทหารและเลขานุการอดีกงพร้อมกัน สนทนากับบุตรีคนเล็กของเกาวเนอร์เป็นมากกว่าคนเพราะเขาช่างพูด แล้วเกาวเนอร์มาเชิญเราจูง ทูนหม่อมทรงจูงกับภรรยาเลขานุการ กรมหลวงดำรงจูงบุตรีคนใหญ่ พระจูงบุตรีคนเล็ก องค์อาภาจูงภรรยาอดีกง องค์เสรฐวงษ์จูงภรรยานายทหาร เดินข้ามตพานเล็กมาอีกหลังหนึ่งถึงห้องกินข้าว ทูนหม่อมประทับกลางตรงกับเกาวเนอร์ ภรรยาเลขานุการขวา ภรรยาอดีกงอยู่ซ้าย ต่อข้างขวาองค์อาภาเจ้าพระยาสุรวงษ์และนายทหาร ต่อข้างซ้ายเลขานุการพระนายสรรเพชเวลเลตเต ซีกข้างเกาวเนอร์เรานั่งขวาแล้วกรมหลวงดำรงบุตรีคนใหญ่แล้วอดีกง ข้างซ้ายพระและผู้หญิงทูจูง ทงนายทหารอีกคนหนึ่ง

เครื่องโต๊ะใช้เครื่องแก้วเจียรไนทั้งชุด จัดดอกกุหลาบเหลืองดอกใหญ่และวางลายโต๊ะใช้หญ้าหงิก ๆ คล้ายหญ้าร้องไห้ปูเป็นพื้นแล้วดอกกุหลาบกิ่งติดใบวางห่าง ๆ ปนกับบัวกอเรีย เกาวเนอร์ตักกับข้าวให้เราทุกสิ่งจนถึงของหวาน แล้วปราไสยอย่างดี ถามถึงเรื่องไปเที่ยว เราก็เล่าถึงวังสุสุหุนัน เพราะเกาวเนอร์ไม่เคยไปเลย ได้กรมหลวงดำรงเป็นล่ามเลยทรงช่วยกุละเป็นตลกคนองจนถึงเรื่องเวลเลตเตทำท่าคนอง เกาวเนอร์ทำท่าอีเราเสียจริง ๆ ไป ๆ ก็หันมาว่าทำไมไม่พูดอังกฤษ ควรจะเรียนอังกฤษ กรมหลวงดำรงเลยรับสั่งบอกว่ากำลังเรียนอยู่ เข้าใจแล้วยังพูดไม่ได้ แกก็เลยหันมากระซิบพูดเล็กพูดน้อย เราก็เป็นใบ้อีกอักน่ารำคาญ ถ้าไม่เข้าใจเสียเลยก็คงรู้แล้วไป คงไม่กรำคาญว่าเป็นใบ้เป็นแน่ ทูนหม่อมรับสั่งว่าเราชอบส้มชอบดอกไม้ เกาวเนอร์สั่งให้เอาดอกไม้ส่งไปให้ เคอแนลส์ตาลก็ให้พากันให้ทีละช่อ ๒ ช่อเก็บในโต๊ะนั่นเอง แล้วก็ว่าเราชอบดอกไม้เหมือนส์มเด็จ เกาวเนอร์นั้นกรียาสุภาพเป็นอย่างผู้ดีแท้ แต่ลูกสาว ๒ คนนั้นคนใหญ่เลวทรามเต็มที คนเล็กค่อยแจ่มใสคล่องแคล่ว ถึงดังนั้นก็ไม่สมเป็นลูกเกาวเนอร์ หน้าตาก็ไม่เหมือนเกาวเนอร์เลย ผู้หญิงพวกนั้นดูไม่ได้จนคนหนึ่ง ว่าคนชาติดัชรู้จักแต่งตัวดี เหตุใดผู้หญิงพวกนี้จึงสวมเสื้อเลวเช่นนี้ จะว่าจนก็ไม่เชิง เสื้อเราก็ว่าเลวแล้วยังดีกว่าพวกนั้นมาก จนเกาวเนอร์ชมว่าเครื่องแต่งตัวงาม

เสวยแล้วมีดมพระราชทานเกาวเนอร์ แล้วออกกินกาแฟสูบบุหรี่เฉลียง มีช่างถ่ายรูปมาถ่าย เกาวเนอร์เชิญเสด็จไปยืนถ่ายกับเขารูปหนึ่ง เชิญเราไปถ่ายด้วย ๑ รูป กับลูกสาวคนเล็กถ่ายด้วยรูป ๑ เมื่อเวลาถ่ายรูปเกาวเนอร์ชมเอา ๆ ต่อหน้าต่อตา ทำท่าเหมือนคุณตาอะไรคนหนึ่ง ในเวลาที่ยืน ๆ อยู่นั้นต้องไปพูดกับคนโน้นคนนี้ แล้วเขาก็มาพูดกับเรา เราพูดกับเขา อย่างที่เรียกว่าถ่ายรูปนั่นแหละ

พอได้เวลา ๒ โมงครึ่งก็ลากลับ มาถึงสเตชั่นมิสเตอร์และมิสซิสกุปแมนส์ตันก็แอสซิสตันต์เรสิเดนต์มาเฝ้า มิสซิสกุปแมนเป็นคนสวยคนหนึ่งในยาวา ทรงนำเราให้จับมือ แล้วเสด็จขึ้นรถไฟคันเดิมนั้น คราวนี้เจ้านายผู้ชายก็เข้ามานั่งในห้องหมด ทูนหม่อมไม่รับสั่งกับกรมหลวงดำรงรับสั่งแต่กับลูก ๆ ๓ คนเท่านั้น ยังกริ่วไม่หายจนเรากลุ้มใจเต็มที จนมาถึงสเตชั่นเวลเตอร์เวรเดน (บัตเตเวีย) เวลาบ่าย ๔ โมง ลงรถม้ามาโฮเตลเดอ์อินเดส์ พบเสด็จแม่เสด็จอยู่ในร้านแห่งหนึ่ง พอเสด็จถึงโฮเตลก็เสด็จตามมาถึง พักพอผลัดเสื้อแล้วก็ออกอีก เราลงรถพระที่นั่งและไปตามร้านเฟอร์นิเชอร์ต่าง ๆ ไม่มีอะไรดี แล้วรับสั่งให้เราไปกับเสด็จแม่จะได้ซื้อของผู้หญิงตามชอบใจ เพราะท่านจะทรงซื้อแต่ของผู้ชาย ๆ แล้วก็แยกกันไปทางหนึ่งชั้นห้างต่าง ๆ หลายห้าง ซื้อของหลายอย่าง วนไปวนมาตามถนนรอบคลองนั่น

กลับโฮเตลแล้วแต่งตัวเตรียมไปกินข้าวที่เรสเตอรองต์แห่งที่ ๑ ในบัดเตเวย์ กับข้าวพิเศษสวรรค์ต่าง ๆ เป็นโรงไม่ใหญ่นัก เขาจัดที่เสวยในห้องข้างขวาของโรงนั้น ตั้งโต๊ะอย่างที่สุรบายาเครื่องโต๊ะเป็นแก้วเจียรไนและจัดงานเกินโรงเรสเตอรองต์ นั่งกันตามแบบที่เคย แต่พักตยาวุ่นส่งของรับของเลยไม่ได้มาเสวย กับข้าวล้วนแต่เป็นของเมา ๆ เหล้าเป็นน้ำกระสายทั้งนั้น มนาส์ชมภูดูดด้วยหลอด อย่างเช่นเราดูดน้ำมะพร้าวด้วยใบตองนั้น แล้วสูบบุหรี่ไปพลาง พวกผู้หญิงอยู่ข้างจะเต็มทน จะดูดส์ชมภูหรือกเมา กับข้าวอื่นกเมาหมด แต่เป็นเอร์ดอร์อยของพวกผู้ชาย กินให้เมาไม่ใช่กินให้อิ่ม เมื่อถึงของหวานทูนหม่อมทรงส์ปีชให้พรควินฮอลันดาและเกาเนอร์เยเนอราลครั้งหนึ่ง แล้วเวลเลตเตตอบว่าจะนำความกราบทูลควินและเรียนเกาเนอร์ แล้วทรงดื่มพระราชทานเวลเลตเต มีรับสั่งชมความเออเฟอจงรักภักดีของเขาและขอบใจ เวลเลตเตขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตตอบ แล้วยืนส์ปีชอีกยาว กะอักกะไอนิดหน่อย เราเข้าใจคำที่ว่าในตอนต้นว่าเมื่อแรกเขาได้รับคำสั่งให้มาเป็นผู้ตามเสด็จนนรู้สึกหนักใจมาก แต่ครั้นเดี๋ยวนกลับรู้สึกเบาใจปลื้มใจที่ได้รับความที่ทรงพระเมตตากรุณาเป็นที่ยินดีและขอบพระเดชพระคุณ ทั้งเจ้านายและข้าราชการด้วย และว่าอะไรอีกมากและเร็วเราก็เลยไม่เข้าใจ แล้วถือถ้วยมาชูตรงทูนหม่อม ทูนหม่อมก็ทรงยกถ้วยขึ้น แกก็เอาถ้วยที่แกถือนนมากระทบถ้วยที่ทูนหม่อมกิน ทำหน้าเศร้า แล้วมากินเราแล้วกินต่อ ๆ ไปทุกคนจนรอบโต๊ะแล้วดื่ม เมื่อตอนทูนหม่อมรับสั่งนั้น ก็เทยวงกินเหมือนกัน อยู่ข้างจะเหนื่อยมาก แล้วเสด็จลุกจากโต๊ะเข้าไปในร้าน มีขนมต่าง ๆ ที่บรรจุขนมและถ้วยเหล้าต่าง ๆ ซื้อของเหล่านั้นแล้วก็เสด็จกลับ

เลยเที่ยวต่อไปอีก ไปทางรอบสนามม้าซึ่งมีเช่นนทุกเมือง ถนนรอบสนามใหญ่และเกลี้ยงดี ข้างถนนเป็นบ้านใหญ่ ๆ หน้าเรือนเป็นเสา ๆ ผิดกับบ้านย่อม ๆ รายห่าง ๆ เกือบตลอด บ้านเหล่านั้นว่าเป็นบ้านข้าราชการทั้งนั้น บ้านเวลเลตเตก็อยู่ตามเหล่านี้เขาชี้ให้ดู มืดไม่เห็นจุดโคมไฟเห็นจะนอนหลับหมดแล้ว ยังสว่างอยู่แต่ห้าง ทนเขาใช้ไฟฟ้าทุกแห่ง แต่ดูมีไฟแกส์บ้างแล้ว โคมตามถนนก็เป็นไฟแกส์ ตัวโคมดี เป็นโป๊ะรูปกระบอกปากบานเสาเหลี่ยม เราออกชอบถ้าใช้จุดในสวนบกไม้เห็นจะดี แล้วก็กลับมาโฮเตล หิวเต็มที วันนี้เป็นวันไม่ได้กินข้าวเลยทั้งวัน ช้าเวลากลางวันไม่ได้กินน้ำด้วย ที่บ้านเกาเนอร์เขามีแต่ไอยะบลันดา ตอนกลางคืนได้กินน้ำแต่กับข้าวเป็นกินให้เมา ไม่ได้กินให้อิ่มกินลูกหมากรากไม้ก็ไม่พอกับความหิว เลยนอนทั้งหิว ๆ จนหลับไปเอง

---

๑ สวนนกไม้เป็นที่ประทับในพระราชวังดุสิต

เรือพระที่นั่งมหาจักรี

วันที่ ๗๐

วันเสาร์ที่ ๑๓ กรกฎาคม ๑๒๐

ตรงกับวัน ๗ ๑๓ ๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เวลา ๓ โมงเช้าทูนหม่อมเสด็จไปทอดพระเนตรโรงทำฝน แล้วกระบวรข้างในก็ออกจากโฮเตล ไปซื้อของตามห้างหลายห้างตกแถวตามถนนรอบคลองเดินระไปตลอดจนอ่อนใจ แล้วก็กลับมาโฮเตล ที่โฮเตลก็เงียบ มีแต่รองเสนอกับหมานั่งอยู่คนเดียว นั่งรอบรรจุของที่ซื้อ ๆ มาลงรถซาโต๊ะไปขึ้นรถไฟ เวลานี้วเหลือเกิน เพื่อนเจ้าพ้าหญิงกหิวด้วยเลยได้ที ใช้ท่านเจียกไปหาขนมปัง ไปยังไม่ทันถึงครัวก็จวนเวลารถไฟออกแล้วจะรีบไป ต้องวิ่งกลับมา ซ้ำละล้าละลังลืมหิบยาอก วุ่นกะวกกะเงนขึ้นรถ เวลาเที่ยง ๓ มินิตแล้ว อีก ๕ มินิตเท่านี้รถไฟจะออก รีบจี้มาถึงสเตชั่น ยังไม่ทันลงจากรถเขาก็ลั่นกระดิ่ง รีบลงจากรถ ตอนนี้ออกวิ่ง ๆ พื่อนรถยังไม่ทันออกและไม่มีรถจะขึ้นด้วยเป็นรถเลว ไม่มีใครว่าไว้สำหรับ เพื่อนกรมรถไฟเขาก็รีบจัดให้ ไปพ่วงรถดีมาให้รถหนึ่ง ในเวลานั่งคอยรถนั่งอยู่บนม้าหน้าสเตชั่น ผู้คนเดินไปมาขวักไขว่ ถึงต้องเข้าไปคอยอยู่ในห้องที่ร้านขายของ ซื้อลูกแอปเปอลห่อหนึ่งพอรถมาก็รีบมาขึ้นรถเฉภาะพวกเราคือผู้หญิง ๖ คนผู้ชาย ๒ คน ท่านเจียกมัวหอบลูกแอปเปอลมาทิ้งห่อของของแม่เอียมเสียทิ้งห่อมกระเช้าถวยขวดเจียรไน กับทิ้งของของท่านเอง หอบแต่ลูกแอปเปอลมาห่อเดียวเท่านี้ แล้วกินลูกแอปเปอลมาตามทางไม่ต้องกินน้ำจนหมด ท่านเจียกเลยมือเปล่าไม่มีอะไรติดตัวมา ทิ้งของเข้าชุลมุน รถก็แล่นขึ้นไปพ่วงรถบ่าวไพร่ติดมาด้วยทีนั้น ประเดี๋ยวหนึ่งถึงสเตชั่นต้นของเปรียก ลงจากรถคนแน่นเต็มที่ เดินตรงมาลงเรือพระที่นั่ง พระยาชลยุทธรับที่บันได ตอนนี้เดินว่อนในเรือทั่ว ๆ เพราะยังไม่มีใคร

แล้วกินข้าวกลางวันตีสี่ขึ้นไปรับทูนหม่อมเอียดเสด็จมากับสมเด็จน้าทรงเกาอัดพวกหมอห้อมล้อมมาอุ้มขึ้นไปอยู่บนดาดฟ้าในห้องกลาง เราเลยนั่งดูต่อไป จะคอยจนทูนหม่อมเสด็จลงมาก็ยังอีกเป็นชั่วโมงหนึ่ง ครนจะเปลืองเครื่องแต่งตัวก็คิดว่าคงจะรับลามสเตอร์เวลเลตเตกระมัง จะไม่เปลืองก็กระไร เลยเปลืองเสีย

พอทูนหม่อมเสด็จลงสักครู่หนึ่งก็รับสั่งให้มารับมิสเตอร์เวลเลตเต ต้องแต่งตัวเหมือนอย่างฝัน เพื่อนผลัดผ้าพันสมวงไว้ สรวมเสื้อเข้าแล้วจะห่มแพร ๆ ก็เป็นสมวง[๑] จะหยิบใหม่บ่าวก็

---

๑ สมัยนั้นแต่งตัดสเช่นผ้านุ่งสมวงต้องห่มแพรสีโศรก

ไม่อยู่จนคนหนึ่ง ขอหลังก็เกียวไม่หมด ได้แม่เอียมช่วยให้แพรของเขา แม่เอิบช่วยแต่งเสด็จแม่ แล้ว เขาก็ต้องแต่งตัวเขาด้วย วงตะลนตาเหลือกขนมายืนเหงื่อแตกอยู่ในห้องกลาง กรมขุนพิทย์ทรงนำ เวลเลตเตเข้ามา พูดจาเป็นสุนทรคถาอย่างโก้ ทำหน้าเศร้าเหมือนจะร้องไห้ พอจะออกไปเราเรียกกลับมาให้พูดไทย หัวเราะแห้ง ๆ บอกว่า "ทูลตา" แล้วก็กลับไปเที่ยวลาคนอื่น ๆ จนเรือพระที่นั่งจะออก

เวลาบ่าย ๔ โมง พวกที่ลงมาส่งเสด็จหมอแก่และเวลเลตเตก็กลับขึ้นไปบนท่า พวกเหล่านั้นรมดูตราที่อกเวลเลตเต ๆ ก็อยู่ข้างจะปลื้มตรามัณฑนาภรณ์ประดับเพชรเต็มที่ พอเรือพระที่นั่งเคลื่อนจากท่าก็ได้ยินเสียงสลุตเสียงโห่กึกก้อง ในเวลานั้นใจเราเต้นเต็มที่ ด้วยความดีใจที่จะได้กลับ จนนึกแลเห็นคนในวังว่าคงจะยังงันยังง แล้วมาย้อนรฤกถึงการเที่ยวเตร่ในเกาะยาวาได้ความศุขสนุกสนานต่าง ๆ ก็เลือนลาย เป็นสองจิตรสองใจ นั่งดูอไร ๆ อยู่จนเรือพระที่นั่งพ้นปากอ่าวแลเห็นไลต์เฮาส์ ตอนกลางคืนก็ไม่มีอะไร นอนหลับแต่หัวค่ำ

เรือพระที่นั่งมหาจักรี

วันที่ ๗๑

วันอาทิตยที่ ๑๔ กรกฎาคม ๑๒๐

ตรงกับวัน ๑๑๕๘ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เรือพระที่นั่งเข้าช่องปั้งการหว่างเกาะบังกาและสุมาตรา

ทูนหม่อมทรงเล่นเกม Salta ที่ทรงซ้อมา และทรงเลือกโปสการ์ดเราก็เลือกอยู่วันยังค่ำ

เรือพระที่นั่งมหาจักรี

วันที่ ๗๒

วันจันทรที่ ๑๕ กรกฎาคม ๑๒๐

ตรงกับวัน ๒๑๕๘ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เรือพระที่นั่งเดินเรือยมา ไม่มีคลื่นลม เวลา ๒ ทุ่มถึงสิงคโปร์ทอดสมอห่างจากเมือง ประมาณ ๔ ไมล์

เรือพระที่นั่งมหาจักรี

วันที่ ๗๓

วันอังคารที่ ๑๒ กรกฎาคม ๑๒๐
ตรงกับวัน ๓ ๗ ๘ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๒๓

เรือพระที่นั่งแล่นเข้าไปจอดน่าเมืองสิงคโปร์ เวลา ๕ โมงเช้าเจ้าพระยาไทรบุรีและพวกเมืองกลันตันเมืองตรังกานูและผู้ที่เคยลงมาเฝ้ากลงมาเฝ้า แล้วเสด็จขึ้นบ่าย ๒ โมง กระบวรข้างในขึ้นพร้อมกับเจ้านายเล็ก ๆ ลงเรือกลไฟไปขึ้นท่ายอนซันเบียร์ พอจะลงจากรถมากรมขุนสมมตทรงจัดให้ไปอย่างแยกกระบวรเหมือนที่เคยแยก แต่ให้เจ้านายเล็ก ๆ ไปกับพระอรรคชายา กรมสรรพสาตรหลวงสุนทรคุม ข้างกระบวรเสด็จแม่นั้นกรมขุนสมมตกับท่านเจียกไปทางกัมบงกาลำ ตามทางมีแต่บ้านแขกกลางเป็นพนักับเจ๊ก โฮเตลเมืองนดูจะอยู่สบายดีกว่าโฮเตลในยาวา โฮเตลแรฟเฟอลเป็นใหญ่กว่าทุกแห่ง แล้วไปห้างรอบินซัน พบพระอรรคชายาเสด็จอยู่ที่นั่น แล้วสมเด็จน้ากเสด็จมา พระราชวรินทรซื้อพัดแพรให้ ๑ เล่ม ออกจากห้างนเดนระมาตลอด แวะห้างเล็ก ๆ เป็นที่ตัดผมมีคนฝรั่งกำลังตัดหลายคน นอนบนเก้าอี้ล้องกระจกเรียงกันเป็นแถว เครื่องตัดผมของเขาดี แล้วไปขึ้นห้างยอนลิตเตอล นายห้างให้ตัวอย่างน้าอบฝรั่งขวดเล็ก ๆ เด็กช้างลูกพระราชวรินทร์ (หลวงชลพาหนะรักษ์ ช้าง บุนนาค) ตามมาเฝ้าเสด็จแม่ ออกมาเรียนหนังสืออยู่ที่นี่ ๙ เดือนแล้ว ดำจนจำไม่ได้

ออกจากห้างนไปที่ขังน่าจด แต่แรกเรานึกว่าที่ขังน่าจดนจะเป็นสระก่อขอบมีเครื่องจักรขลุกขลักอะไรอย่างหนึ่ง กลายเป็นสวนมีสระคดเคียวใหญ่โตมาก เดินออกไปยืนปลายตพาน ตพานก็เป็นตพานเครื่องเหล็กแน่นหนาดีและงามดี ตามริมฝั่งน่าเป็นป่าต้นไม้ไม่รุงรังงามตลอดไม่มีบ้านผู้เรือนคน น่าเวิ้งใส่อาดแลดูซึ่งไปไกล เห็นเรือตกรรเชียงอยู่ลำหนึ่งไกลจำคนในเรือไม่ได้ แต่เข้าใจว่าทูนหม่อมเสด็จลง ที่ตพานนกช่างสบายเสียจริง ๆ ลมพัดเย็น น่ากน่าอาบ มีพวกยายชีไปเดินจงกรมอยู่ ๓–๔ คน แล้วมาจากตพานกรมสมมตท่านจะนำไปทางถนนเล็ก พระราชวรินทร์วิ่งไปตามว่าสมเด็จน้ารับสั่งให้เชิญเสด็จไปทางโน้น มาทางนี้ผิดทางไปแต่ถ้าไปที่ถูกทางเราก็คงไม่ได้เห็นตพาน

ขึ้นรถม้ามาทางที่จะขึ้นไปบนเรือนที่พักของผู้ดูการท่า พบสมเด็จน้ากำลังเสด็จกลับ แล้วก็ขึ้นไปกินน่าชาบนเรือนนั้น กินแล้วยังนั่งดูเรือยอยู่จนทูนหม่อมเสด็จขึ้นมาจากเรือมาเสวยจึงได้

กลับ เราออกชอบทนมาก น่าไปเที่ยวเล่นบ่อย ๆ ออกตั้น ๆ เก้ออยู่คนเดียวอก เพราะใคร ๆ เบื่อกันหมดแล้วการที่ตนมากเห็นจะเป็นด้วยคาดไว้เลวเกินไป

ไปแวะที่ร้านแขกลังกามีของเพชรพลอยงาม ๆ เครื่องเงินทองมีดี ๆ มาก แต่ราคาแพงเหลือเกิน ซ้ำเจ้าของเป็นคนลังกาพูดมาก เกลียดเต็มทีจับอะไรเข้าไม่ได้พูดให้ซื้อทุกอย่าง ร้านหนึ่งพูดมากที่สุด ไม่ได้หยุดเลยจนมันตีเดียว พอเรามาไปจับสายส่ายเข้าเท่านั้น เลยเหมาะว่าเราชอบจะซื้อแล้วกรมสมมตไม่ซื้อให้ ว่าซ้ำซากจนท่านออกพนเสียบนเบื่อลนลังกาพูดมาก พอจะกลับยังเรียกถามพระนามท่านอีก ท่านเลยแกล้งบอกว่ากรมดำรง มันจะได้ไปรบกรมดำรง จะได้ไม่กวนท่านอีกต่อไป แล้วเลยเดินไปซื้อร้านอื่นต่อไปจน ๒ ทุ่มกลับมาลงเรือพระที่นั่ง

เรือพระที่นั่งมหาจักรี

วันที่ ๗๔

วันพุฒที่ ๑๗ กรกฎาคม ๑๒๐

ตรงกับวัน ๕ ๒/๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

ย่ำรุ่งออกจากสิงคโปร์ เรือเดินเรียบมา ไม่มีคลื่นเพราะเลียบฝั่งตลอด และไม่มีเกิดถ้อยร้อยความ เรียบร้อยสบายดีอย่างยิ่ง

เรือพระที่นั่งมหาจักรี

วันที่ ๗๕

วันพฤหัสบดีที่ ๑๘ กรกฎาคม ๑๒๐

ตรงกับวัน ๕ ๓/๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เรือเดินเรียบเหมือนวานนี้ ทำการงานก็เหมือนกันเมื่อวาน ไม่มีแปลกอันใด

เรือพระที่นั่งมหาจักรี

วันที่ ๗๖

วันศุกรที่ ๑๙ กรกฎาคม ๑๒๐

ตรงกับวัน ๖ ๔/๗ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เรือพระที่นั่งผ่านเมืองสายบุรี เมืองตานี เข้าแขวงเมืองสงขลาเวลาค่ำจอดที่หน้าเมืองสงขลา ข้าราชการเมืองสงขลาลงมาเฝ้า

เรือพระที่นั่งมหาจักร

วันที่ ๗๗

วันเสาร์ที่ ๒๐ กรกฎาคม ๑๒๐

ตรงกับวัน ๗ ๗ ๘ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เวลา ๘ โมงเช้าตามเสด็จสมเด็จน้าเป็นกระบวรข้างในอย่างเดิม พระอรรคชายากับแม่ชุ่มไม่ได้ขึ้น ลงเรือโบตพ่วงเรือกลไฟขึ้นเมืองสงขลา ตลับ พระยาสุขุม (ท่านผู้หญิงตลับ ยมราช) สมบุญ พระยาวิเชียร (คุณหญิงสมบุญ วิเชียรปราการ) รับเสด็จที่ท่าน ไปที่บ้านข้าหลวง แปลกไปกว่าแต่ก่อนมาก ที่ท่าน้ำทำเขื่อนหิน แล้วเบิดโล่งเข้าไปถึงบ้านเดียว ทางเดินไปขึ้นบ้านใกล้ขึ้นมาก บนบ้านก็จัดใหม่เป็นอย่างฝรั่ง ใช้ของที่พระยาสุขุมซื้อมาจากบัตเตเวียคราวนี้เอง มีเจ้าเมืองกรมการเมืองต่าง ๆ มาเฝ้าพร้อมถวายไชยมงคล แล้วก็เสวยอย่างเคย แต่ข้างในคราวนี้นั่งโต๊ะอย่างฝรั่ง เสวยแล้วเสด็จไปบ้านพระยาวิเชียร (ชม ณ สงขลา) เป็นบ้านอย่างเจ็ก ๆ เก่า ๆ มีเครื่องจักรสำหรับกลึงงาและเครื่องพิมพ์หนังสือ มีที่ถ่ายรูปเขาเชิญเสด็จไปฉายพระรูปหมู่หนึ่ง ลูกพระยาวิเชียรที่เป็นจีนเป็นคนฉาย เพราะลูกของแกเป็นฝรั่งคนหนึ่ง แขกคนหนึ่ง เจ็กคนหนึ่ง เรียนภาษาและแต่งกายอย่างชาตินั้น ๆ ในบ้านมีของต่าง ๆ สนุกดี แต่ที่อยู่ไม่สบาย เสด็จกลับมาลงเรือพระที่นั่ง ค่ำออกเรือ

เรือพระที่นั่งมหาจักรี

วันที่ ๗๘

วันอาทิตย์ที่ ๒๑ กรกฎาคม ๑๒๐

ตรงกับวัน ๑ ๗ ๘ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

ถึงเกาะพงัน เวลา ๔ โมงเช้าเสด็จขึ้นสรงน้ำ ย้ายทางไปขาเสด็จใหม่ เยื้องกับทางเก่านิดเดียว พลับพลากั้นฝาเป็นข้างหน้าข้างใน น้ำในขาแห้งมากจนเกือบจะไม่พออาบ เสวยกลางวันแล้วก็กลับมาลงเรือ

เวลาค่ำมีการเลี้ยงในการที่ทูนหม่อมเอียดเลิกหายประชวร เจ้านายข้าราชการแต่งต่าง ๆ อย่างคนชวา โปรดให้ข้างในไปดูบนดาดฟ้าแล้วผู้ที่แต่งนั่นเดินผ่านเรียงตัวกันเข้าเฝ้า ทูนหม่อมเอียดประทับอยู่กับทูนหม่อมถวายคำนับตามชาติที่แต่งมา เราจำไม่ได้เสียบ้าง ที่จำได้นั่นทูนหม่อมทรง

แต่งอย่างพวกวิลันดาอยู่กับบ้าน ทรงสนับเพลาผ้าส้าโหร่งขาแคบ ฉลองพระองค์ผ้าขาวรูปคล้ายเสื้อเจ็กแต่แขนเล็กกว่า ทรงฉลองพระบาทสลิปเปอร์ ทูนกระหม่อมเอียดแต่งเป็นสุสุหุนั้นเวลาแต่งตัวไปรเวท นุ่งผ้ากายน์จับสรวมเสื้อยะนิงเดรสหางสั้น สรวมสายสพายมงกุฎ โพกผ้าลายติดเพชรตรงแสกหน้า ผัดหน้าเขียนคิ้วเขียนหนวดเต็มที่ ดูออกคล้ายสุสุหุนั้นมากและดูงามดีด้วย เจ้าพ้าหญิงกลางแต่งเป็นรเด่นอายูคนดล่องฝรั่งที่เป็นภรรยาตำมหงงบันดุงนั้น รูปร่างได้ขนาดเท่ากับรเด่นอายู เครื่องแต่งสวยกว่าอายูมาก เจ้าพ้าหญิงเล็กแต่งเป็นบุตรสุลต่านยกยา สวยกว่าบุตรีเหล่านั้นหลายคน แต่สู้คนหนึ่งสุดท้ายไม่ได้ เพราะเจ้าพ้าหญิงเล็กผิวดำไป องค์อาทรแต่งเป็นหญิงพลเมืองบ้านนอก มีผ้าสพายตุกตาออดแทนลูก ชักให้หน้าตาคล้ายพลเมืองจริง ๆ องค์สุจิตราแต่งเป็นผู้หญิงวิลันดาอยู่กับบ้าน คือนุ่งส้าโหร่งสรวมเสื้อผ้าขาวแขนกระบอกติดลูกไม้ ดัดผมหยิก หน้าตาเป็นเด็กแป่วแหววไทยไม่เหมือนเด็กฝรั่ง ทูนหม่อมเอียดน้อยแต่งเป็นผู้หญิงแขก ขยายจุกมาเกล้ามวยน่าเอ็นดูดี จุงพระยาราชโกษาแต่งเป็นคนขอทานตาบอดร้องเพลง กรมหลวงดำรงแต่งเป็นทูนหม่อมเอียดเล็กเมื่อประชวรหนัก พันผ้าส้าโหร่ง ผูกอกไก่ผ้าแก้ไอ มีถุงน้ำแขวงวางบนพระเศียร ห่มผ้าดอก กรมขุนพิทย์แต่งเป็นบ่าวเวลเลตเตชื่ออารุนสำหรับถือกลด สรวมกางเกงดำเสื้อดำแถบเหลือง ๆ ตพาย สรวมแก็บเพดานโหว่โพกผ้าดำ กรมมหิศรพจีระแต่งเป็นคนเต้นอุงกะลุงและรำมนา สวมเสื้อตอน ๆ สีขาวคั่นแดงและคั่นน้ำเงินรัดตัวแน่น กางเกงสั้นตพายแถบทองคล้ายกันทั้ง ๒ พระองค์ ท่าทางสมเต้นดีด้วย องค์อาภาแต่งเป็นบันหยีนุ่งโดดีดไม่ได้สวมเสื้อ ที่หัวติดเป็นใบ ๆ หน้าคล้ายบันหยีด องค์เสรฐวงษ์แต่งเป็นยองงอส[๑] กางเกงขาวติดแถบผ้าริ้วแดง ๆ ท่านเจียกแต่งเป็นหญิงแขกเกล้ามวยผัดหน้า หมอไรเตอร์แต่งเป็นหมอแก่ (ฮูเกนส์ตราดเตน) สวมเสื้อฟรอกโคตกางเกงผ้าขาวสวมหมวกกะลา คำนับทำท่าย่อเข่ากางแขนกางขาเหมือนหมอแก่จริง ๆ พระยาชลยุทธแต่งเป็นหมอทหาร (ลังเกนแบร์ก) พวกท้องพลุ้ยสวมเสื้อยูนิฟอร์มทหารขาวเหมือนมากเหมือนกัน พระยาพิไชยแต่งเป็นพวกโรรา นายโปลิศที่สำหรับมากากับอยู่ที่โฮเตล พระนายสรรเพชแต่งเป็นเจ้านายเมืองยกยา สวมเสื้อแพรกระบอกคอสูงดุม ๓ เม็ด โพกผ้าลายติดเพชร อย่างที่แต่งไปรเวทวันรับเสด็จตอนเย็นนั้น หลวงฤทธิแต่งเป็นคนขับรถโฮเตลโฮมันน์ สวมเสื้อหลวม ๆ ริ้วแดง หมวกเป็นฝาชี หลวงสุนทรแต่งเป็นผู้หญิงวิลันดาอย่างองค์สุจิตรา แต่เขาแต่งดีมากพอกหน้าอก ผัดหน้าเดินทำขาติด ๆ คล้ายคนฝรั่งจริง ๆ นายฉันแต่งเป็นโปลิศนุ่งส้าโหร่ง หยักรั้งสวมเสื้อปุประถือ ๒ ง่าม พระพลสินธุ์เป็นชาวเมืองโซโลถือชุด

---

๑. บ่อยแขกในเกาะชวา เพี้ยนจากภาษาวิลันดา ยองเงนส์ = Boys ในภาษาอังกฤษ

นอกจากนั้นเราจำไม่ได้ถนัดเสียแล้ว ครูแตรแต่งเพลงแตรเป็นคำถวายไชยมงคล มีร้องว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสีมาหายดี หายดี ทูนหม่อมเอียดยังเดินยังไม่ได้ถนัด ทูนหม่อมทรงจูงไปเสวย เวลา ๔ ทุ่มเศษ

เรือพระที่นั่งมหาจักรี

วันที่ ๗๙

วันจันทร์ที่ ๒๒ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๐
ตรงกับวัน ๒ ๗ ๘ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

ถึงปากน้ำเมืองชุมพร รับปลาทู ค่ำออกเรือ

เรือพระที่นั่งมหาจักรี

วันที่ ๘๐

วันอังคารที่ ๒๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๐
ตรงกับวัน ๓ ๗ ๘ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

ถึงศรีมหาราชา เวลาเช้าสมเด็จน้า (สมเด็จพระพันวัสสา อัยยิกาเจ้า) ทูนหม่อมหญิง (สมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวง เจ้าฟ้าวลัยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชศิรินทร) เสด็จมาเฝ้า เวลาเที่ยงเสด็จขึ้นทอดพานแต่งของและใบไม้ รับที่พระตำหนักปลูกใหม่ในทเล เลี้ยงกลางวันแล้วเสด็จกลับ

เรือพระที่นั่งออกจากศรีมหาราชาบ่าย ๔ โมง เข้าสันดอนเวลา ๔ ทุ่ม ทูนหม่อมอาและเจ้านายเสนาบดีเสด็จมาเฝ้าในเรือพระที่นั่ง ๗ ทุ่มเสด็จกลับ เราดีใจจนนอนไม่หลับ

วันพุธที่ ๒๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๐
ตรงกับวัน ๔ ๗ ๘ ค่ำ ปีฉลู ตรีศก ๑๒๖๓

เวลาย่ำรุ่งเรือพระที่นั่งแล่นเข้ามา ถึงท่าราชวรดิษฐเวลา ๒ โมงเช้า ที่ตำหนักแพแต่งเหมือนเมื่อคราวเสด็จยุโรป เจ้านายข้าราชการแต่งเต็มยศ เจ้านายผู้หญิงแต่งตามธรรมดารับบนพระที่นั่ง ทูนหม่อมทรงเครื่องพระสนับเพลาดำฉลองพระองค์ขาวประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์จักรีข้างในแต่งตามธรรมดา เสด็จขึ้นจากพระที่นั่งราชกิจแล้วเรากราบตามเสด็จสมเด็จน้าเข้าในพระบรมมหาราชวัง

ในเรือพระที่นั่งชาไป ๙ ราตรี ที่เกาะยาวา เมืองบุยเตนซอรค ๕ ราตรี เมืองบันตุง ๔๐ ราตรี เมืองโซโล ๓ ราตรี สุรบายา ๓ ราตรี เมืองยกยา ๒ ราตรี เมืองมเกลัง ๒ ราตรี ตำบลเมาซ์ชาไป ๑ ราตรี ชากลับ ๑ ราตรี เมืองบันดุงอก ๒ ราตรี เมืองบัตเตเวีย ๑ ราตรี ในเรือพระที่นั่งชากลับ ๑๑ ราตรี รวม ๘๐ ราตรี

สุทธาทิพย

คงจะมีท่านผู้อ่านหลายคนที่ไม่เคยได้ยินแม้แต่พระนามเจ้าของบันทึกรายวันนี้ เพราะว่าได้สิ้นพระชนม์ไปเสียเป็นเวลาถึง ๓๖ ปีแล้ว จึงได้พยายามเขียนพระประวัติลงไว้ตามที่ได้ฟังจากพระองค์เองกับพระชนนีและเสด็จน้า (พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๕ พระองค์เจ้านภาพรประภา กรมหลวงทิพยรัตนกรฎกุลน) อีกทั้งผู้ใหญ่ ๆ อีกหลายท่าน

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตนสุขุมชัยกัลยาวดี กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร เป็นสมเด็จเจ้าฟ้าพระราชธิดาพระองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรีพระราชเทวี (ในรัชกาลที่ ๗ ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระบรมราชเจ้าสุขุมาลมารศรีพระอัครราชเทวี) มีพระอนุชาร่วมพระชนนีพระองค์เดียว คือ สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต คนทั่วไปเรียกว่า "ทูนกระหม่อมหญิง" ส่วนสมเด็จพระบรมชนกนาถและพระชนนีทรงเรียกว่า "ลูกหญิง"

ทูนกระหม่อมหญิงสุทธาทิพย ฯ ประสูติในพระบรมมหาราชวัง เมื่อวันศุกร์ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๑๐ ปีฉลู จุลศักราช ๑๒๓๙ ตรงกับวันที่ ๑๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๐ สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๕ พระชนมายุ ๔๕ ปี

กล้ากล่าวได้ว่า ถ้าหากจะถามผู้ที่เคยรู้จักพระองค์ก็จะได้รับคำตอบว่า "งามมาก" ทุกรายไป และหากจะถามต่อไปถึงพระอัฒยาศัยแล้ว ก็จะได้ฟังว่างามพร้อมทั้งน้ำพระทัยและพระสติปัญญา

เมื่อแรกประสูติมีพระฉวีขาวผ่องปราศจากไฝฝ้าราคี ทำให้ผู้ใหญ่เกิดกังวลใจ เพราะในสมัยนั้นยังเชื่อกันว่า เด็กที่เกิดมาบริสุทธิ์มักจะอายุสั้น และมักพูดแก้เวลาเห็นเด็กที่สวยน่ารักว่า "น่าเกลียดน่าชัง"

วันหนึ่งเมื่อพระชนมายุราว ๑ ขวบ ขณะที่สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงอุ้มแล้วจะส่งคืนแก่พระชนนี พระภักตร์ไปกระทบพานแก้วซึ่งวางอยู่บนโต๊ะ แก้วบาดปลายพระขนงถึงพระโลหิตออก ตกใจกันมาก แต่ในขณะเดียวกันก็เกิดความโล่งใจ เพราะเกิดคำหินมีรอยแผลเป็นนิดหนึ่ง ทำให้คลายกังวลในเรื่องพระชนมายุสั้น

ก่อนทูนกระหม่อมหญิงประสูติ ๓ ปี กรมหลวงพิชิตปรีชากร (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ ต้นสกุล "คัคณางค์") มีพระธิดาองค์หนึ่ง คือ หม่อมเจ้าหญิงอาภาพรรณี (ในรัชกาลที่ ๗ ทรงสถาปนาเป็นพระองค์เจ้า พระชนนีสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗) ซึ่งเป็นที่กล่าวขวัญกันว่างามนัก เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ทรงได้พระราชธิดาพระองค์นี้ จึง

มีพระราชดำรัสแก่กรมหลวงพิชิต ฯ ว่า "ฉันไม่แพ้เธอแล้ว"

เมื่อทรงพระเจริญพอที่จะทรงพระอักษรได้ เด็จน้าผู้ซึ่งได้ทรงศึกษาอย่างดีมาจากพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ได้ทรงสอนเองและมีพระชนนีเป็นผู้ช่วย ประกอบด้วยความอุตสาหะวิริยะของพระองค์เอง ทูนกระหม่อมหญิงจึงได้ทรงรอบรู้ภาษาไทยแตกฉาน จนสามารถเป็นผู้ช่วยพระชนนีในตำแหน่งราชเลขานุการินีได้

เมื่อพระชนมายุได้ ๑๑ ปี มีการโสกันต์ตามธรรมเนียมที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มีพิธีสวด ๓ วันก่อนโสกันต์ และสมโภชอีก ๓ วันเมื่อโสกันต์แล้ว ตอนพิธีสวดทรงเครื่องขาวทรงพระภูษาเกี้ยวยอด เสด็จขึ้นพระยานมาศจากเกยหน้าสวนศิวาลัย พร้อมด้วยขบวนแห่คู่เคียง ออกทางประตูราชฎรำราญ ผ่านพระที่นั่งสุทธไชยวรรย์มาเข้าประตูพิมานชัยศรีไปเทียบเกยพระที่นั่งอาภรณ์ภิโมกข์ (เรียกว่าแห่รอบนอก) เวลาเสด็จขึ้นและลงจากพระยานมาศ สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงรับและส่งพระกรทุกคราว ในงานสมโภชทรงเครื่องต้น ทรงเครื่องแต่งพระองค์ต่างกันทั้ง ๓ วัน เล่ากันว่างามนักหนา จนถึงสมเด็จพระบรมชนกนาถออกพระโอษฐว่า "ลูกพ่องามเหมือนเทวดา" โดยปกติการแห่โสกันต์ทำกันเวลาเย็น แต่คราวนี้เผอิญสมเด็จพระบรมราชินี (สมเด็จพระพันปีหลวง) เกิดไม่ทรงสบายโดยบ่จจุบัน จึงต้องเลื่อนเวลาแห่ไปจนเกือบค่ำ ราษฎรที่มาคอยดูแห่ เมื่อได้เห็นพระพักตร์ทูนกระหม่อมหญิง พากันพูดว่า "ลูกท่านงามอย่างนี้ มิน่าท่านแห่จนค่ำ"

ทูนกระหม่อมหญิงทรงเป็นพระราชธิดาที่สนิทสเน่หาของสมเด็จพระบรมชนกนาถ ยิ่งมีพระปรีชาสามารถในการรับใช้ได้ถูกพระราชหฤทัยด้วย ก็ยิ่งเป็นที่โปรดปรานมากขึ้น

เมื่อ ปี ร.ศ. ๑๑๒ เกิดกรณีพิพาทกับฝรั่งเศส เจ้านายผู้ชายเสด็จเข้ามาบรรทมค้างในวัง และมีการประชุมปฤกษาราชการลับ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ มีพระบรมราชโองการให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าพ้ามหาวชิรุณหิศและทูนกระหม่อมหญิง เสด็จเข้ารับใช้แต่เพียง ๒ พระองค์ ขณะนั้นทูนกระหม่อมหญิงพระชนม์ ๑๖ ปี ตามธรรมเนียมเจ้านายผู้หญิงสมัยนั้นเมื่อมีพระชนม์ครบ ๆ นั้นแล้ว ต้องเปลี่ยนจากทรงฉลองพระองค์เป็นทรงสพัก (ห่มผ้า) และถูกเก็บเป็น "ฝ่ายใน" เลิกตามเสด็จออกข้างหน้า สมเด็จพระบรมราชินีมีพระราชเสาวนีย์ว่าทูนกระหม่อมหญิงควรจะทรงสพักแล้ว ทูนหม่อมหญิงเสียพระทัยมาก ที่จะไม่ได้ออกไปรับใช้ติดพระองค์สมเด็จพระบรมชนกนาถต่อไป จึงให้เสด็จไปกราบพระมหาเสวกตรีฉัตร์ "ขอให้ทูนหม่อมรับสั่งให้กลับเป็นเด็กอีก" ต่อมาอีก ๓-๔ วัน ขณะที่เข้าบรรทมพร้อมด้วยพระชนนี ก็ทรงแว่วเหมือนเสียง "เสด็จน้าสร้อย" (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ พระองค์เจ้าพวงสร้อยสองค์) รับสั่งว่า "รับสั่งให้ทูนหม่อม

พระชนมายุ ๑๑ ปี

หญิงกลับเป็นเด็กอีก" จึงทูลพระชนนีทันที พระชนนีรับสั่งว่า "เหลวไหลไม่ใช่หรอก" แต่แล้วในไม่ช้าก็ได้ยินเสียงตบประตู และพระองค์เจ้าพวงสร้อยก็เสด็จมาจริง ๆ และรับสั่งว่ามีพระบรมราชโองการเช่นนั้นจริง ๆ และให้เสด็จขึ้นไปเฝ้าเดี๋ยวนั้น ทูนกระหม่อมหญิงดีพระทัยเป็นที่สุด รีบแต่งพระองค์ขึ้นเฝ้าทันที และคงตามเสด็จออกรับใช้ข้างหน้าต่อไปอีก ๒ ปี จนพระชนม์ได้ ๑๗ ปี จึงกลับทรงสำนักและทรงรับใช้อยู่แต่ข้างใน เรื่องนี้เป็นเรื่องหนึ่งซึ่งทูนกระหม่อมหญิงโปรดทรงเล่า

วิกฤตการณ์ครั้ง ร.ศ. ๑๑๒ นี้เป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ต้องทรงกรากกรำพระวรกายและกลัดกลุ้มพระราชหฤทัยจนทรงพระประชวร ทูนกระหม่อมหญิงได้ทรงช่วยพระชนนีในการรักษาพยาบาล วันหนึ่งมีพระราชดำรัสให้ทูนกระหม่อมหญิงขึ้นไปประทับบนที่สูง รับสั่งว่าพระพักตร์เหมือนสมเด็จพระราชชนนีของพระองค์ (สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี) จนอยากจะทรงจุดธูปเทียนบูชา แล้วทรงถอดพระธำมรงค์เพชรที่ทรงอยู่พระราชทาน และให้สลักพระบรมนามาภิไธยย่อกับพระนามทูนหม่อมหญิงไว้ในพระธำมรงค์วงนั้น

เป็นที่สังเกตและแปลกใจของคนทั่วไปว่าในระยะหลังเมื่อทรงพระเจริญด้วยกันแล้ว พระพักตร์ทูนหม่อมหญิงนั้น คล้ายคลึงกับทูนกระหม่อมแดง (สมเด็จพระราชบิดา) มากกว่าพระอนุชาของพระองค์เอง สมจะเป็นพระราชโอรสพระราชชนีดำรวมพระชนนีกันมากกว่า

ในรัชกาลที่ ๕ สมัยสมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ทรงดูแลการศึกษา ได้ทรงเลือกชาววัง ๔ คน ส่งไปเรียนที่อังกฤษประมาณ ๖ ปี เมื่อกลับมาแล้วสมเด็จพระบรมราชินีโปรดเกล้า ฯ ให้ครูคนหนึ่งชื่อมีเข้าไปถวายพระอักษรสมเด็จพระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าลูกเธอที่ยังทรงพระเยาว์ ครูมีได้มีโอกาสเฝ้าทูนกระหม่อมหญิง ก็เกิดความเคารพรักและเมื่อทราบพระประสงค์ที่จะทรงศึกษาภาษาอังกฤษ จึงมาถวายพระอักษรที่บ้านพัก ทูนกระหม่อมหญิงได้เคยทรงศึกษาภาษาอังกฤษมาก่อนแล้วกับครูทิม ซึ่งเรียนจบมาจากโรงเรียนวังหลัง (ในภายหลังได้รับความไว้วางใจจากกระทรวงศึกษา ฯ ให้เป็นผู้จัดการศึกษาในโรงเรียนสตรีหลายแห่งมีโรงเรียนสตรีวิทยาและโรงเรียนเบญจมราชาลัยเป็นต้น)

ทูนกระหม่อมหญิงมีพระนิสัยโปรดเด็ก ๆ ข้างทรงล่อทรงเล่นด้วย ประกอบทั้งพระพักตร์ก็งดงาม เด็ก ๆ จึงสมัครใจมา "ถวายตัว" นับไม่ถ้วนว่ากี่รุ่นกี่คน หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล ทั้ง ๆ ที่เป็นพระธิดาองค์ใหญ่ของพระบิดา พอได้เฝ้าทูนกระหม่อมหญิง ก็เกิดสมัครพระทัยจะเสด็จเข้ามาอยู่ด้วย พอออกจากโรงเรียนก็เสด็จเข้ามาอยู่ ได้รับใช้เป็นที่วางพระทัยเป็นอย่างยิ่งตลอดเวลา ๒๓ ปี ทูนกระหม่อมหญิงทรงเลี้ยงเด็ก ๆ มิให้กลัวพระองค์จนเกินไป ทรงเล่นและคุยด้วย ทรงเล่านิยายต่าง ๆ และเรื่องเก่า ๆ ให้ฟัง นอกจากนี้ได้ทรงหาครูมาสอนหนังสือบ้าง ส่งไปโรงเรียนบ้าง

ทูนกระหม่อมหญิงทรงสนุกง่ายและมักทรงหาเรื่องสนุกเสมอ เช่นเมื่ออยู่ในส่วนดุสิตทรงพระดำเนินเล่นเวลาเย็น พอพลบต้องมีเด็กถือเทียนนำเสด็จ ก็ทรงชักชวนเด็กๆ ที่ตามเสด็จให้หลบซ่อนเล่ย คนนำเทียนเดินไปโดยไม่รู้สึกก็เป็นที่สนุกสนาน คราวหนึ่งทอดพระเนตรหนังแล้วดงการทำสัปรสกระป๋องเมื่อทำเสร็จกมีแหม่มรับทานสัปรสนั้น แล้วยมเอามือกดอกทำหน้าว่า "ชุ่ม" จึงทรงขอสัปรสกระป๋องมาแล้วเปิดแจกเด็กๆ แต่ต้องทำท่าชุ่มอย่างนั้นก่อนจึงจะได้กิน

ทูนกระหม่อมหญิงทรงเข้ากับผู้ใหญ่ได้ดีไม่น้อยกว่ากับเด็ก เพราะมีพระนิสัยอ่อนโยนและพระมรรยาทอ่อนน้อม ยิ่งกับพระชนนีและเสด็จน้าด้วยแล้ว ไม่มีทีจะทรงทำสิ่งใดโดยไม่ทรงหารือ ทรงมีอัธยาศัยเหมือนเกินแม้แต่เมื่อมพระชนม์มากแล้ว กับพระอนุชานั้นมีความเข้าพระทัยกันและกันอย่างดียิ่ง นอกจากความรักอันเป็นพื้นเดิม ทั้งทรงพระกรุณาและสนิทสนมกับสไภ คอยทรงช่วยเหลือในกิจธุระต่างๆ ส่วนเจ้านายพี่น้องและพระญาติวงษ์ทั้งหญิงและชาย ส่วนมากมีความรักและไมตรีจิตต่อพระองค์ เพราะทูนกระหม่อมหญิงมีน้ำพระทัยบริสุทธิ์ ไม่มีการชิงดีชิงเด่น กันเขากันเรา

ทูนกระหม่อมหญิงโปรดของสวยงามและวิจิตรศิลป์ต่างๆ เหมือนกับสตรีส่วนมาก แต่ทรงสามารถประดิษฐ์สิ่งสวยงามเหล่านั้นได้เองหลายอย่าง ผีพระหัตถ์ถักลูกไม้ด้วยโครเชต์และแทตติ้งนับเป็นเยี่ยมในสมัยนั้น นอกจากนั้นยังโปรดออกแบบเสื้อ ทรงตัดและเย็บได้งามๆ เป็นที่นิยม เมื่อมีงานประจำปีของวัดเบญจมบพิตร์ได้ทรงออกร้านขายเสื้อ ตลอดจนถึงงานรดูหนาวที่สวนจิตรลดา ในรัชกาลที่ ๖ การจัดดอกไม้ทูนกระหม่อมหญิงเป็นพระองค์แรกที่ทรงดัดแปลงวิธีปักดอกไม้ขวด ซึ่งแต่ก่อนปักเสมอกันขึ้นไปเป็นพุ่ม มาเป็นแบบฝรั่ง สูงบ้างต่ำบ้างและตัดใบไม้ที่ใช้ปักแซมกับดอกให้ห้อยลงมาประขวดบ้าง กระจายขึ้นไปบ้าง สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงดันเต้นชมเชยเป็นอันมาก ในรัชกาลที่ ๕ มาลัยพุทธชาติใช้ร้อยกันเมื่อดอกแย้มแล้ว ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ คุณหญิงทองคำไกรสี (เทียม เวภาระ) ได้ร้อยมาลัยมาถวาย ใช้พุทธชาติร้อยแต่ยังตูม จึงได้ทรงร้อยบ้าง ทรงร้อยทุกวันเมื่อมีพุทธชาติ จนทรงวางดอกไม้ได้สม่ำเสมอ งดงามมาก และทรงร้อยได้เร็วด้วย พวงมาลัยที่ผูกห้อยจากรับน ซึ่งทำกันอยู่ทุกวันนี้ ก็เป็นของทูนกระหม่อมหญิงทรงพลิกแพลง บางคราวก็ใช้ดอกรักร้อยเป็นสายห้อยตุ้มอุบะ ๒ ชาย ทูนกระหม่อมหญิงทรงขยันมาก ต้องมีอะไรทำในพระหัตถ์เสมอ ไม่โปรดการเล่นไพ่ โปรดแต่ทำการฝีมือและทรงสอนให้คนอื่นทำ วิชาเหล่านี้ได้ทำประโยชน์ให้บางคนแม้กระทั่งบัดนี้

ในสมัยเล่นถ่ายรูป ครั้งนั้นยังไม่มีร้านรับจ้างล้างและพิมพ์รูปเช่นในปัจจุบัน ต้องเข้าห้อง

มืดล้างแล้วพิมพ์เอง ทรงถ่ายรูปถ้ามองก่อนแล้วจึงกล้องธรรมดาขนาดต่าง ๆ ทูนกระหม่อมหญิงมีพระหัตถ์อยู่ในชั้นเอก ในงานออกร้านวัดเบญจมบพิตรครั้งหนึ่งมีการโชว์รูป มีกรรมการตัดสิน ทูนกระหม่อมหญิงทรงส่งเข้าประกวด ๔ รูป ได้รับรางวัลที่ ๒ หนึ่งรูป ที่ ๓ หนึ่งรูป รูปรางวัลที่ ๒ ได้พระราชทานชื่อว่า "สองพี่น้อง" คือหม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอมและหม่อมเจ้าหญิงพร้อมเพราพรรณ พระธิดาสมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ (หม่อมเจ้าหญิงพร้อม ฯ ภายหลังเป็นพระชายาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร ต้นสกุล "วุฒิชัย") รูปสองพี่น้องนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ทรงชมเชยมาก เพราะกล้องที่ทรงใช้ก็ไม่ใช่กล้องดีนัก เป็นกล้องรุ่นแรก ๆ ที่เข้ามา แต่โปรดทรงใช้จนเคยพระหัตถ์ รูปรางวัลที่ ๓ พระราชทานชื่อว่า "มากถึงเพียงนี้" เป็นรูปหมู่คนในตำหนักร่วม ๑๐๐ คน ถ่ายที่ชาลาตำหนักในพระบรมมหาราชวัง มองเห็นหน้าทุกหน้าอย่างชัดเจน

ทูนกระหม่อมหญิงได้ทรงฉายพระบรมรูปสมเด็จพระบรมชนกนาถได้รูปดี ๆ เช่น กำลังบรรทมพังพาบทรงพระอักษรด้วยแว่นขยาย และกำลังเสวยแล้วทรงยกฉลองพระหัตถ์ขึ้นทำท่าบ้วนนอกจากรูปคนแล้วยังทรงถ่ายรูปตึกรามต่าง ๆ และภายในห้องที่จัดตบแต่งไว้งาม ๆ รูปดอกไม้ในสวนและดอกกล้วยไม้ที่พระอนุชาทรงเล่น ได้ทรงเปลี่ยนจากถ่ายด้วยกระจกมาเป็นฟิล์มเมื่อมีกล้องโกดักเข้ามา และมีกระป๋องสำหรับล้างฟิล์มรูป ซึ่งใช้เวลาไม่นานก็เสร็จ ทูนกระหม่อมหญิงทรงต้นเต้นมากเพราะสดวกและง่าย ไม่ต้องเข้าห้องมืดล้างกระจกอย่างแต่ก่อน

เมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จสวรรคต ทูนกระหม่อมหญิงพระชนม์ได้ ๓๓ ปี ไม่จำเป็นต้องกล่าวว่าทรงโศรกเศร้าเพียงไร ได้ทรงผลัดเปลี่ยนกับเจ้านายพี่น้อง ร้อยมาลัยทรงพระบรมโกษฐจนถวายพระเพลิงพระบรมศพ และได้ทรงชักชวนเจ้านายให้ทรงบริจาคเงิน เพื่อสร้างถาวรวัตถุเป็นอนุสรณ์ และพระองค์เองได้ทรงบริจาค ๑๐๐๐๐ บาทเป็นพระองค์แรก

เงินที่ทรงเรี่ยไรได้นี้ สมเด็จพระพันปีหลวงโปรดเกล้า ฯ ให้สมทบกับทุนของสภาอุณาโลมแดงครั้ง ร.ศ. ๑๑๒ ที่ยังมีเหลืออยู่ แล้วสร้างเป็นโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ตามพระราชดำริห์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ตั้งแต่ต้นรัชกาลที่ ๖ ได้เสด็จย้ายจาก พระบรมมหาราชวังไปประทับ ณ ตำหนักสวนนกในพระราชวังดุสิตจนถึง พ.ศ. ๒๔๕๗ จึงได้เสด็จออกมาอยู่วังบางขุนพรหม ได้ทรงเป็นพระธุระช่วยตกแต่งสถานที่และจัดดอกไม้โต๊ะเวลามีเลี้ยง นอกจากนี้ยังทรงเป็นพระธุระเรื่องเสื้อผ้าเครื่องแต่งตัวหลาน ๆ อีกด้วย

เมื่อพระชนม์ ๓๘ ปีในรัชกาลที่ ๖ ได้ทรงไว้พระเกษายาว เป็นเจ้านายชั้นพนางพระองค์เดียว ที่ทรงทำตามพระราชนิยมในเรื่องนี้ ทูนกระหม่อมหญิงมีพระเกษาหยักศกข้างหน้า ขณะไว้พระเกษาสั้นต้องทรงใช้ขผิงกับปูนร์ดให้เรียบ เพื่อหวีตั้งเป็นพุ่ม เมื่อไว้พระเกษายาวจึงปล่อยเป็นลอนตามธรรมชาติ แต่คนส่วนมากเห็นกันว่าทรงไว้พระเกษาสั้นงามเด่นกว่าพระเกษายาว ต่อมาได้ทรงเปลี่ยนจากทรงผ้ามาเป็นผ้าซิ่นตามสมัยนิยม

ทูนกระหม่อมหญิงได้โดยเสด็จพระราชดำเนินสมเด็จพระบรมชนกนาถ แทบทุกคราวที่เสด็จประพาสหัวเมือง โปรดการท่องเที่ยวและโปรดทรงม้าเป็นอย่างยิ่ง ที่โปรดที่สุดคือหัวหิน ในรัชกาลที่ ๖ กรมพระนเรศร์วรฤทธิ์ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ ต้นสกุล "กฤดากร") ทรงพระกรุณาให้ประทับ ณ ตำหนักแสนสำราญ และทรงพาเสด็จเที่ยวโดยขบวนม้าของพระองค์ด้วย นอกจากนี้ทูนกระหม่อมหญิงโปรดทรงพระดำเนินตามชายหาดและบุกป่า ถึงแม้ว่าจะเสด็จอยู่นอกวังแล้วก็ยังต้องมีเถ้าแก่กรมวังตามเสด็จอยู่เสมอ (กระทรวงวังจัดเถ้าแก่กรมวังและโขลนมาอยู่ประดับพระเกียรติที่วังเป็นประจำ) บางคราวทรงนึกสนุกขึ้นมา ก็รับทรงพระดำเนินให้เถ้าแก่ตามเสด็จไม่ทัน ส่วนกรมวังพระยายมาภัยพงษ์พิพัฒน์ (เชย ยมาภัย) ซึ่งรับหน้าที่ตามเสด็จหัวเมืองนั้น เป็นคนแข็งแรงและสนุกสนาน ขี่ม้าตามเสด็จไปด้วยได้ การทรงม้าแต่ก่อนทรงอานไขว้และทรงผ้า ภายหลังทรงเปลี่ยนเป็นอานคร่อมและทรงสนับเพลาแบบนิเคอร์บ็อกเคอร์ และทรงบู๊ตสูงทรงพระมาลา นับเป็นชุดที่โก้ในสมัยนั้น

ในวัยรุ่น ทูนกระหม่อมหญิงมีพระโรคหืดติดพระองค์ ต่อมาประชวรโรคลำไส้ ซึ่งคงจะเริ่มจากโปรดอาหารรสจัดและเผ็ดร้อน เมื่อพระชนม์เข้า ๔๒ ปี เริ่มประชวรบ่อย ๆ และทรงทรุดโทรมลงไปเรื่อย ๆ จนสิ้นพระชนม์ ก่อนพระชนม์ ๔ ปี เป็นการสูญเสียครั้งใหญ่ของพระประยูรญาติและผู้อยู่ในพระอุปการะ

นอกจากความทรงจำซึ่งยังฝังอยู่ในใจผู้รักพระองค์แล้ว ยังมีอนุสรณ์อยู่แห่งหนึ่งคือ ศิกสุทธาทิพย ในโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ทูนกระหม่อมหญิงได้ทรงสละเงินส่วนพระองค์ ๒๐๐๐๐ บาท (สองแสนบาท) และนำไปถวายสมเด็จพระพันปีหลวง องค์สภานายิกา สมเด็จพระพันปีหลวงและสมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิศณุโลกประชานาถ อุปนายก (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๕ ต้นสกุล "จักรพงษ์") ทรงปลาบปลื้มเป็นอันมาก ทูนกระหม่อมหญิงสุทธาทิพยเป็นเจ้านายพระองค์หญิงพระองค์แรก ที่ได้ทรงบริจาคเงินสร้างตึกในโรงพยาบาล ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ ได้เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิด เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

พระชนมายุประมาณ ๒๒ ปี

พระชนมายุ ๒๔ ปี

พระชนมายุ ๔๐ ปี

พระชนมายุ ๔๕ ปี

ตึกสุทธาทิพย์นั้นแต่เดิมใช้ชั้นบนเป็นที่พักคนไข้ชั้นพิเศษ และชั้นล่างเป็นที่พักของนักเรียนนางพยาบาล ต่อมาใช้เฉภาะเป็นที่อยู่ของนักเรียน

ล่วงมาถึงบัดนี้ นักเรียนได้เรียนสำเร็จไปแล้วหลายสิบรุ่น ภายในตึกมีพระรูปทูนกระหม่อมหญิงติดไว้เหมือนกับตึกอื่น ๆ ที่ต่างกมรูปเจ้าของผู้บริจาคติดไว้ นอกจากนักเรียนพยาบาลและบุคคลภายในวงงานสภากาชาดแล้ว ผู้ที่ล่วงจรไปมาทุกวันนี้ซึ่งเป็นคนรุ่นใหม่ เมื่อผ่านตึกสุทธาทิพยคงจะมีน้อยคนนักที่จะทราบว่าเป็นชื่อใคร

ทูนกระหม่อมหญิงได้ทรงใช้ตึกสุทธาทิพยเป็นประโยชน์ส่วนพระองค์เป็นครั้งแรกและครั้งสุดท้าย เมื่อเสด็จไปรับการรักษาพยาบาลที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ประทับอยู่ ๓ เดือนเศษ พระโรคไม่คลายและสิ้นพระชนม์ชีพ ณ ตึกนั้น ได้เชิญพระศพไปตั้งบำเพ็ญพระกุศลที่วังบางขุนพรหม แล้วพระราชทานเพลิง ณ พระเมรุท้องสนามหลวง เมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๑

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

หอสมุดแห่งชาติสาขานครราชสีมา